

Mäetagused 66

Virumaa rahvakultuur

Ahto Kaasik

Tavaliselt on hiis tuntud puudesaluna, hiiepuuks võivad olla kõik kodumaa puuliigid. Tihti asub hiies või selle läheduses allikas või mõni muu veekogu. Piltidel on Ilumäe Hiieniinepuu ja Sänna hiie allikas. Hiitest lähemalt loe lk 99.

PUHAS
LOODUS

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

66

Hüperajakiri

(vaata ka: <http://folklore.ee/tagused>)

Toimetajad

Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külalistoiimetaja

Mall Hiiemäe

Tartu 2017

Toimetajad: Mare Kõiva & Andres Kuperjanov

Külastajad: Mall Hiimäe

Tegevtoimetaja: Asta Niinemets

Raamatututvustused ja uudised: Piret Voolaid & Asta Niinemets

Ingliskeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo

Kaane kujundus: Andres Kuperjanov

Küljend: Diana Kahre

Toimetuskolleegium 2015–2020: Juri Berezkin (Peterburi Etnograafias instituut, Venemaa), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala (Helsingi Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (Innsbrucki Ülikool, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Tiiu Salasoo (Estonian Learning Materials, Sydney, Austraalia), Urmas Sutrop (Eesti Kirjandusmuuseum), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Piret Voolaid (Eesti Kirjandusmuuseum)

Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel. Väljaande valmimine on seotud Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Eesti-uuringute Tippkeskus) ning Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektidega IUT 22-4 ja IUT 22-5, võrguversioon valmib riikliku programmi “Eesti keel ja kultuurimälu II” projekti EKKM14-344 toetusel.

EESTI KULTUURKAPITAL

Euroopa Liit
Euroopa
Regionaalarengu Fond

Eesti
tuleviku heaks

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, DOAJ, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, ERIH Plus

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu

tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706

e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2017.66

© EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

EKM Teaduskirjastus, F-seeria

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Kaastööst	5
Ajaloolise Virumaa rahvakultuur uurimisobjektina. Eessõna <i>Mall Hiimäe</i>	7
Virumaa rahvaluule kogumine ja kogujad <i>Anu Korb</i>	9
Virumaa kooliõpetajast koduloolane August Martin ja Kaukaasia eestlased <i>Aivar Jürgenson</i>	33
Kujutelmad üleloomulikest olenditest Virumaa rahvausus <i>Mall Hiimäe</i>	51
Virumaa kohajutud <i>Mare Kalda</i>	77
Virumaa hiied <i>Ahto Kaasik</i>	99
Mõistatused ja mõistatamine Virumaal <i>Piret Voolaid</i>	115
Virumaa vanasõnad ja kõnekäänud <i>Anneli Baran</i>	139

IN MEMORIAM

Arvo Krikmann	161
Hilja Kokamägi	164

UUDISED

Doktorantide sügiskool “Dialogid subkultuuridega” Jänedal

Katre Kikas 165

Ülevaade konverentsist “Suuline ja kirjalik kultuuris: põimumised ja põrkumised”

Hegely Klaus 168

Reet Hiimäe doktoriväitekirja ja selle lugemisest sünninud mõtted

Merili Metsvahi 171

Kroonika 175

TUTVUSTUSED

Kaks raamatut vepsa rahvausust ja etnograafiast

Madis Arukask 185

Kaastööst

Mäetaguste toimetuse avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -kõlgede numbrid – sulud lõpevad.
- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.

- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Ajaloolise Virumaa rahvakultuur uurimisobjektina

Eessõna

Ajaloolise Virumaa koosseisu kuulub 11 kihelkonda, neist Vaivara, Jõhvi, Iisaku ja Lüganuse kihelkond maakonna idapoolel ning Viru-Nigula, Rakvere, Haljala, Kadrina, Väike-Maarja, Viru-Jaagupi ja Simuna kihelkond läänepoolel. Virumaast sai eesti hõimu ja teiste läänemeresoome hõimude puhverala juba kauges minevikus. Vastavalt sellele, millised on olnud kultuurikontaktid lähiümbruse rahvastikuga, kujunesid ka erijooned vaimses ja ainelises kultuuris. Siinseid kihelkondi ei saa käsitada kui ühtlustunud ajaloolis-kultuuriliste iseärasustega territoriaalseid üksusi, sest Alutaguse soode- ja metsarikkale alale on iseloomulik, et olulisi erinevusi võib leida juba ühe kihelkonna piires. Ühisjooni soomlastega võib märgata Kadrina kihelkonna, Haljala, Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi ja Vaivara põhjaosa kultuuris, ühist ingerisoomlaste ja karjalastega on Vaivara kihelkonna põhjaosas ning Jõhvi kihelkonna idaosas. Põlise vadja asustuse mõjustustest annab tunnistust ühelaadsete rahvakultuuri ilmingute esinemine Vaivara, Jõhvi, Iisaku ja osalt Lüganuse kihelkonnas. Lünkadele ning vasturääkivustele eri valdkondade uurijate otsustustes vadja asualade kohta Eestimaal juhtis 1980. aastatel tähelepanu arheoloog Priit Ligi, kes määratles vadja asustuse ajalised erinevused Virumaal: “Siinkirjutaja arvates saab vadjapäraseid kultuurinähtusi (lõuna)vadja arheoloogilise materjaliga seostada ainult Alutaguse lõunaosas. Kirde-Eesti rannikualal ja Põhja-Tartumaal on lood teisiti” (Ligi 1989: 24–25). Alutaguse vadja ala isoleeritus idapoolsetest hõimlastest sai alguse 14. sajandil, täpsustab Ligi (1989: 23). Need teadmised juhivad meid Iisaku kihelkonna osaliselt vadja juurtega *poluvertsikute* – 17. ja 18. sajandil venestunud rahvastiku juurde, kes 19. sajandi viimasel veerandil eestistudes läksid üle eesti keelele. Niivõrd huvitava kujunemislooga, konfessiooni vahetanud rahvakillu kultuuriline olek on isepärane ning väärib uurijate kompleksset tähelepanu. Vadja substraadist *poluvertsikute* keelekasutuses hakati rääkima alles alates 1960. aastatest (Kulakov & Nurgamaa 2012: 78).

Suhteliselt hilja – 17. sajandil moodustatud Iisaku kihelkonna kultuuripilt ongi kõige kirevam. Põhjapoolsete külade elanikel on siin olnud tihedam kontakt Jõhvi ja Lüganuse kihelkonna lõunapiiri küladega. Lõunaosas piki Peipsi rannikut paiknevad vene külad. Tudulinna kant jääb Alutaguse kultuurivaldkonna läänepiirile, Lüganuse kihelkond esindab nii Lääne- kui ka Ida-Virumaad. Kõige tüüpilisemateks Põhja-Eesti kultuuriareali esindajateks võib vaadeldaval alal lugeda Väike-Maarja, Viru-Jaagupi ja Simuna kihelkonda.

Virumaa on värvikas piirkond, mille kultuurilised eri- ja ühisjooned rahvaluuleliigiti siiski päriselt ei ühti, nagu selgub käsitlustest selle aasta *Mäetaguste* kahes järjestikuses numbris. Käsitlusviis on enamusel induktiivne, allikmaterjalist lähtuv, rõhuasetus on 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi esimese poole kultuuriprotsessil selle diakroonilises muutumises. Mõnedki artiklid on temaatilises “suguluses”, nt lisandub kohamuistendite ülevaatele teadaolevate hiiepaikade tutvustus, kõrvu on mõistatuste ja vanasõnade ning kõnekäändude esitlused. Olenevalt teemast, vaadeldavast folklooriliigist, selle esindatusest Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) rahvaluulekogudes, varasemast editeerimisest ja uuritusest on kirjandusmuuseumi folkloristidest autorid valinud ka lähenemisviisi ja vaatenurga. Ennekõike tulebki siin mainida regionaalsete erijoonte selgitamist ja esiletoomist, nt Mare Kalda toob esile kohapärimuse repertuaari ajalised muutused ning selgitab folkloori ja objektiivse tõe vahet, Mall Hiimäe osutab sugulasrahvaste ja idaslaavi mõjustustele Virumaa rahvausu vaimolendite kuvandis.

Mõte koostada artiklikogumik ajaloolise Virumaa rahvakultuurist sai konkreetse väljundi 2011. aasta kevadtalvel Viru Instituudis algatatud arutelul. Eesmärgiks oli anda juurtelt virulastele ja ka teistele vastavateemalist materjali Virumaa kohta, kinnistamaks nende kultuurilist enesetunnetust ja identiteeti Virumaa elanikuna. Silmas pidades Virumaa-huvilist lugejaskonda ongi mitmes artiklis rõhku pandud virumaalise omakultuuri esiletoomisele. Kirjutades mõistatuste kui väga vana folklooriliigi minevikulisest funktsioonist lisab Piret Voolaid huvitavat täiendust kohaliku levikuga mõistatustest. Unikaalset vanasõnade repertuaari tutvustab Anneli Baran. Ahto Kaasik on seletusele hiie mõiste ja tähenduse kohta lisanud Virumaa hiie nimekirja. Traditsioonilise ülevaate rahvaluulekogujatest ning kogumisaktsioonidest esitab Anu Korb.

Sellisenä kavandatud temaatiline käsitlus pakub teavet nii erialateadlastele kui ka õppe- ja allikmaterjalina kultuuri- ja haridustöötajatele (eriti Narva Kolledži kultuurisuhete õppeprogrammi abivahendina), kõigile huvilistele. Artiklid ilmuvad Viru Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ning Eesti Rahvaluule Arhiivi ühistööna. Esialgsel kujul ilmusid mõned artiklitest varem kogumikus “Ida-Virumaa rahvakultuurist” (Rakvere–Tartu, 2013). Käsikiri valmis Viru Instituudi toetusel, editeerimise eest kandis hoolt MTÜ Eesti Folkloori Instituut. Täna kõiki osalejaid.

Mall Hiimäe

Kirjandus

Kulakov, Dmitri & Nurgamaa, Anne 2012. Rahvamälu ja teaduse vahel: Iisaku poluvertsikute keelest. Nurgamaa, Anne (koost). *Iisaku Muuseumi toimetised* I. Iisaku: Iisaku Muuseum, lk 59–99.

Ligi, Priit 1989. Vadjalastest arheoloogi pilguga. *Keel ja Kirjandus* 1, lk 22–25.

Virumaa rahvaluule kogumine ja kogujad¹

Anu Korb

Teesid: Artiklis tutvustatakse Eesti rahvaluule kogumist läbi aegade ühe piirkonna – Virumaa rahvaluulekogujate tegevuse abil. Rahvaluule kogumine sai alguse saksa soost haritlaste harrastustest 19. sajandi algupoolel ja kasvas 19. sajandi lõpukümnenditel Jakob Hurda, Matthias Johann Eiseni jt initsiatiivil ülemaa-liseks ärksaid inimesi kaasavaks ettevõtmiseks. Riigikorrast ja vahepealsetest keerulistest aegadest sõltumata on Eestis järjepidevalt kogutud rahvapärimust professionaalide ja vabatahtlike kaastööliste koostööna.

Märksõnad: Jakob Hurt, kogumisüleskutsed, rahvaluulekogujad, rahvaluule kogumine, Virumaa

Esimesed rahvaluule kogujad

Eesti rahvaluule kogumine sai alguse saksa soost haritlaste Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) jt harrastustest 19. sajandi algupoolel (Mälk 1963: 18–19). Rosenplänteri kaastööliste seas paistis eriti silma Kadrina pastor Arnold Friedrich Johann Knüpffer (1777–1843), kes 19. sajandi esimesel poolel pani rahvasuust kirja üle 600 laulu (Tedre 1974: 79). Need Kadrina rahvalaulude kirjapanekud on talle Eestimaa Kirjandusliku Ühingu (EKÜ) rahvaluulekogus. Mõned Virumaa rahvaviisid noodistas 1877. aastal soomlane Akseli Aukusti Borenius-Lähteenkorva.

Esimesed eesti soost rahvaluulekogujad olid Friedrich Robert Faehlmann (snd Rakke lähedal Ao mõisavalitseja pojana) ja Friedrich Reinhold Kreutzwald (snd Kadrina lähisel Jõepere mõisas), mõlemad osalesid Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) tegevuses. Folkloori käsitasid nad rahvusliku kirjanduse loomuliku alu-sena. Faehlmann avaldas muistendeid Õpetatud Eesti Seltsi toimetuste sarjas. Kreutzwald arendas Faehlmanni tegevust edasi, tulemuseks oli Eesti rahvus-eepose “Kalevipoeg” valmimine. 1860. aastatel pöördus Kreutzwald kirjutistega rahvaluule tähtsusest ja väärtusest ka eestlaste endi poole (Laugaste 1952).

Varasematest rahvapärimuse kogujatest väärrib tähelepanu veel keeleteadlane Mihkel Veske. Oma noorpõlves, 1875. aasta suvel tegi ta Tartu Ülikooli rahalisel toel esimese kogumismatka Virumaale. Põhieesmärgiks oli keeleainestiku kogumine, kuid välitööl pani ta kirja ka 250 Virumaa laulu. Vanu regivärsilisi rahvalaule hindas M. Veske eeskätt vanade keelevormide tõttu. 1876. aastal tegi ta teise reisi Virumaale, kogudes Simuna, Lügänu, Viru-Jaagupi, Haljala ja Väike-Maarja kihelkonna pärimust (Mirov 2009: 61). Veske avaldas Virumaa laule Eesti Kirjameeste Seltsi toimetiste väljaandena “Eesti rahva laulud” – I vihik 1879. a ja II vihik 1883. a (Tedre 1974: 82).

Jakob Hurt rahvaluule suuroogumise organiseerijana

Rahvaluule suuroogumise organiseerimiseni jõudis 1870. aastatel Jakob Hurt (eluaastad 1839–1907). Aastatel 1872–1881 tegi ta seda tööd Eesti Kirjameeste Seltsi presidendina ning jätkas ka pärast presidendi ametist taandumist. Oma esimeses avalikus üleskutses “Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjost armastavad” (1871) kutsus Hurt koguma rahva mälestusi ning selgitavas kirjutises “Mis lugu rahva mälestustest pidada” avas kogumisteed laiemalt kui see oleks hõlmatav klassikaliste rahvaluuleliikidega (Hurt 1989: 9–10, 26–28; Hiiemäe 1989: 310). Mõned Väike-Maarja laulud on tema enda kogutud. Esimeste hulgas saatsid Hurdale Virumaa materjali R. Neus ja Joosep Robert Rezold Kadrinast, Hans Krickmann (Krikmann) Viru-Nigulast ning Jakob Martin Sommer Viru-Jaagupist.

1888. aastal, mil J. Hurt ajalehtedes *Olevik* ja *Postimees* oma kuulsa üleskutse “Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” avaldas, vastas talle 33 virumaalast. Oma esimeses aruandes 24. märtsil 1888 tänas Hurt nelja meest sisuka saadetise eest, üks neist oli Nikolai Heek Vaivarast. Samas märkis ta, et Virumaal on laule hästi kogutud Väike-Maarjas, Viru-Jaagupis ja Viru-Nigulas, varasemast ajast tõstis ta esile Kadrina pastor Knüpfferi korjanduse. Kogumistöös mahajäänud kihelkondade nimistusse paigutas ta aga Lügänu, Jõhvi, Iisaku, Rakvere, Haljala ja Vaivara. Oma kogumisüleskutses õhutas Hurt nende kihelkondade rahvast, kust oli seni vähe materjali laekunud, aktiivsemalt kaasa lööma, sest *needki kihelkonnad ei või ommeti tuima tunnistuse ja kurva mälestuse alla jääda järeltuleva põlvedele* (Hurt 1989: 49).

Jakob Hurt püüdis kogumistööd ka otse suunata, saates ühe oma parematest kaastöölisest, Vastseliina kihelkonnast pärit Hindrik Prantsu Alutagusele korjamisreisile. H. Prants, kes 1888. aastal töötas peamiselt Simuna ja Lügänu kihelkonnas, hindas oma tööd võõras murdepiirkonnas ja ümbruses üsna kriitiliselt:

Palju vaevasem on säält vanavara saamine kui setude seast, ja mis saada-val, on paljad riismed. Minu korjanduses ei tohi ma ühtegi laulu täieliseks kiita, kõik on lühikesed otsukesed, sana siit, teine säält. (RPS II, 9: 76.)

Põhiliseks takistuseks H. Prantsu pärimusekogumisel Alutagusel sai asjaolu, et ta ei tundnud kohalikku murdekeelt ega Virumaa rahvalaule.

Märksa tulemuslikumaks osutus samal 1888. aasta suvel üliõpilaste-stipendiaatide – Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) liikmete Mihkel Ostrovi ja Oskar Kallase kogumistöö Jõhvi, Vaivara ja Lüganuse kihelkondades. Noored mehed püüdsid laulud kirja panna peamiselt laulmise järele: laulu lasti korrata mitu korda, mõnikord kirjutas üks korjaja üles ühe, teine teise rea. Ostrovi ja Kallase saak sel kogumisreisil oli 851 rahvalaulu ja 53 punkti uskumusi-kombestiku-kirjeldusi, enim kirjapanekuid töid nad Jõhvi kihelkonnast (RPS I, 5: 161). Oma 10. aruandes kiitis Jakob Hurt noormehi:

Laulude kogu ei ole mitte üksnes väljastpidi suur ja paks, vaid ka seestpidi väga tuumakas ja tähtis, nii hästi keele poolest kui muinasaja uurijale. See töö on tõesti suurekooli õppijate vääriline ja meie paneme tema kõigile tõisile universiteedi jüngritele kui hiilgava eeskuju silmade ette, kuidas õppimise vaheaega suve pitkil päevil kadumata kasuga võib pruukida. (Olevik 1888, nr 37.)

M. Ostrov ja O. Kallas suutsid kogumistööle ärgitada ka Toila kooliõpetaja J. Linksteini, kes Kallasele ja Ostrovile antud lubaduse täitmiseks pani kaasõpetajate abiga kirja 110 regilaulu.

J. Hurda 1888. aasta kogumisüleskutse leidis rahva seas elavat vastukaja. Paljud rahvaluulekogujad lähtusid esimesest entusiasmipuhangust. Nt piir-dusid Hurda kaastöolistest Jõhvis-Iisakus (18) ligi pooled (8) ühekordse saa-detisega (Tedre 1999: 91). Kui kogumine hakkas rohkem tööd ja aega nõudma, jäädi kõrvale. Ometi oli ka neid, kes saatsid pärimusmaterjali korduvalt ning pikema aja vältel.

Innustunud kaastöölisi leidis rohkesti õpilaste ja üliõpilaste seas. Halja-la khk Vihula vallas sündinud Karl Johannes Leetberg, hiljem keeleteadlane, kogus rahvaluulet gümnaasiumis õppimise ajal ja üliõpilasena. Kristjan Raud tegi oma kunstiõpingute vaheaegadel kirjapanekuid kodumail Viru-Jaagupis, Rakvere ümbruses ja Simunas. Viru-Jaagupi rahvalauliku Jüri Klammeri teks-tide juurde visandas ta ka lauliku portree (Kõiva 1985: 29). Teoloogiaüliõpilane Jakob Valk saatis Hurdale Viru-Nigula vanu laule. Tudulinna sündinud, hiljem Lüganuse kihelkonnas elanud Emilie Bachmann kogus rahvaluulet neiupõlves. Tema isa pidas Purtse-Liiva kõrtsi ning see asjaolu hõlbustas rahvapärimuse talletamist. Neiu saatis Hurdale rahvauskumuste ja kommete kirjeldusi, rah-vajutte ja -laule.

Kogumistöö eestvedajatena kohapeal väärivad tunnustust koolmeistrid. Oonurme kooliõpetaja Abel Valter kogus mitmekesist materjali Iisakust, Viiru-Jaagupi rahvaluulet kogus kooliõpetaja J. Uustallo (Uustalu). Vasavere kooliõpetaja August Tõnorist (Tõnurist), sündinud vabadiku peres Mäetaguse vallas, läkitas ajavahemikul 1888–1892 J. Hurdale 12 saadetist Jõhvi piirkonnast. Johann Petrovitsch, kes õppis Kohtla külakoolis ja Jõhvi kihelkonnakoolis ning oli abiõpetaja Purtse koolis, saatis Hurdale heas murdekeeles Jõhvi ning Lüganuse pärimusmaterjali. Kihelkonnakooli juhataja Heinrich Masing innustus Hurda algatusest niivõrd, et kogus ise rahvaluulet ning õhutas sellele tööle oma õpilasi. Ta on saatnud Hurdale ka oma õpilaste kogutut. Nii oli Vaivara kihelkonnas Hurdal kaastöölisi märksa enam kui lähipiirkonnas Jõhvis ja Iisakus. Köstrikooli juhataja Theodor Hansen Iisakust pole ise Hurdale rahvaluulematerjali saatnud, kuid oskas oma õpilasi kogumistööle suunata. Kooliõpetaja Konrad Roost kogus pärimusainest Haljala kihelkonnast.

Hurda kaastööliste seas oli ka talunikke, käsitöölisi, kaupmehi, töölisi jm elualade esindajaid. Lesknaine Miina Russmann kogus materjali Narvast. Jaagup Thomson (Tomson), kes sündis Lüganuse kihelkonnas Püssi mõisas, kus ta isa oli kubjas ja hiljem öövaht, saatis Hurdale aastatel 1892–1897 oma isalt kuulnud regilaule. Talunik Nigolas Otto läkitas Hurdale materjali ajavahemikus 1890–1896 neljal korral, vahepeal saatis ta oma kirjapanekuid ka Matthias Johann Eisenile. Jõhvi piirkonnas kirjakandjana tegutsenud Juhan Lilienbach, hiljem proletaarne luuletaja ja kirjastaja, pani rahvasuust kirja sadu lehekülgi pärimusainest. Jõhvi kihelkonnas sündinud Mihkel Eljas (Elias) teenis elatist esmalt rändkaupmehena. Tema töö eeldas tihedat suhtlemist rahvaga ning ta tundis elavat huvi rahvapärimuse vastu. Oma rändkaupmehe-põlves püüdnud ta nimelt öömajale jääda kohtades, kus leidis laulikuid, jutustajaid ja rahvatarkuse teadjaid. Hiljem pidas Eljas Pühajõel talurahvakauplust, seejärel oli kauplusepidaja Narvas. M. Eljas oli J. Hurda korrespondent aastatel 1888–1892. Oma 18. aruandes kirjutas Hurt ühe Eljase saadetise kohta, mis koosnes 48 vanast laulust ehk 838 reast:

Kaunis kogu, mille eest südamest täname. Soovime väga, et lahke saatja veel aega ja mahti võiks leida, lisa korjata ja saata (Postimees 1888, nr 140).

Dietrich Timotheus, mõisavalitseja, viinapõletaja, tööline, kogus nii Jõhvi kui Iisaku rahvapärimust. Ajavahemikus 1888–1904 läkitas ta Hurdale üheksa saadetist. J. Hurt kirjutas oma 43. aruandes laekunud materjali kohta: “Väga ilus kingitus. Oleme südamest tänulised, nimelt ka selle eest, et kohalist murret olete pruukinud.” (Postimees 1889, nr 86).

Foto 1. J. Hurda kaastööline Mihkel Eljas Jõhvist. ERA, Foto 5179.

Päite koolmeistri Paulus Paurmanni (hiljem mõisavalitseja ja talunik) rahvajutude saadetised aastatel 1889–1893 paistavad silma mitmekesise jutuvaramu ja hea murdekeele poolest. Peamiselt saatis Paurmann Jõhvi kihelkonna materjali, aga pani näiteks kirja ka Lüganuse pulmalaule. J. Hurt kiitis tema ülestähendused kauniks ja tuumakaks:

Unustamata töö saab ise töö tegijat jäädavalt kiitma. Aga praegu võtke ka minu südamelikkude tänu vastu (Postimees 1891, nr 28).

Väike-Maarjast kogus Hurdale materjali Karl Voldemar Lurich. Rahvaluule suurkoguja Karl Voldemar Rosenstrauch (1877–1919) alustas pärimusainese

Foto 2. J. Hurda kaastööline Paulus Paurmann Jõhvist. ERA, Foto 5102.

kogumist Väike-Maarja kihelkonnakooli õpilasena, jätkas tööd kooliõpetaja ning viinapõletaja ametis olles. Ta pani Simuna ja Väike-Maarja kihelkonnast kirja üle 700 lehekülje, aastatel 1908–1915 rändas ta laulude kogujana mitmetes Virumaa kihelkondades.

Korduvalt saatsid Haljala rahvaluulet mõisatisleri tütar, hiljem taluperenaine Leena Lepp-Viikmann (Pruul) ning rätsep Viilip Klaas. Haljala kihelkonna suursõprade Julius Aleksander Rehberg (Reepärg, sünd 1873) hakkas rahvaluulet koguma õpilasena Kalevipoja Seltsi koolis. Esimese saadetise – 18 laulu, neiu Liisa Marie Kahtelbergi korjanduse – läkitas ta Hurdale 1889. aastal. Samal aastal kogus ta ka ise mõistatusi, vanasõnu, uskumusteateid, kombes-

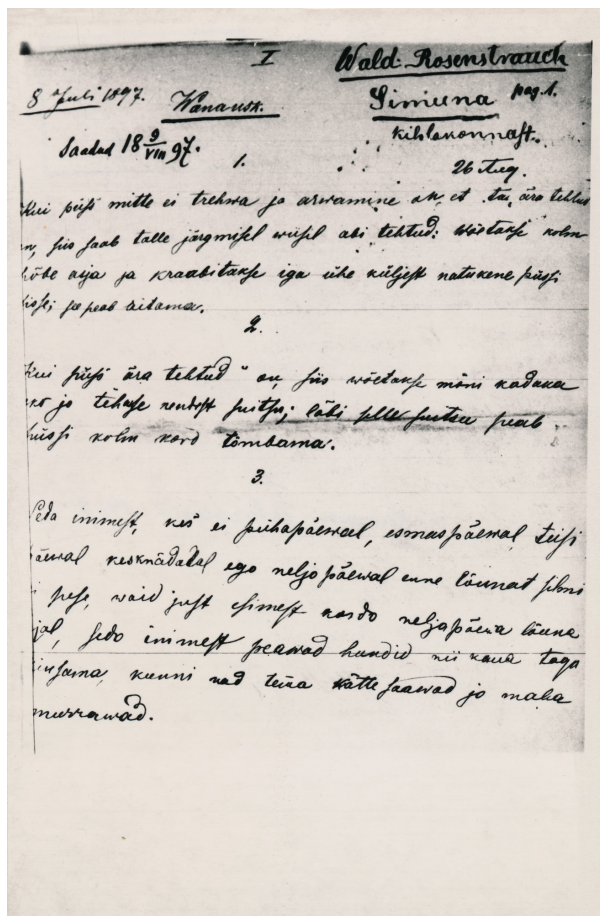

Foto 3. Voldemar Rosenstrauchi saadetis Simuna kihelkonnast.
R. Hanseni fotokoopia 1967. ERA, Foto 8124.

tikukirjeldusi jm. Tartus õppimise ajal 22. augustil 1891. aastal kirjutas ta vaimustusega Hurdale:

Rõõmuga olen püüdnud korjamisest osa võtta, sest see on töö, mida iga isamaalane tegema peab, kes esivanemaid austab ja nende mälestust kalliks peab. Kiire põllutöö kõrval olen siis võinud nii palju suvel korjata, mida ma nüüd siin Tartus ära saadan. Loodan, et veel edespidi vabal ajal mõndagi terakest unustusest päästa suudan. Soovin südamest asjale hääd edenemist. (RPS I, 3: 93.)

*Foto 4. Rahvaluulekoguja Julius Aleksander Rehberg Haljalast 1907. või 1908. a.
ERA, Foto 104.*

Rehbergi kodukihelkond Haljala oli üks rahvaluulerikkamaid piirkondi. Noormehe Hurdale 7. septembril 1892. a saadetud kiri on juba üksjagu murelikum:

*Niisuguseid laulikuid on veel küllalt, kes "päevade kaupa" laulda võik-
sivad, aga korjajad jäävad ikka enam ja enam leigemaks, uut ergutust
oleks vaja. Korjamine oli 1888. ja 89. a. hästi rohke, siis oli asi kõik
värske ja nagu uudis, nüüd hakkab aga vananema. Kraami on küllalt
veel rahva seas kogumata, seda tean kindlasti Haljala kihelkonna kohta
ütelda. (RPS I, 3: 93.)*

Ajavahemikul 1889–1895 läkitas J. A. Rehberg Hurdale 16 saadetist, sealhulgas 440 lk pärimusmaterjali Haljalast. Korjanduse hinnatavaima osa moodustavad vanad regivärsilised rahvalaulud (Viidalepp 1937: 91–94). Oma korjanduste kohta sai Rehberg Hurdalt kiitvaid hinnanguid, näiteks 13. saadetise puhul:

Teie korjandused käivad ikka kõige paremate hulka, nagu Teie ka oma ustavuse ja hoole poolest esimeses reas seisate (Viidalepp 1937: 94).

Oma kõnes 1896. aastal Riias toimunud muinasaja uurijate kongressil tõi J. Hurt esile just Virumaa rahvaluulekogujaid:

Esiotsas oma saagiga seisab Virumaa ehk Rakvere kreis, kus 15,8% kõigist materjaalidest kokku korjati. Iseäranis rohkesti saatsivad siit vanavara Veike-Maarja, Jõhvi ja Haljala kihelkond (Hurt 1989: 81).

Hiljem palus Hurt andmeid ka kaastööliste ja kogumistöö enda kohta (vt *Olevik* 1889, nr 7; 1895, nr 5).

Mitmeid retki eesti rahvaluule kogumiseks tehti 20. sajandi algul Soome Kirjanduse Seltsi (SKS) rahalisel toel. Soovides noori kogujaid abistada, pidas Hurt vajalikuks ise kohalike elanike poole pöörduda:

Alutaguse elanikkudele annan teada, et Soome Kirjanduse Seltsi abiga kaks noort Eesti üliõpilast, Simm ja Haho, sinna maakonda on saadetud, Alutaguse vanu laulusi korjama, iseäranis Iisaku ja Vaivara kihelkonda. Ma palun Eesti perekonde, neid lahkesti vastu võtta ja neile nõu ja teoga abiks olla, et nende töö ja kogumine kaunist vilja võiks kanda. Alutaga on vanavara veel küllalt; aidaku siis kohalised suguvennad ja laulurikkad õed ise, et nende esivanemate mälestused mitte mätaste alla mädanema ei jää, vaid südisti välja kaevatakse ja teaduse valgusesse viiakse (Uus Aeg, nr 68, 1903).

Soome Kirjanduse Seltsi (SKS) abiga kogusid üliõpilased Ants Simm ja Kristjan Haho, viimane oli Viru-Jaagupi kihelkonna Oonurme taluperemehe poeg, Alutagusel vanu laule, iseäranis Iisakus ja Vaivaras. 1903. aastal kogus Jõhvi ja Iisaku kihelkonna materjali Ants Simm. Tema vahendusel jõudis arhiivi ka paarkümmend aastat varem Jõhvi taluperemehe Aleksander Reiska kirja pandud regilaulukogu, käsikiri olnud Iisaku köstri Robert Theodor Hanseni valduses (Tedre 1999: 84). 1904. aastal kogus SKSi stipendiaadina Lüganusel K. Haho.

Soome Kirjanduse Seltsi kogus leidub ka Julius Margi käsikiri 1912. aastast (SKS, Mark), mis sisaldab Haljala kihelkonna rahvalaule ja loitse. J. Mark, sündinud Haljala valla Idavere küla taluperemehe pojana, õppis Helsingi Ülikoolis soome-ugri võrdlevat keeleteadust, rahvaluulet ja sugurahvaste kultuurilugu

ning talletas SKSi ülesandel oma koduümbruse pärimust. 1913. aasta suvel kogusid Julius Mark ja muusikamees Karl Viljak rahvalaule ja viise. Kokku jäädvustas Mark üle 600 Haljala rahvalaulu.

Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu kujunemine

Paralleelselt Jakob Hurda kogumistööga, temalt ning soome rahvaluuleteadlaselt Kaarle Krohnilt innustust saanuna alustas rahvaluule kogumist Matthias Johann Eisen (1857–1934), pistes Hurda 1888. aasta kogumisüleskutse teise ja kolmanda osa vahele oma palve – hakata temale mõistatusi saatma. Edaspidi laiendas ta oma kogumistöö Jakob Hurda tööga paralleelselt võistlevaks (Loorits 1938: 146). Eiseni kogu sisaldab ajavahemikus 1880–1934 talletatud pärimusainest.

M. J. Eisen pani Virumaa jutustajatelt ka ise üht-teist kirja, kuid temagi kasutas põhiliselt kaastöölise abi. Mitmed J. Hurda korrespondendina alustanud: N. Otto, M. Sild, A. Valter, J. Lilienbach, K. V. Rosenstrauch, T. Teinmann, L. Lepp-Viikmann jt tegid kaastööd mõlemale suurskogujale. Näiteks esmalt Hurdale materjali saatnud L. Lepp-Viikmann oli üks produktiivsemaid Eiseni korrespondente. Alates 1893. aastast saatis ta viiel korral Haljala kihelkonna laulutekste. Ka Alfred Konstantin Kivi, kooliõpetaja, pärast kunstnik, läkitas korduvalt Rakvere ja Kadrina khk materjali nii Hurdale kui Eisenile.

Osa Eiseni kaastöölisi alustaski temale materjali saatmisest: Vaivara kihelkonnast saatsid Eisenile rahvaluulet Heinrich Masingu õpilased Friedrich, Aleksander ja Eduard Feldbach. Fr. Feldbach oli hiljem kooliõpetaja ja vallakirjutaja Vaivaras, Aleksander kooliõpetaja Vaivaras. Danel Pruul (Pruul) pani Eiseni jaoks aastatel 1889–1900 kirja nii regilaule kui ka loodushäälte imitatsioone. Viru-Nigula pärimusainest talletas Gustav Johann Jürjev (Kallus), Kadrina kihelkonna materjali saatsid Eisenile Jakob Dania ja Palmse ministeeriumikooli õpilane, sõjaväelane, riigiametnik ning põllumees Anton Merima (Seemann). 1917. aastal saatis Johan Kotli, kes oli Väike-Maarjas köstriks, Eisenile täieliku kogu Väike-Maarja kohanimesid.

Aktiivsed Eiseni kaastöölised olid kohalikud õpilased ning üliõpilased. Rahvaluulematerjali koguti mõnikord ka proseminaritööna. Stipendiaatideks värvati peamiselt rahvaluulekursust kuulavaid üliõpilasi, stipendiumisummad taotles Eisen haridusministeeriumilt. Ajaloouliõpilane Otto (Otu) Liiv, pärastine ajaloolane ja arhivaar, kogus 1924. aastal stipendiaadina Jõhvis ja Iisakus; stipendiaadina kogus pärimusainest veel üliõpilane Karl Martinson. Marta Blum-Koppel kogus Iisaku rahvaluulet, Leida Uustalu pani materjali kirja oma vanematelt.

Oskar Kallas Eesti Üliõpilaste Seltsi kogumistöö suunajana

Oskar Kallas, esimene eesti folkloristikadoktor, kes kogus üliõpilasena rahvalaule Hurda stipendiaadina, oli veendunud, et kirjapanemist väärivad ka rahvaviisid. Muusikalise rahvaloomingu ülesmärkimine aga käis paljudele tolleaegsetele kaastöölistele lihtsalt üle jõu (Tampere 1971: 146). O. Kallas alustas 1904. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) raames ulatuslikku rahvaviiside kogumist (samas: 147). Tema algatusel värvati rahvaviise koguma Peterburi konservatooriumi kasvandikud, kes enamasti liikusid mööda külasid koos üliõpilaste või kooliõpetajate hulgast pärit tekstikirjutajatega. Stipendiaatide reisikulu-raha hankis EÜS annetuste, pidude ja kontsertide korraldamisega. Esialgsed muusika-alased kogumisjuhendid saadi soome muusikateadlaselt Ilmari Krohnilt, mida O. Kallas jt oma kogemustele toetudes täiendasid. Soovitusi jälgida hoolega rahvamuusika olusid ja esitamistavasid võib pidada tolle aja kohta novaatorlikeks (vt Tampere 1971: 149–151). Noortelt kogujatelt nõuti esmakordselt ka kogumispäevikuid, kus nad oma teekonnast ja töös ettetulevatest probleemidest pidid teada andma (vt Tamm 2002: 82–98).

1907. aastal talletas Peeter Süda, tulevane helilooja ja muusikapedagoog, Lüganuse rahvalaule. Tänu Karl Voldemar Rosenstrauchile, kes käis aastatel 1908–1915 koos mõne muusikamehega kogumisretkedel, jäädvustati hulk Virumaa rahvalaule. 1913. aastal kogusid Haljalas laule J. Mark ja Grivingu muusikakooli õpilane K. Viljak, nad panid kirja 358 teksti, 6 mängukirjeldust ja 88 viisi (EÜS X). 1913. aastal kogusid Vaivara kihelkonna laule Peterburi konservatooriumi üliõpilane R. Vilmsen (Villmansen) ja Tartu Ülikooli üliõpilane Hans Kingu. Avinurme vallas sündinud August Sildnik kogus TÜ ajalooteaduskonnas õppimise ajal aastatel 1908 ja 1909 pärimusainest Jõhvi khk külades, temaga töötas koos ka konservatooriumi üliõpilane Paul Penna. August Sildniku matkamärkmetes leiame kogutu kohta statistilised andmed: sõnu umbes 5000 rida, 1 nõiasõna, viisisid 147 umbes 45 lauljalt, ära käidud umbes 500 versta.

Samas on A. Sildnik teinud hinnatavaid tähelepanekuid laulmise ja laulikutute kohta:

Peakohaks, kus praegu vanu laulusid lauldakse ja õpitakse, on Illuka nurgas Raudi monopolipoe juures (ennemalt Illuka kõrtsi juures) jüripäeva ajal vananaiste "võitegemine". [...] Lauljaid tuleb ka meeste seas ette, aga ¾ kõigist, kes meile ette laulsivad, on ikka naised. Noorte seas on vanad regivirsse-laulud ikka naeru all, nii harva tuleb noor inimene ette, kes

neid oskaks. Selle asemel on Illuka nurgas ja ka mujal suuremalt osalt sentimental armastuselaulud astunud. [---] (EÜS VI 862–863 (1909).)

Walter Andersoni lastefolkloori kogu

Esimese konkreetsele sihtrühmale suunatud kogumisaktsiooni algatas Tartu Ülikooli professor Walter Anderson. 1922. aasta kevadel tegi ta algust lastelaulude kogumisega, kasutades täiesti uut kogumismeetodit: õpilasi rakendati selgitava loengu järel oma teadmisi kirja panema (Viidalepp 1939: 240–241). Kogumistöös kasutas ta paljude õpetajate, üliõpilaste jt abi, levitades koolides omakoostatud ankeetlehte. Ajavahemikul 1922–1938 vastasid tema ankeetlehtedele 51 Virumaa kooli õpilased. Suuremad saadetised tulid Jõhvi kõrgema algkooli, Tudulinna (juhataja A. Roosvald), Kuremäe, Illuka (õp A. Uffert), Viru-Jaagupi, Simuna, Rakvere II ja III algkooli, Rakvere linna keskkooli ja Väike-Maarja ühisgümnaasiumi õpilastelt.

Kogumistöö Eesti Rahvaluule Arhiivi päevil

1927. aastal loodud Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) juhataja Oskar Loorits jätkas Jakob Hurda poolt alustatud. Kavakindlat ja nõudlikku järelkorjandust korraldati oma ametnike ja stipendiaatide, üliõpilaste ja koolide, teiste asutuste ja vabatahtlike kaastööliste abil, võttes eeskujuks nii kogumises kui kogude korraldamises Jakob Hurda “Eesti vanavara” (Loorits 1937a: 17).

Arhiivi kaastööliste abistamiseks ja suunamiseks korraldati õppeseminare, saadeti neile tasuta ERA bülletääni “Rahvapärimeste Selgitaja” (RPS, aastatel 1936–1940 ilmus üheksa numbrit), kus avaldati küsitluskavu, kogumisaruan-deid, tutvustati tublimaid rahvaluulekogujaid jne. Temaatilisi küsitluskavu ilmus ka eritrükkidena ning Richard Viidalepp avaldas üksikasjaliku kogumis-juhendi “Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda?” (1936). Mõni aasta hiljem ilmunud trükises “Tööjuhiseid rahvaluulekogujatele” käsitles ta kogumisega seotut veelgi põhjalikumalt (vt Viidalepp 1940: 14–20).

Kaastöölistes püüti folkloorikogumise kõrval äratada huvi ka etnograafilise ainese kogumise vastu (Loorits 1937b: 58), rõhutati esemelise ja vaimse vanavara ühtsust. ERA sai sõnalise vanavara uurimise kõrval ühtlasi rahvaviiside uurimise keskuseks. Ajapikku paranesid tehnilised tingimused helilise vanavara jäädvustamiseks. Eesti Riigi Ringhäälingu, Tallinna Muusika Muuseumi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi koostööna salvestati aastail 1936–1938 heliplaatidele

hulk palu parematelt rahvalaulikutelt, -pillimeestelt ja -jutustajatelt. Algust tehti sotsiaalsete gruppide folkloori kogumisega (nt lastehirmutiste ja mängude kirjapanekud, sõdurilaulud jm).

Kooliõpilased haarati kaasa kogumisaktsioonide abil. 1932.–1933. aastal pandi lastehirmutisi kirja 52 Virumaa koolis. 1934.–1935. aasta rahvamängude kogumise võistlusele tuli Virumaalt kõige suurem saadetus Rakvere Ühisgümnaasiumist, juhendas õpetaja Karl Mihkla. Parimatena märgiti ära õpilased M. Kaevats ja A. Tamvelius, kes kogusid ühiselt 208 mängu, ja Robert Kello. Osalejaid oli veel Jõhvi Ühisgümnaasiumist, Rakvere linna keskkoolist, Nõmme, Püssi, Aa, Maidla, Annikvere, Laekvere, Selli, Kasaritsa, Kiltsi, Avispea algkoolist jm.

Kohamuistendite kogumise võistlusest 1938.–1939. a võttis Virumaalt osa kõige rohkem koole (41) ja õpilasi (183), ka saadetud materjali hulk oli üks suuremaid – 2232 lk (RPS I, 6: 196; vt ka Kindel 2002). Mahukaim korjandus oli Rakvere gümnaasiumi, progümnaasiumi, reaalkooli ja kaubanduskooli oma, juhendas õpetaja Jaan Meerits, kaasa löid 36 õpilast, kirjapanekuid kokku 792 lk. Neli J. Meeritsa õpilast tulid auhinnalisele kohale: Robert Kello (II koht), Evald Tarve (III koht), Aadu Allvee ja Taivo Laevastu (ergutuspreemia). Ka Kadrina algkooli poiss Kaljo Viese sai ergutuspreemia.

ERA koosseisulised töötajad Rudolf Põldmäe ja Richard Viidalepp tegid Virumaale mitmeid kogumismatku, kogudes enim rahvatantsude kirjeldusi ning rahvausundilist pärimust. ERA töötaja Paul Ariste kogus 1930. aastal Virumaa materjali koos ERA stipendiaadi Karl Leichteriga, kes noteeris rahvaviise. Üliõpilase-stipendiaadina kogus Mart Tarum pärimusmaterjali Iisaku, Jõhvi ja Lüganuse kihelkonnast – kokku 374 lk (RPS I, 1: 16). ERA stipendiaadina kogus Jõhvi, Simuna ja Iisaku materjali Armilda Hallik. Üliõpilane Ludmilla Kraavik pani Vaivarast ERA ülesandel kirja kolm vihutäit kombestikukirjeldusi, mõistatusi, rahvajutte jm. ERA suunas stipendiaate kogumistööle ka kompaktsetele vene aladele. Kirde-Eesti venelaste pärimust kogusid Olga Gromova, Valeria Jegorova jt.

Viljakaim ERA korrespondent oli J. Hurda kaastöölisena alustanud J. A. Reepärg (Rehberg). Pärast 35aastast vaheaega hakkas ta tegema kaastööd ERAle. Ajavahemikul 1932–1937 pani ta Haljala kihelkonnast kirja 1602 lk, sealhulgas 896 regivärsilist rahvalaulu. Reepärg pälvis viiel korral (1936–1940) Vabariigi Presidendi (Riigivanema) auhinna parimaile rahvaluulekogujaile. Ta on kogunud teateid ka J. Hurda korrespondendi Viilip Klaasi kohta ning hankinud ERAle Hermann Lantsi mitmesajaleheküljelise rahvaluulekorjanduse. Presidendi (Riigivanema) autasu pälvis kahel korral leitnant August Haav Rakverest, kes saatis arhiivile eeskätt sõduriluulet, jutluste parodiaid jms. Auhinna vääriliseks hinnati veel Rakkest pärit Laine Priksi saadetised

ning Endel Metsa kirjapanekud Jõhvi kihelkonnast. 1936. aasta kogumistöö eest sai II auhinna Meinhard Särg, kes kogus Avinurme vanemalt elanikelt 373 lk pärimusainest: rahvatantsude, tähtpäevade, pühade kirjeldusi, teateid rahvapärastest raviviisidest ja -võtetest, vanasõnu jm. 1936. aasta kogumistöö tulemuste eest leidsid äramärkimist veel Mihkel Sild Avinurmest, kes pani kirja 55 rahvamängu seletust ning Mihkel Tapner Lüganuselt, kes saatis ära-kirju laulikute, rahvajutte, vanasõnu jm. Väike-Maarjast pärit Marsell Rossi kirjapanekud hinnati auhinna vääriliseks 1940. aasta iseseisvuspühal. ERA kogusid täiendasid veel L. Böckler, A. Männiste, T. Pärtel, M. Sepp, J. Tagam, A. Vendt, H. Veski jt.

ERA kogude statistilistest andmetest seisuga 1. aprill 1937 selgub, et Viru-maalt oli selleks ajaks talletatud ühtekokku 98 123 rahvaluulepala. Piirkond-likult oli esikohal Jõhvi 15 544 punktiga (RPS I, 3: 75–76).

Rahvaluule kogumine nõukogude perioodil

Ühiskonnas toimunud järsud muutused (nõukogude korra kehtestamine, Tei-ne maailmasõda) ja sellega seoses hästitoimiva ERA kollektiivi lagunemine katkestasid mõneks ajaks kogumis- ja uurimistöö järjepidevuse. 1940. aastal jaotati Eesti Rahva Muuseum kaheks iseseisvaks asutuseks: Riiklikuks Etnograafiliseks Muuseumiks ja Riiklikuks Kirjandusmuuseumiks. Esimese moodustasid Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline ja kultuurilooline osakond, teise mitmed Eesti Rahva Muuseumi koosseisu kuulunud asutised, sealhulgas Eesti Rahvaluule Arhiiv. Etnograafiline Muuseum esemelite kogudega jäi Tartu lähedale Raadi mõisa, Riiklik Kirjandusmuuseum sõnavaraliste kogudega endistesse ruumidesse Tartus Aia (nüüd Vanemuise) tänavas. Eesti Rahvaluule Arhiiv nimetati ümber kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnaks. Saksa okupatsiooni perioodil likvideeriti Riiklik Kirjandusmuuseum iseseisva asutusena, rahvaluule osakond liideti Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnaga (Haberman 1949: 5–6). 1943. aasta lõpus ja 1944. aasta algul evakueeriti osa ERA põhikogudest Aru mõisa Elva lähistel, osa Pilistvere kirikusse. Hiljem toimetati originaalmaterjalid edasi Liivi koolimajja Läänemaal. 1944. aasta sügisest hakati kogusid reevakueerima. Viimased folkloorikogud toodi Tartu tagasi 1945. aasta märtsis (Viidalepp 1966: 169–184). Raadi mõis sai 1944. aasta tulekahjus kannatada, maa-ala jäi aastakümneteks Nõukogude Liidu sõjaväe käsutusse, muuseum kolis endisesse kohtumajja Veski tänavas. Sõjajärgselt tegutsesid etnograafiamuuseum ja kirjandusmuuseum kahe eraldi riikliku asutusena. Kogud allutati nõukogude võimu tsensuurile. Rahvaluulekogusid kontrolliti kahel korral, aastatel 1946–1947 ja 1950–1951, anti käsk välja sõeluda riigivastane ja obstsöönne materjal. Seda tehti nii lehtede köitest eemaldami-

se kui tekstide sodimise-kinnikleepimise teel (Kulasalu 2013: 26–31). Rahvaluule kogumisel seati uueks ülesandeks nõukogude töölis- ja kolhoosifolkloori kogumine, soovitati jälgida klassivõitluse, revolutsioonisündmuste ja Suure Isamaasõja kajastusi folklooris, eelistada ideoloogilisest sobivusest lähtudes teatud ajaloolist ja olustikulist ainet žanripuhastele kunstilistele tekstidele (Oras 2008: 62–63). 1948. aastal anti välja ka ajastuomane “Kogumistöö juhendaja rahvaluule alal” nr 1. 1950. aastate teisel poolel ja 1960. aastate algul kritiseeriti nõukogude folkloori ületähtsustamist ja pöörduti taas klassikalise folkloori poole (samas: 65). 1947. aastal loodi Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) juurde rahvaluule sektor.

Rahvaluulekogujad tegid sõjajärgseil aastail esmalt lühiajalisi kogumiskäike Ida-Virumaa tööstusrajoonidesse (Kiviõli, Kohtla-Järve). 1950. aastatel asendusid lühiajalised kogumisretked suuremahuliste kindla peatuspaigaga

Foto 5. Rahvaluulekogujad-korrespondendid ja rahvaluule osakonna töötajad Kiviõlis. Vasakult: A. Martin, M. Proodel, P. Keimar, E. Tampere, I. Rüütel, M. Kaasik, G. Kallasto, L. Spirka, A. Källo, S. Lätt, A. Vetekaja ja J. Simmo. H. Tampere foto 1962. ERA, Foto 6408.

ekspeditsioonidega. See andis võimaluse piirkonna tihedamaks läbitöötamiseks, paremate teadjate korduvaks külastuseks, tihedamaks koostööks korrespondentidega (Tampere 1961a: 444). Asutustevahelised kompleksekspeditsioonid – muusikute, etnograafide, murdeuurijate ja folkloristide ühised välitööd, peamiselt aastatel 1948–1951, end ei õigustanud: raske oli jagada tööd, kogutud materjale jm (samas: 441–442). Tihedamaks ja pikaajalisemaks kujunes ühistöö Eesti Raadio töötajatega. Tudengite rahvaluulekogumise juhendamine jäi Tartu Riikliku Ülikooli õlule, nende tarvis anti välja praktilise suunitlusega metoodilisi juhendeid (Kolk & Laugaste 1969; Laugaste 1970). Virumaa eri piirkondades kogusid tudengid rahvaluulet peamiselt 1950. ja 1960. aastatel.

Takistuseks kogumistöös osutus tehnilise varustuse puudulikkus, mis ei võimaldanud fikseerida rahvapärimust autentsetes esituses. KKI rahvaluule sektor sai esimese magnetofoni 1949. aastal, kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond 1953. aastal. Kogukad salvestusaparaadid olid mõeldud eeskätt stationaarseks kasutamiseks, paljudes maakohtades puudus elekter. Ajapikku paranes mõnevõrra tehniline varustus, kuid see ei jõudnud kaugeltki nõutavale tasemele. Unikaalse pärimusainese filmimine oli üks nõukogude-perioodi saavutusi, kuid võimalused olid ka siin väga piiratud – filmitava materjali osas tuli teha range valik. Nõukogude folkloristika käsitas rahvaluulena ainult suulist kunstiloomingut, jättes muu traditsioonilise vaimse pärandi, näiteks usundi ja kombestiku, etnograafide uurida ja kirjeldada.

KKI folkloristide põhiliseks kogumisalaks sai Kirde-Eesti. Aastatel 1955–1958 koguti Richard Viidalepa juhendamisel Jõhvi ja Iisaku pärimusmaterjali, oluliseks eelisteemaks muistendid Kalevipojast. 1960. aastal töötas Viidalepp Narvatagusel, 1961. aastal töötas KKI ekspeditsioonigrupp Vaivara, Jõhvi, Iisaku ja Lügänu kihelkonna alal. 1962. aastal koguti eeskätt Jõhvi, mõnevõrra ka Lügänu pärimust. Järelkogumised Lügänu piirkonnas toimusid 1978. ja 1979. aastal.

Esimene suurem rahvaluuleekspeditsioon Kadrina ja Rakvere khk alal, osalt ka Viru-Jaagupi ja Haljala mail toimus 1969. aastal (Hiemäe 1972: 38). Kohalikud rahvaluulekogujad Linda Palu ja Vanda Sardma Rakverest olid ekspeditsioonigrupile igati abiks. 1978. aastal töötas rahvaluule osakonna ekspeditsioonigrupp Simuna ja Väike-Maarja, 1984. aastal Viru-Jaagupi kihelkonna alal. Viimases oli välitöö-tegijaile tõhusaks toeks rahvaluule osakonna teenekas korrespondent Viru-Jaagupi pastor Madis Oviir.

Mõned ERA aegsed kaastöölised, nagu Endel Mets, jätkasid pärimusmaterjali kogumist. Lisaks püüti värvata uusi abilisi. Analooiliselt sõjaeelset kogumistööd käsitleva väljaandega ilmus aastatel 1961–1976 “Rahvapärimuste koguja” (RPK), kokku kümme numbrit. Esinumbris andis rahvaluule osakonna juhataja Herbert Tampere rahvaluulekogujaile asjalikke tööjuhiseid, juhtides

Foto 6. Rahvaluulekoguja Linda Palu Rakverest. E. Kivaste foto 1971. ERA, Foto 9853.

tähelepanu ka rahvaluuleteadete konteksti ja korjanduse vormistamise küsimustele (Tampere 1961b). Suuresti kasutati vanu, ERA aegseid küsitluskavu või seati need uute tegemisel eeskujuks. 1965. aasta suvel viidi läbi rahvaluulekogujate kokkutulek Kadrinas.

Iisaku kihelkonnast pärit Mall Proodel (Hiimäe) on rahvaluulet kogunud alates 1956. aastast, esmalt arhiivi kaastöölisena, hiljem kutselise folkloristina. Kogutu paistab silma nii hulgalt kui kvaliteedilt.

Üheks võimaluseks uusi kaastöölisi leida ja rahvaluulekogusid täiendada said temaatilised kogumisvõistlused. Näiteks Aino Källo Lüganuselt võttis 1961. aastal osa ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi kajastavate laulude kogumise võistlusest ning jätkas kogumistööd ka hiljem. Temalt on heas

murdekirjapanekus rahvajutte ning vanasõnu-kõnekäände koos selgitavate andmetega. Esimesed Helene Liivaku kirjapanekud jõudsid muuseumi just A. Källo vahendusel. Edaspidi saatis H. Liivak oma kogutu ise teele. Kirjapanekud on tehtud oma mälu järgi ning küsitletud on ka paljusid ümberkaudseid elanikke.

Seoses rahvaluuleväljaannete koostamise või konkreetse uurimistööga hakati koguma andmeid varasemate korrespondentide, laulikute-jutustajate, muistenditega seotud paikade kohta (vt Tampere 1961a: 443). Selles töös oli palju abi Jõhvi kihelkonnast pärit vanast koolmeistrist ja kodu-uurijast August Martinist (1893–1982), kes sattus Mäetaguse kooli kodulooringi juhendades Päite omaaegse koolmeistri Paulus Paurmanni nimele. Kuna koolis töötas P. Paurmanni sugulane O. Uudemaa, olid head võimalused P. Paurmanni kohta rohkem teada saada. A. Martin märkis:

Meid hakkas paeluma kogu see suur rahvaluulekogumise ajajärk, meist mitte nii kaugest minevikust, 50–70 aastat tagasi (Martin 1961: 56).

August Martin küsitles kohalikke elanikke ning uuris läbi sadu lehekülgi vanu arhiividokumente, et saada andmeid varasemate rahvaluulekogujate ja rahvalaulikute kohta. Oma kogumistöös ettetulevatest raskustest kirjutas ta:

Peab ütlema, et mõnevõrra hiljaks on jäänud andmete kogumine nende virkade Hurda kaastööliste kohta. Nad ise on selles ümbruskonnas viimseni surnud, mõned juba 50–60 aasta eest. Avastadagi on neid tihti raske. Mäetagusele maa-alaliselt lähim Hurda kaastööline oli Mihkel Kriisk Ratvast. Aga uuritaval ajal leidis seal kolm sellenimelist. Kes neist võis see olla? Oli loomulik mõelda, et kaastööliseks oli kõige haritum neist, Simunas V. Nordmanni juures õppinud ja Järvamaal õpetajana töötanud üks Ratva kuulsaid “Simu poisse”. Aga ei. Hurdale kaastööd tegi ta vennapoeg, külakooliharidusega rätsep, hoolas raamatulugeja ja iseõppija (Martin 1961: 61–62).

Tänu A. Martini visadusele on kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas paljude Hurda ja Eiseni Virumaa-korrespondentide elulood (vt Tupits 2011). Kogumistöö eest määrati A. Martinile mitmel korral preemia.

Kohtla-Järve piirkonnas kerkis esile rida noori võimekaid kogujaid, kelledest kujunes arhiivi kaastööliste võrgustik. 1962. aasta sügisel peeti Kiviõlis edasise koostöö edendamiseks rahvaluule osakonna töötajate ja kohalike kaastööliste ühiskoosolek (Tampere 1968: 14). Mary Kaasik ja Gustav Kallasto Kiviõlist saatsid muuseumile rahvaluulematerjali enam kui kümne aasta vältel. Salme Kiislar Kohtla-Järvelt alustas kogumistööd 1958. aastal. Nooruses taluteenijana ning vanas eas lapsehoidjana puutus ta kokku paljude inimestega. Rohkesti

on S. Kiislar kirja pannud just ringmängu- ja tantsulaule ning laulnud suure osa nende viisidest ka helilindile. Õpetajast pensionär Hilda Jõulmaa talletas peamiselt Iisaku ja Jõhvi rahvaluulet. Oskar Surva, pärit Mäetaguse vallast Väike-Pungerja külast, hakkas oma kodukoha rahvaluulet kirja panema hiljem Rakvere linnas elades ning talletas ka oma onu, kuulsa nalja- ja laulumehe Muri Mardi lood ja laulud. Iisaku kihelkonnast pärit Edur Maasik alustas oma kogumistööd kodukohast eemal Toris elades. Iisaku materjali, lisaandmetega hästi varustatud, pani ta kirja mälu järgi või tõi kaasa külaskäikudelt kodukohta. Haljala kihelkonnas sündinud Linda Palu töötas õpetajana Virumaal. Kaastööd alustas ta 1961. aastal rahvameditsiini kirjapanekutega, edaspidi talletas ta ka huvitavaid rahvajutte. Viru-Jaagupi mees Hugo Lepiku kohtas mitmeid häid jutustajaid, kes äratasid huvi vanavara vastu. Rakkest pärit Villem Viirmanni kaastööd paistsid silma eeskätt toredate pajatuste poolest. Hiljem külastas ta korduvalt rahvaluule osakonda, et sealt kogumisjuhendeid saada ning rahvalaulude viise helilindistada. Kooliõpetaja ning kodu-uuriija Helmut Joonuks Rakkest tegi kaastööd ja osales ka fotovõistlusel “Rahvaluulega seotud kohad ja nähtused”, pälvides II auhinna. Oma kodukoha pärimust talletasid veel A. Aaremäe, H. Kadari, E. Kaljuvee, E. Kasemets, E. Leppik, M. Priimets, E. Tuisk, J. Valdur jt.

Rahvaluule kogumine taastatud Eesti Vabariigis

Pärimusekogujate varustatus tehnikaga hakkas paranema Eesti Vabariigi taastamise järel tänu kultuuri- ja teadusfondide abile. Aasta-aastalt väheneb arhiivi laekuvate käsikirjaliste materjalide hulk, samas kasvab heli- ja videosalvestuste kogumaht. Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajad jätkasid esmalt suuremahuliste piirkondlike välitöödega. 1994. aastal toimusid need Viru-Nigula kihelkonna alal. Nüüdseks on frontaalsest kogumisest suuresti loobutud, välitööd on saanud uurimisprotsessi osaks.

Nõukoguliku ideoloogia surve taandumine 1980. aastate lõpupoole avardas uurimis- ja sellega seoses ka kogumisvaldkondi. Aktuaalseks sai poliitilise pärimuse kogumine ning publitseerimine (Hiimäe 2002: 281), samuti tegutsevate teadjate: rahvaarstide, ennustajate jt küsitlemine-filmimine (vt Kõiva 1997). Elavnes tänapäevase ainese kogumine: linnajutud, pöidlaküüdid, nn killud ja paroolid, argiarvamused, ended tänapäeva rahvausundis, tänapäeva mõistatused, rahvakalender jm. Koostöös Soome folkloristidega koguti 1992. aastal Eesti ja Soome koolides kindla metoodika alusel koolipärimust, järgnevatel aastatel koguti Eestis ka venekeelset koolipärimust ning tudengifolkloori. Virumaalt tegid arhiivile kaastööd Iisaku Keskkooli 5.–8. klasside õpilased, keda juhendas

õpetaja Juta Rääst, ühtekokku pandi kirja 812 lk. Narva Eesti Keskkoolist laekus 69 õpilase kirja pandu, kokku 1391 lk. Venekeelse Narva 11. Keskkooli 7. klasside õpilasi juhendasid õpetajad Tatjana Varutskih, Nadežda Leontjeva ja Tatjana Lebedeva, võistlusel osales 45 õpilast, kirja panekuid on 596 lk; 1993. aastal ka filmiti Narva kooliõpilasi. 2007. aastal suunatud koolipärimuse kogumise aktsioonil osalesid Virumaalt mitmete gümnaasiumide õpilased.

2013. aastal kultuuripärandi aasta raames korraldatud lastemängude kogumise võistlus oli suunatud eeskätt täiskasvanutele. Paluti saata nii mängukirjeldusi kui ka mälestusi lapsepõlvest, mängu tuli kirjeldada enda mängukogemuse kaudu, et ilmneks ka ajastu mõju laste tegemistele. Kaastöid laekus 77 inimeselt 650 leheküljel, lisaks fotosid, jooniseid, paberlauamänge, pabernukke jm. Kaheteist parema töö seast tõsteti Virumaa kogujatest esile Anne Nurgamaa, Anu Soon, Heinz Valk ja Eha Võso.

Perepärimusse kuuluvat ainet laekus arhiivi kahe temaatiliselt lähedase kogumisaktsiooniga nii Eesti Kultuurkapitali organiseerimisel rahvakultuuriteemaliste koduvideote kogumise (vt Kõiva & Öunapuu 2001) kui ka ERA kogumisvõistlusega "Eluring" (2001–2002). Virumaalt tegid kaastööd Viktor Sepman Kukruselt, Ellu Leppik ja Väino Tiimus Jõhivist, Anne Nurgamaa Iisakust, Anu Soon Viru-Jaagupist, Selma Vasar Viru-Nigulast, Eduard Leppik Kadrinast jt. Koostöös Fleurop Interflora OÜga korraldatud lillepärimuse kogumisest võtsid virumaalastest osa Selma Vasar ja Heindrich Kruup.

Paiga- ja eneseidentiteedi otsingute ning turismiga seoses tõusis esile kohapärimuse kogumine, seda suuresti kohalike omavalitsuste initsiatiivil. Ka Rakvere Keskkooli kodulooringi liikmed panid kirja kodupaiga muistendeid. 2008. aastal käisid Lahemaa rahvapärimust kogumas Tartu Ülikooli tudengid. Kaasaegsele kohapärimusele ja kohaseostele keskendunud kogumisvõistlusele "Minu maastikud" (2015–2016) laekus 34 Virumaa paikadele keskendunud tööd. Virumaa kogujatest tunnistati II preemia vääriliseks Aino Liivik ja Anne Nurgamaa, Viru Instituudi eripreemia pälvis Heinz Valk. Kalendritähtpäevade tähistamisest Virumaal laekus üle 400 lk kirja panekuid.

1995. aasta iseseisvuspäevaks taastati Eesti Vabariigi presidendi preemia parematele rahvaluulekogujatele. Selle kõrge tunnustuse on Virumaa kaastöölistest pälvinud Anu Soon 2003. aasta kogumistöö eest ja Eha Võso 2014. aasta eest silmapaistva kodupärimuse jäädvustajana.

Kokkuvõtteks

Rahvaluule süstemaatiline kogumine on Eestis kestnud umbes 150 aastat. Jakob Hurda, Matthias Johann Eiseni, Oskar Kallase jt algatusest said innus-

tust paljud eestimaalased ja rahvaluule kogumine on olnud paljude Eestimaa inimeste harrastuseks. See on aidanud läbi aegade tugevdada Eesti identiteeti. Olenemata riigikorrast ja poliitilistest oludest on rahvaluule kogumises nähtud tööd oma kodupaiga ja laiemalt Eesti hüvanguks. Pärast vastava institutsiooni – Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) loomist 1927. aastal jätkati rahvaluule kogumist oma ametnike ja stipendiaatide, aga ka üliõpilaste, koolide ja vaba-tahtlike kaastööliste abil. 1940. aastal seoses nõukogude võimu kehtestamisega reorganiseeriti ERA Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnaks, rahvaluulekogud allutati nõukogude võimu tsensuurile. Teise maailmasõja järel taastati korrespondentide võrgustik. Aja jooksul vähenes ideoloogiline surve rahvapärimusele, mis võimaldas naasta klassikalise folkloori kogumise juurde. Taastatud Eesti Vabariigis on kogumisvaldkonnad oluliselt avardunud ning rahvaluule kogumis- ja uurimistöö on omavahel tihedalt seotud. Virumaaalased löövad oma kodupaiga pärimuse jäädvustamisel aktiivselt kaasa.

Kommentaar

- ¹ Kirjutise valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga IUT 22-4.

Kirjandus

Haberman, A. 1949. Riiklik Kirjandusmuuseum teadusliku uurimisbaasina. *Riikliku Kirjandusmuuseumi aastaraamat* I. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, lk 5–31.

Hiiemäe, Mall 1972. Rahvaluule-ekspeditsioon Rakvere ja Harju rajooni. *Rahvapärimuste koguja* 8, lk 38–48.

Hiiemäe, Mall 1989. Jakob Hurda rahvaluulekogumise printsiibid tänapäeval. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused* 38, nr 4. Tallinn, lk 310–315.

Hiiemäe, Reet 2002. Uued suunad rahvaluulekogumises alates 1980. aastatest Eesti Rahvaluule Arhiivi laekunud ainese põhjal. Hiiemäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 280–293.

Hurt, J[akob] 1888a. Kümnes aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 8. septembril 1888. *Olevik* 37, 12. september, lk 1.

Hurt, J[akob] 1888b. Kaheksastõistkümnes aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 1. detsembril 1888. *Postimees* 140, 8. detsember, lk 1–2.

Hurt, J[akob] 1889. Kaheskümmes neljas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 10. veebruaril 1889. *Olevik* 7, 13. veebruar, lk 1.

Hurt, J[akob] 1889b. Neljaskümmnes kolmas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 27. juulil 1889. *Postimees* 86, 27. juuli, lk 1; *Postimees* 88, 5. august, lk 2.

Hurt, J[akob] 1891. Kuueskümmnes üheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 20. veebruaril 1891. *Postimees* 28, 7. märts, lk 3.

Hurt, J[akob] 1895. Saja üheksas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. 24. jaanuaril 1889. *Olevik* 5, 31. jaanuar, lk 3–4.

[Hurt, Jakob 1903. Vanavara korjamine.] *Uus Aeg* 68, lk 1.

Hurt, Jakob 1989. *Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Raamat.

Kindel, Melika 2002. ERA 1938–1939. aasta kohamuistendite võistluskogumine. Hiie-mäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 100–111.

Kolk, Udo & Laugaste, Eduard 1969. *Rahvaluule välipraktika*. 2. tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Kulasalu, Kaisa 2013. *Ropp ja riigivastane: rahvaluulekogude tsenseerimisest Eesti hilisstalinismi perioodil*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool (<http://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/42770> – 19. september 2016).

Kõiva, Ottilie-Olga 1985. Kristjan Raud ja rahvaluule. *Rahvasuust kirjapanekuni. Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 29–39.

Kõiva, Mare 1997. The Transmission of Knowledge among Estonian Witch Doctors. Rüütel, Ingrid & Kuutma, Kristin (toim). *The Family as the Tradition Carrier. Conference Proceedings*. Vol 2. NIF Publications No. 31. Tallinn: Nordic Institute of Folklore, lk 77–95.

Kõiva, Mare & Õunapuu, Piret 2001. Ehe ja alasti rahvakultuur. *Sirp*, 19. oktoober (<http://www.sirp.ee/archive/2001/19.10.01/Film/film1-5.html> – 19. september 2016).

Laugaste, Eduard 1952. Fr. R. Kreutzwald folkloristina. *Teaduslikud tööd: pühendatud TRÜ 150. aastapäevale. 1802–1952*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 43–80.

Laugaste, Eduard 1970. *Harjutusmaterjale rahvaluulepraktikaks*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Loorits, Oskar 1937a. Uue ülesande haarangul. *Rahvapärimate Selgitaja* I, nr 2, lk 17–20.

Loorits, Oskar 1937b. Eesti Rahvaluule Arhiivi 10. aastapäevaks. *Rahvapärimate Selgitaja* I, nr 3, lk 57–62.

Loorits, Oskar 1938. Viiskümmend aastat süstemaatset rahvaluule kogumist Eestis. *Rahvapärimate Selgitaja* I, nr 5, lk 145–147.

Martin, August 1961. J. Hurda kaastööliste järgedel. *Rahvapärimate kogu* 1, lk 55–68.

Mirov, Ruth 2009. Rahvaluulekogumine Lüganuse kihelkonnas. Mirov, Ruth & Tuvi, Edna (koost). *Vana Kannel IX. Lüganuse regilaulud*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 60–84.

Mälk, Vaina 1963. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Oras, Janika 2008. *Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiiviteksid, kogemused ja mälestused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

RPK = *Rahvapärimuste koguja*. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr 1–10. 1961–1976. Tartu.

RPS I = *Rahvapärimuste Selgitaja I*, nr 1–7. Eesti Rahvaluule Arhiivi väljaanne. 1936–1939. Tartu, 1939.

RPS II = *Rahvapärimuste Selgitaja II*, nr 8–9. Eesti Rahvaluule Arhiivi väljaanne. Tartu, 1940.

Tamm, Kadri 2002. Oskar Kallase ja Eesti Üliõpilaste Seltsi stipendiaatide reisikirjeldused. Hiimäe, Mall (koost). *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 82–98.

Tampere, Herbert 1961a. Rahvaluule-alastest ekspeditsioonidest. *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale II*. Tartu, lk 441–446.

Tampere, Herbert 1961b. Üldisi juhiseid rahvapärimuste kogujaile. *Rahvapärimuste koguja 1*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 3–9.

Tampere, Herbert 1968. Korrespondentide osast eesti rahvaluule kogumisel. *Rahvapärimuste koguja 6*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 3–17.

Tampere, Herbert 1971. Eesti rahvaviiside süstemaatiline kogumine 20. sajandi alguses. *Emakeele Seltsi aastaraamat 17*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 145–157.

Tedre, Ülo 1974. Eesti rahvalaulude kogumine ja publitseerimine. Tedre, Ülo (toim). *Eesti rahvalaulud IV köide. Antoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 77–87.

Tedre, Ülo 1999. Rahvalaulude kogumisest Jõhvis ja Iisakus. Kokamägi, Hilja & Tedre, Ülo & Tuvi, Edna (koost). *Vana Kannel VIII. Jõhvi ja Iisaku regilaulud*. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 84–116.

Tupits, Ave 2011. August Martin Jakob Hurda kirjasaatjate jälgedel. *Lee 17*. Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Seltsi väljaanne. Tartu, lk 52–60.

Viidalepp, Richard 1937. J. A. Reepärg kui suurboguja. *Rahvapärimuste Selgitaja I*, nr 3, lk 91–94.

Viidalepp, Richard 1939. Prof. W. Andersoni lahkumise puhul. *Rahvapärimuste Selgitaja I*, nr 7, lk 239–241.

Viidalepp, Richard 1940. *Tööjuhiseid rahvaluulekogujaile*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 13. Tartu.

Viidalepp, Richard 1966. Rahvaluulekogude evakueerimine ja reevakueerimine 1944. aastal. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi ja materjale* VI. Tallinn: Eesti Raamat, lk 169–184.

Summary

Folklore collecting and collectors in Virumaa

Anu Korb

Keywords: collection appeals, folklore collecting, folklore collectors, Jakob Hurt, Virumaa

The article gives an overview of folklore collecting in Estonia throughout times, on the example of the activity of folklore collectors in one of the regions – Virumaa. The collection work grew out of the pursuits of German-origin intellectuals in the early 19th century and, on the initiative of Jakob Hurt, Matthias Johann Eisen, and some others, evolved into an all-Estonian undertaking involving many active people. Irrespective of the state order and hard times, folklore material has consistently been collected in Estonia in collaboration of professionals and voluntary contributors.

Virumaa kooliõpetajast koduloolane August Martin ja Kaukaasia eestlased¹

Aivar Jürgenson

Teesid: Artiklis käsitletakse Virumaa kooliõpetaja ja aktiivse rahvapärimuse ning kultuuriloo koguja August Martini tegevust Kaukaasia eestlaste organiseerimisel, Kaukaasia eesti asunduste sidemete tugevdamisel emamaa Eestiga ja Kaukaasia eestlaste asustusloo ning muu pärimuse kogumisel. August Martin elas peaaegu terve elu Virumaal: oma ligi üheksakümnest eluaastast (1893–1982) veetis ta väljaspool Virumaad vaid kümme aastat, neist kuus aastat (1915–1921) Abhaasias Ülem-Linda asunduses. Ometi mõjutas see lühike periood oluliselt nii tema isiklikku elu kui ka Abhaasia eestlaste kultuurielu.

Märksõnad: eesti idadiasporaa, Kaukaasia eestlased, migratsioon, rahvapärimuse ja kultuuriloo kogumine

Sissejuhatus

Eesti asundustes Tsaari-Venemaal palgati kooliõpetajad (kösterkoolmeistrid) tavaliselt Eestist. Nende ülesandeks oli ühelt poolt anda asunike lastele kooliharidust, teisalt läbi viia kiriklikke talitusi. Kuigi kooliõpetajate roteerumine oli sage, lepingu lõppedes lahkuti kas kodumaale või mõnda teise eesti asundusse Vene riigis, oli ka neid, kes jäid paigale. Sageli jääd selle tõttu, et noored meesõpetajad leidsid asundustest endale abikaasa. Mõned kooliõpetajad panid oma ameti maha ja hakkasid asundustes põllumeesteks. Mõned asusid linna ja hakkasid tegelema äriga. Mõned, kelle hariduslik tegevus ulatus külakoolmeistri rollist kaugemale ja kõrgemale, osalesid aktiivselt uue asukohamaa hariduselus ja poliitikas. Üheks selliseks oli August Martin, kes 1919. aastal tõusis Abhaasia parlamendisaadikuks. Kui 1921. aasta märtsis tungisid Suhhumi punaväed, pidi parlament oma töö lõpetama, suur osa saadikutest põgenes välismaale. August Martin jäi esialgu Abhaasiasse, kuid mõne kuu pärast lahkus ka tema. Eestis tegutses ta hiljem aastakümneid kooliõpetajana peamiselt Virumaal, kuid oli ka aktiivne Virumaa rahvaluulekoguja ja eesti kultuuriloo uurija. Kuna sel teemal on ilmunud mitmeid käsitlusi (Eilart 1983;

Jõgi 1992; Jundas 2008; Tupits 2013; Nurgamaa 2013), leiab see tema viljaka loometee tahk käesolevas artiklis käsitlemist peamiselt vaid siis, kui esineb seos Kaukaasia eestlastega. Artikli peamises fookuses on aga August Martini tegevus Abhaasia eestlaskonna organiseerimisel ja sealsete eestlaste kultuuri-kontaktide vahendamisel – teema, mida pole seni kuigi põhjalikult käsitletud.

Eluloolist

August Martin sündis 4. veebruaril 1893 Jõhvi vennastekoguduse palvemajas külakoolmeistri peres. Isa Gustav Martin oli töötanud vallakooliõpetajana Sal-las ja Ohakveres. Peres oli palju lapsi: August sündis kuuendana ühtekokku 13 lapsest (Martin 2013: 34; Jundas 2008: 2; Ruusmaa 2002). 1909. aastal lõpetas August Jõhvi Ministeeriumikooli juures pedagoogikaklassi. Samaaeg-selt sooritas ta õpetaja kutseeksami Narva Gümnaasiumi juures, millega sai õiguse töötada algkooliõpetajana kogu Venemaal (Martin 2013: 36; Jõgi 1992: 89). Nagu Martin oma mälestustes kirjutab, oli tema unistuseks saada töökoht kodukihelkonnas ja jääda sinna kogu eluks, “nagu Jõhvis kombeks oli”. Koha sai ta aga Kudrukülla Narva-Jõesuu lähedal. See oli 1909. aastal – August Martin oli siis vaid 16aastane. Organisatoorsed võimed avaldusid juba siis – koolis pani ta lapsed koorilaulu laulma ja näitemängu õppima. Ilmselt oli ta hingelt püsimatu, sest juba 1910. aastal võttis vastu järgmise pakkumise Narva Joaoru kooli ja 1912. aastal Mäetaguse valla Kiikla kooli. Sealtki tuli varsti lahkuda ja seekord mitte omal soovil (Martin 2013: 37–51). Nimelt toimus 1913. aasta jõuluvaheajal Peterburis I Ülevenemaaline Rahvahariduse kongress, kus Mar-tin osales muulaste komisjoni töös. Martin nõudis seal kohustuslikku, maksuta ja emakeelse õpetusega rahvakooli (Laul & Liim & Sirk 2010: 471).

Oli venestusaeg, 1887. aastal vastu võetud seaduse kohaselt tohtis eesti keeles õpetada algkoolides vaid esimesel kahel aastal, alates kolmandast aastast toimus õppetöö vene keeles. Ministeeriumikoolides mindi vene keelele üle juba teisest õppeaastast. Vaid emakeelt, usuõpetust ja laulmist tohtis venestusajal õpetada eesti keeles. Vähe sellest, 1893. aastal hakati nõudma, et õpilased räägiksid koolis nii omavahel kui ka õpetajaga ainult vene keeles (Laul & Liim 2010: 331, 334).

Martini nõudmised nimetatud kongressil ei olnud iseenesest midagi uut, sar-nased ideed liikusid Eesti avalikkuses juba varem. Näiteks nõudis emakeelset algharidust ja eesti õppekeelega keskhariduskoolide asutamist Jaan Tõnissoni juhitud Eesti Rahvameelne Eduerakond. Emakeelsete erakoolide asutamise õigus oli välja võideldud 1905. aasta rahvaliidumise tagajärjel (vt Laul & Liim & Sirk 2010: 472–473). Ometi sai ülesastumine hariduskongressil Martinile

Rahvaluulekoguja August Martin. E. Kivaste foto 1971. ERA, Foto 9837.

saatuslikuks: õpetaja töö tunnistati kõlbmatuks ja ta jäeti ilma õigusest töötada Riia õpperingkonnas (Jõgi 1992: 89–90). Kuigi talle pakuti seejärel ajakirjanikutööd, loobus ta sellest, sest süda kiskus ikkagi kooli. Kui ta sai teada, et Kaukaasia eesti asunduses Ülem-Lindas otsitakse kooliõpetajat, ei kõhelnud ta kaua. Pealegi oli see kant talle juba tuttav. Nimelt oli Martin 1912. aasta suvel käinud õpilastega õppereisil Krimmis ja Kaukaasias. Kahe kuu jooksul külastati sel reisil Sevastopolit, Jaltat, Adlerit, seejärel käidi eestlaste asunduses Punasel Lagedal, Suhhumis, Ülem-Lindas ja Estonias (Martin 2013: 45–51). Nii olid siis eesti asundused Kaukaasias Martinil juba ära nähtud, kui tal tuli otsustada oma edasise karjääri kulg.

August Martin Abhaasias koolmeistri ja eesti elu edendajana

Martin jõudis Suhhumi 1915. aastal. Selleks ajaks olid eestlased seal juba tugevasti kanda kinnitanud. Linnas tegutsesid eestlaste ettevõtted ja organisatsioonid, oli Eesti Majandus-Ühisus oma kauplusega (EAM f 284, n 1, s 11, l 34). Aga peamised eestlaste asustuspunktid olid ikkagi külad. Suhhumi ringkonnas paiknesid 1880. aastatel asutatud Alam- ja Ülem-Linda ning Estonia, Abhaasia põhjaosas Sotši ringkonnas Salme ja Sulevi. Suhhumi ringkonna rahvakoolide inspektor Anikin kinnitas Martini Ülem-Linda koolmeistri ametisse. Koolimajas tehti remont, valgendati ruumid, nii et 1. septembril võis õppetöö alata. Õpilasi oli koolis tollal üle neljakümne. Järgmisel aastal pakkus inspektor Martinile juhataja kohta ühes kreeka küla koolis. Sellega Martin ei nõustunud, sest nagu ta kirjutab, oli ta tulnud Kaukaasiasse töötama “oma rahva kasuks” (Martin 2013: 52).

Võib olla üllatav, aga venestuse surve andis väljarändajate koolides vähem tunda kui kodumaal Eestis (Valmis 1997: 11). Kui Eestis sai eestikeelseid raamatuid võtta kooli raamatukokku alles siis, kui kõik venekeelsed koolile soovitatud raamatud olid hangitud, siis asundustes sellist nõuet ei olnud. Kui Martin inspektorilt selle kohta küsis, sai ta vastuseks: “See pole siin Baltikum, vaid vaba Kaukasus. Või tahate tellida eesti lastele kirjandust hotentoti keeles?” (Martin 2013: 53).

Eesti asunduste koolid olid enamasti ühtlasi kultuurikeskused. Kooli juures asus tavaliselt raamatukogu ja tegutses laulukoor. Asunikud hindasid koolmeistreid ka selle alusel, kui aktiivselt osalesid nad asunduste kultuurielu korraldamisel. Nagu mainitud, täitis kooliõpetaja asundustes ka köstri kohuseid: ta ristas ja mattis, valmistas ette leerilapsi. Tähtsamad kiriklikud talitused viis läbi pastor. Suhhumi ümbruse eesti külad kuulusid Batumi kirikukihelkonda. Batumist käis tavaliselt korra aastas ka pastor, kes leeritas, jagas armulauda ja laulatas paare. Ülem-Lindas oli kooliklass ka kirikuks, sest eraldi ruume (nagu näiteks paarikümne kilomeetri kaugusel Estonia külas) või koguni eraldi kirikut (nagu Põhja-Kaukaasia Livoonias või Allmäel) seal kiriku jaoks ei olnud.

Eelpoolnimetatud Suhhumi Majandusühisus oli rajatud 1912. aastal – see oli sealkandis esimene kooperatiiv. Ülem-Lindas ja Alam-Lindas tegutses ühine Linda Laenu-Hoiuühisus, mille pearaamatupidajaks oli Martin neil aastatel, kui ta Suhhumi piirkonnas elas. Loomult aktiivse inimesena lõi ta kaasa teisteski eestlaste ettevõtmistes. Alates 1916. aastast oli ta Suhhumi Eesti Majandusühisuse juhatause liige, samuti Ülem-Linda Laulu-Mängu Seltsi esimees. Martini mälestuste järgi 1917. aastal (Martin 2013: 54), teistel andmetel aga 1916. aastal (EKLA f 235, m 30: 5, lk 13) muudeti viimane haridusseltsiks.

Millest selline nimevahetus? On ilmne, et selle taga oli eesti asunduste aktiivse organisaatori Samuel Sommeri mõju Kaukaasia eesti elu organiseerimisel. Sommer, kes oli õppinud Peterburi Ülikoolis õigusteadust ja tegev Peterburi Eesti Haridusseltsis (asutatud 1885) (Valmis 1997: 10), reisis 1909. aastast alates seltsi toetusel mitmeid kordi Venemaa eesti asundustesse – esialgu Peterburi ja Pihkva kubermangu, hiljem Jaroslavli ja Novgorodi kubermangu. Asundustes rajas ta ridamisi haridusseltse (EKLA f 235, m 20: 10, lk 1–3). Kaukaasiasse jõudis Sommer 1914. aasta mais, kui teda kutsuti Suhhumi eesti asunduste 35. juubeli pidustustele kõnet pidama. Reisi ajal käis ta ühtlasi läbi kõik sealsed eesti asundused ja nagu ta hiljem kirjutas, tegi seal “rahvuslist kihutustööd” (EKLA f 235, m 20: 10, lk 2). Mõni aasta hiljem pidas ta Kaukaasia eesti asundustes kuuajalised hariduskursused, kus käsitles Eesti ajalugu, kirjandust ja õigusteadust. August Martin on sellega seoses kirjutanud: “Nii valget aega ei olnud asundused varem näinud” (Martin 2013: 54; EKLA f 235, m 30: 5, lk 8). “Valge” tähendab siin muidugi vaimuvalgust.

Mais 1917 kutsuti Livoonia asunduses Kubanimaal kokku Lõuna-Venemaa, Krimmi, Põhja-Kaukaasia, Musta mere ranniku ja Taga-Kaukaasia eesti asunduste kongress. Livoonias seetõttu, et kongressi peamine organisaator Sommer resideerus tollal just seal, valmistades noori ette keskkooli astumiseks. Ühtlasi organiseeris ta Põhja-Kaukaasia eesti asundustes seltse ja korraldas asundustevahelisi kontakte (EKLA f 235, m 20: 10, lk 3). Kongressil lepiti kokku asunduste kultuurilise tegevuse kava. Lõuna-Venemaa eesti asundused jagati nelja jaoskonda: Krimm, Lõuna-Kaukaasia, Põhja-Kaukaasia ning Volgamaa. Iga jaoskonna tööd pidi koordineerima büroo või nõukogu. Jaoskonna nõukogud pidid alluma asunduste ringkonna büroole, kes koordineeriks Lõuna-Venemaa eesti asunduste kultuurielu. Valiti ringkonna büroo, mille esimeheks sai ootuspäraselt Sommer. August Martin tegutses kongressil ühena abijuhatajatest ja temast sai Lõuna-Kaukaasia (ametlikes dokumentides enamasti “Musta mere ranna ja Taga-Kaukaasia”² eesti asunduste nõukogu (või ka “büroo”) esimees. Kuna Põhja-Kaukaasias sattusid eesti asundused kodusõja keerisesse, õnnestus eesti elu organiseerida kõige rohkem just Lõuna-Kaukaasia jaoskonnas, mille tegevust koordineeris August Martin (Martin 2013: 54; EAM f 284, n 1, s 73, l 2; EKLA f 235, m 20: 10, lk 3). Jaoskonda kuulusid külad, millest enamus jääb tänapäeval Abhaasia Vabariigi koosseisu: Estonia, Ülem-Linda, Neudorfi eesti osa, Alam-Linda, Sulevi ja Salme, aga ka Punase-Lageda tänapäeva Vene Föderatsioonis, samuti Uus-Estonia tänapäeva Türgis (EKLA f 235, m 10: 19, lk 14). 13. ja 14. augustil 1917 peeti Estonia külas Musta mere ranna ja Taga-Kaukaasia eesti asunduste esimene kongress, millest võtsid osa delegaadid kuuest asundusest (EKLA f 235, m 10: 19, lk 4; EKLA f 235, m 27: 11, lk 6).

August Martin ja Abhaasi Rahva Nõukogu

Samal 1917. aastal algas ka August Martini tee Abhaasia poliitikasse, esialgu küll kohaliku võimu tasandil: 1917. aastal reorganiseeriti Suhhumi linnavalit-sus ja koopteeriti sellesse juurde ümbruskonna elanike esindajaid. Martin oli seal Eesti Majandusühisuse esindajaks koos teise eestlase, Christian Nahkuri-ga. Samuti oli ta liige jaoskonna komitees ja koos Jakob Michelsoniga ringkonna tootlus-komitees (Martin 2013: 54). Kuid võimu munitsipaaltasandist jõudis Martin peagi kaugemale, kuuludes Abhaasi Rahva Nõukogu nime all tegutse-nud Abhaasia parlamendi ridadesse. Nimetatud võimuorgan oli ellu kutsutud 1917. aasta novembris ja kujutas endast ajaloo esimest Abhaasia parlamenti. Parlamendi loomisest alates olid selles esindatud kaks vastandlikku suun-da – need, kes pooldasid liitu Põhja-Kaukaasia mägirahvastega, ja need, kes eelistasid liitu Gruusiaga. Esialgu domineeris parlamendis nn mägilaste suund. Kui 11. mail 1918 kuulutati välja Mägivabariik, siis kuulus selle koosseisu lisaks Dagestanile, Tšetšeenia-Ingušeetiale, Osseetiale, Karatšai-Balkaariale, Kabardale ja Adõgeele ka Abhaasia.

1918. aasta esimesed kuud olid Abhaasias tormilised. 16.–21. veebruarini ja uuesti 8. aprillist 17. maini võimutses Abhaasias enamlaste sõjarevolutsiooni-komitee. Enamlaste vastu otsis Abhaasi Rahva Nõukogu toetust ka Gruusialt. 17. mail võtsid gruusia menševikud Suhhumi enda kätte ja kehtestasid Ab-haasias sõjalise diktatuuri, mida põhjendati vajadusega vabastada Abhaasia enamlaste tekitatud anarhiast. Gruusia menševikud otsustasid võtta ohjes-se ka mägilaste-meelse Abhaasi Rahva Nõukogu. See kujundati ümber, uues koosseisus olid juhtohjad Gruusia-meelsete poliitikute käes eesotsas nende liidri vürst Varlam Šervašidzega (Bgažba & Lakoba 2015: 305–310). Grusi-i-nid kujundasid ümber ka Abhaasi Rahva Nõukogu koosseisu: Mägivabariigi orientatsiooniga saadikute asemele määrati gruusiameelsed (samas: 321–322, 327). Abhaasi Rahva Nõukogu polnud Gruusia võimude meelest aga endiselt piisavalt taltsas, nii et 10. oktoobril 1918 saatsid Gruusia okupatsioonivõimud laiali ka selle koosseisu (Lakoba 2015: 234; Bgažba & Lakoba 2015: 321–322, 327, 336). Jaanuaris 1919 toimusid valimised Abhaasi Rahva Nõukogu kol-mandasse koosseisu. Valimistele läks kohalik Eesti Nõukogu (venekeelsetes dokumentides *Эстонский Совет*) vastu oma nimekirjaga. August Martin kui nimekirjas esimene tegeles usinalt agitatsiooniga eesti asundustes. Suhhumi lähedal asuvate asunduste Alam- ja Ülem-Linda ning Estoniaga läks kõik ladu-salt. Ta sõitis ka Salmesse ja Sulevisse, mis tollal ei kuulunud mitte Suhhumi, vaid Sotši ringkonna koosseisu. Seal esines ta infoga poliitilisest olukorrast ja Abhaasi Rahva Nõukogu valimistest ning agiteeris sealseid eestlasi valimistel osalema. Need aga loobusid, kuna nende külad jäid Abhaasia piiridest väljapoole

(Martin 2009: 273). Ilmselt oli põhjuseks see, et Sotši ringkond oli 1919. aasta algul peaaegu tervenisti kindral Anton Denikini Vabatahtlike Armee valduses. Denikini suhted gruusia menševikega olid aga keerulised, ta ei tunnustanud grusiinide okupatsiooni Abhaasias. See võis mõjutada Salme ja Sulevi eestlaste otsust Abhaasi Rahva Nõukogu valimistest kõrvale jääda. Kuna tubli pool piirkonna eestlastest loobus valimistel osalemast, said eestlased viia nõukokku ühe saadiku. Valimistel sai Martin üle 600 hääle, sealhulgas ka mitte-eestlaste omi (Martin 2009: 274; EKLA f 235, m 27: 14, lk 16).

Abhaasi Rahva Nõukogu 40 kohast hõivasid 25 kohta gruusia menševikud. August Martin moodustas seal üheliikmelise eesti fraktsiooni, mis kandis ametlikult nime *фракция Районного совета эстонских колоний Черноморского побережья и Закавказья* (Martin 2009: 276; 2013: 55). Hilisemas historiograafias on seda nimetatud ka lihtsalt “kolonistide grupiks” (Dzidzaria 1979: 308) või “kolonistide fraktsiooniks” (Võime 1980: 77), kuigi kõiki Abhaasia kolonistide gruppe – armeenlasi, kreeklasi, sakslasi jne – see tegelikult ei esindanud. Koostööd tegi Martin parlamendis opositsiooni jäetud abhaasi iseseisvuslastega (Martin 2009: 276–277). Juba parlamendi avaistungil väljendas ta seisukohta, mis tema sõnul oli omane eestlastele nii kodumaal kui Abhaasias, et endise tsaaririigi rahvastel peab olema enesemääramisõigus. Ta tervitas Gruusia iseseisvust, kuid märkis samas, et samasugune enesemääramisõigus, nagu on gruusia rahval, peab olema ka abhaasidel (samas: 278). Gruusia menševikele oli August Martini ja teiste opositsioonäärde tegevus Abhaasia Rahva Nõukogus (Abhaasi Rahva Nõukogu nimetus alates 1918. aasta maist) pinnuks silmas. 6. veebruaril 1920 sõitis Suhhumi Gruusia siseminister Noi Ramishvili ja pidas Abhaasia Rahva Nõukogu istungil kõne Tiflisi poliitikast (Bgažba & Lakoba 2015: 348). August Martin meenutab, et Ramishvili kutsus ka tema vestlusele. Martin olevat deklareerinud, et kui Gruusia ja Eesti said iseseisvuse, tuleks toetada ka abhaasi rahva autonoomiapüüdlusi (Martin 2009: 285).

Kahel toolil: parlamendisaadikuna eestlaste elu organiseerimas

Oma mälestustes toonitab Martin mitut puhku, et ta oli Abhaasia Rahva Nõukogus eelkõige eestlaste esindaja. Ta rõhutab, et tal olid seal töötamiseks suunised Eesti Nõukogult. Kui hästi tal eestlaste huve esindada õnnestus, on iseasi – eestlaste kui väikese vähemuse küsimused parlamendis eraldi arutusele ei tulnud. Gruusia menševike valitsemise ajal rekvireeriti Estonia küla talupoegadelt mitu korda hobuseid, mille kohta asunikud kaebusi esitasid. Martinil ei õnnestunud parlamendis töötades neid tagasi saada – siin tunnistas ta oma võlga oma valijate ees (Martin 2009: 292).

Samal ajal tööga Abhaasia Rahva Nõukogus jätkas August Martin aktiivselt eesti elu organiseerimist. Kuna Põhja-Kaukaasia oli 1919. aastal haaratud kodusõja lahingutest, soikus seal ka eesti rahvuslik asundustegevus. Martin korraldas 1919. aasta 10. ja 11. augustil Abhaasias Ülem-Lindas Musta mere ranniku ja Taga-Kaukaasia eesti asunduste teise kongressi. Kongress saatis tervitustelegrammi Gruusia Asutavale Kogule. Saadi ka vastus, milles teatati, et eestlased, relv käes, on kinnitanud oma ustavust Gruusia vabariigile (Martin 2013: 56). Kas selline tervitustelegramm oli kantud siirast poliitilisest toetusest või ellujäämisvajadusest? Ilmselt pigem viimasest. Abhaasia põhjaosa, kus asusid Salme ja Sulevi, olid Denikini valgete vägede käes, kellega Gruusia menševike suhted olid teravad. Märtsis 1919 oli Denikin välja kuulutanud 15 aastakäigu meeste mobilisatsiooni, mis puudutas ka sealseid eestlasi (Võime 1980: 61). Eesti noormeestel ei jäänud muud üle kui põgeneda Suhhumi-lähe- dastesse eesti asundustesse, kuhu jäadi terveks suveks. Pea igas talus oli Salme ja Sulevi põgenikke (Martin 2013: 56). Kongress saatis tervitustelegrammi aga ka Abhaasia ja Eesti valitsustele. Martin pidas kongressil kõne poliitili- sest olukorrast, mille järel võttis kongress vastu resolutsiooni. Selles avaldati seisukohta, et hetkel valitsevat keerulist poliitilist olukorda võiks muuta vaid rahvastele enesemääramisõiguse andmine. Avaldati toetust Abhaasia rahva enesemääramisõigusele ja nõuti Abhaasia laiemat autonoomiat Gruusia koos- seisus (EKLA f 235, m 32: 12, lk 1). Nii jõudis August Martini abhaasi-meelsus ka Abhaasia eestlaste kongressi dokumentidesse.

Sidemete taastamisest Eestiga

2. veebruaril 1920 oli Tartus sõlmitud Venemaa ja Eesti vahel rahuleping, millega Nõukogude Venemaa tunnustas Eesti Vabariiki. Tartu rahulepingu IV artikli alusel oli Venemaal elavatel üle 18aastastel eestlastel õigus optee- ruda ühe aasta jooksul Eesti Vabariigi kodakondsusse. Opteerumise tähtaega hiljem pikendati, komisjonide töö lõpetati 1922. aasta lõpus. Kokku saabus Eesti Vabariigi valitsuse andmeil Nõukogude Venemaalt aastatel 1920–1923 Eestisse 37 578 optanti (Valitsusasutiste tegevus 1918–1934: 210, vt ka Pilve & Saueaak 2009: 1941, 1962; Sabbo 1996: 10). Ka Abhaasia eesti asunike seas oli palju neid, kes kaalusid Abhaasiast lahkumist ja Eestisse rändamist. Kü- lades ringles kuuldusi, et Eesti valitsus saadab laevad asunikke ära tooma. Samuti, et kuna Eestit valitseb nüüd oma rahvas, olevat seal *puudrumäed ja piimajõed*. Paaril viimasel aastal ei olnud asunikud kodusõja segaduste tõttu saanud Eestist ka ajalehti ja nii olid kuuldused kerged tekkima (EKLA f 235, m 27: 14, lk 20).

Sidemete taastamiseks kodumaaga võttis August Martin 1920. aasta augustis Abhaasia Rahva Nõukogust ja ühtlasi Eesti Nõukogust puhkuse ning sõitis 20. augustil Tiflisi ja Bakuu kaudu Eestisse. Ühtlasi soovis ta tuua asunduste koolidele õpikuid ja raamatukogudele muud kirjandust. Ära oli ta kolm kuud. 2. novembril alustas Martin tagasiteed – kõigepealt sõitis diplomaatilise vaguniga Moskvasse, kus 6. novembril pidas Eesti kontroll-opteerimise komisjoni juures oleva Eesti asunikude saadikute komisjoni koosolekul ettekande oma äsjasest Eesti-reisist. Selles rääkis ta oma audientsist peaminister Jaan Tõnissoni juurde ja viimase tervitustest asunikele, peatus põhjalikumalt raamatute hankimisel Abhaasia eesti asundustele, aga tutvustas ka kuulajaile maa saamise võimalusi Eestis. Ta rääkis pikkadest maa järjekordadest ja hoiatas kodumaale sõitjaid, et nad end liiga roosilistest tulevikuvaadetest petta ei laseks. Martin leidis, et eesti asundused, kui see vähegi võimalik, peaksid katsuma püsima jääda – Musta mere ranniku ilusaid ja jõukaid asundusi ei peaks laskma Eestile kaduma minna (EKLA f 235, m 35: 5, lk 16). Abhaasiasse jõudis Martin 3. detsembril 60 puuda raamatutega eesti koolidele ja raamatukogudele. Saadetises oli nii õpikuid, ilu- kui teaduskirjandust (Martin 2009: 289, 292; 2013: 58). Kohale jõudnud, tutvustas Martin eesti asunikele elukorraldust Eestis. Ka nüüd andis ta asunikele nõu pigem paigale jääda ja mitte järelemõtlematult Eestisse rännata – tema meelest oleks suur kahju, kui rikkad asundused maha jäetaks ja läbi segadustes vaevleva Venemaa rännataks. Argumendina käis ta ka välja, et põllumehel oleks Eestis raske tühjalt kohalt alustada (EKLA f 235, m 27: 14, lk 20).

Saabunud Eestist tagasi, pühendus Martin vabal ajal Suhhumis eestlaste keskraamatukogu korraldamisele. Seeme oli selleks külvatud juba varem – Esimese maailmasõja ajal oli Tartust Suhhumi evakueerunud *Postimehe* kirjastuse ekspediitor Gustav Frisch suure raamatukoguga. Ta oli nõus müüma selle Suhhumi eestlaste keskraamatukogule. Nüüd tõi Martin Eestist veel lisa ja mõne kuuga sai raamatukogu seisukorda, et võiks hakata rahvast teenima (Martin 2009: 292).

Nõukogude võimu algus Abhaasias

Siis aga saabusid uued ajad. 1921. aasta märtsi algul tungisid Abhaasiasse Punaarmee üksused, Gruusia armee sunniti taganema. 4. märtsil 1921 kehtestati Abhaasias Nõukogude võim. 31. märtsil 1921 kuulutati välja Abhaasia NSV (Chirikba 2014: 46).

Martini mälestustes pole Nõukogude võimu algusaega Abhaasias kuigi põhjalikult kirjeldatud. Siiski toob ta ära ühe vahejuhtumi, mis näitab uue

võimu liidreid pigem positiivses valguses. Nimelt hakkasid Ülem-Linda eestlaste naabrid mengreelid pretendeerima eestlaste maadele, mida nende väitel oli eestlaste käes liiga palju – see tulevat neilt ära võtta ja anda neile, kellel maad vähe. Tsaariajal oli Suhhumi ringkonnas, kuhu kuulusid eesti külad Estonia, Ülem- ja Alam-Linda, perele ette nähtud 10 tiinu maad, kuid esines teatavaid kõikumisi. Nüüd hakkasid mengreelidest naabrid omavoliliselt eestlaste maid haarama ja neid luba küsimata kündma (Martin 2009: 294). Abhaasia Revolutsioonikomitee oli aga välja andnud dekree, mille kohaselt omavolilised maade haaramised olid keelatud. Dekree, põhjal arreteeriti ja viidi Suhhumi mengreeli küla elanikke, kes eestlaste maid olid kündnud. Mõni aeg hiljem andis aga kohaliku maakomitee esimees käsu eraldada Ülem-Linda küla maadest osa ikkagi nõudjatele (EKLA f 235, m 30: 4, lk 7). Eestlastes tekitas see protesti ja nad otsustasid pöörduda Abhaasia Revolutsioonikomitee esimehe Efrem Ešba poole. Koostati memorandum, valiti delegatsioon kõige väärikumatest vanadest meestest ja 29. aprillil läks August Martin nendega Suhhumi Ešba jutule. Ešba otsus olnud selline: “Abhaasia Nõukogude võim teab ja hindab eesti talunike tööd ja rolli Abhaasias, te võite elada rahulikult ja töötada nüüd juba sotsialistliku Abhaasia kasuks. Kellelgi pole õigust teid või teie peresid puutuda.” See vastus rahustanud eesti asunikud maha. Martin iseloomustab Ešbat oma mälestustes päikselise inimesena, kelle sarnast Martin “kogu elu ei kohanud”. Martin lisab veel, et niikaua kui Ešba võimul püsis, oligi kõik hästi (Martin 2009: 294). Siin vihjab ta 1930. aastate stalinlikele repressioonidele, mille käigus hukkusid nii Abhaasia ANSV esimene valitsusjuht Efrem Ešba kui Abhaasia Kesktäitevkomitee esimees Nestor Lakoba (Atšugba 2011: 119, 120, 126).

Hariduse rahvakomissariaati hakkas Nõukogude Abhaasias 1921. aastal juhtima Samson Tšanba, August Martini hea kolleeg Abhaasia Rahva Nõukogu päevilt. Tšanba nimetas Martini oma haldusalas rahvusvähemuste osakonna juhatajaks, kellele allusid ka eesti koolid. Uuel ametikohal ei töötanud Martin siiski kaua – juba mais 1921 sõitis ta Eestisse (Martin 2009: 293; 2013: 58). See ei olnud siiski opteerumine, vaid kavandatud puhkusereisina – esialgu oli tal plaan sõita Eestisse, et tuua oma haigele emale näha naist ja last. Martin oli 1918. aasta septembris abiellunud Ülem-Linda tütarlapse, oma endise õpilase Annette Tohveriga, juunis 1919 oli sündinud nende esimene poeg Lembit. 1919. aastal oli Martin saanud Ülem-Lindas ka majaomanikuks. Vara jäi maha, kui pere käsipagasiga Eestisse suundus, sest nagu öeldud, pidi see olema vaid puhkusereis (Martin 2009: 295). 10. juunil jõuti Eestisse, septembris ema suri. Tagasi Abhaasiasse Martin enam ei pöördunud. Miks? Oma mälestustes põhjendab ta seda Eesti ametivõimude poolt tehtud takistustega. Nende põhjendus oli Martini mälestuste kohaselt järgmine: “Kui me teid tagasi laseme, teid

vangistatakse ja meil ei ole enam punaseid, kelle vastu teid välja vahetada.” Tagantjärele hindab Martin Eestisse jäämist õigeaks otsuseks, sest eestlastest kooliõpetajad, kes Nõukogude võimu alla jäid, hävitati 1937. ja 1938. aasta repressioonide käigus (Martin 2013: 59).

Kuidas suhtus Martin Nõukogude võimu? Tema mälestused on kirjutatud Nõukogude ajal, mistõttu otsesõnalist võimu kriitikat ta endale lubada ei saanud. Samas võib ridade vahelt välja lugeda mõndagi. Martini suhtumise kohta võib teha järeldusi näiteks järgmisest seigast. Kui ta 1958. aastal uuesti Suhhumis käis, ei leidnud ta enda rajatud raamatukogust jälgegi. Nagu räägiti, hävitas raamatukogu ja arhiivi punane eesti aktivist Leena Šprog, kes olla leidnud, et kõik vana tuleb hävitada. On ju teada, et “vana” all mõistsid enamlased, sh eesti enamlased rahvuslikku ja kodanlikku. Martini raamatuvalik kvalifitseerus enamlaste tunnistusel selle alla. Tomas Samut, Abhaasia eesti elanikkonna bolševistlik instruktor-organisaator kaebas oma raportis Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee eesti sektsioonile Peterburgi 1921. aastal, et enamik sealsetest eestlastest on valge-Eesti kodanikud, kes ei tunnista Nõukogude võimu ja töötavad sellele vastu. Kui ta sama aasta 4. septembril organiseeris Estonia külas punamiitingu, vilistati ta välja. Samuti juhib ta taolise meelsusega seoses tähelepanu, et sealsetel eestlastel puudub igasugune sotsialistliku sisuga kirjandus. Küll on aga valge Eesti raamatuid ja brošüüre, mida on toonud Ülem-Linda endine kooliõpetaja Martin (Sabbo 1996: 171–172).

Pealetung kodanlikule ideoloogiale alles algas. 1922. aasta jaanuarist pärineb järgmine VK(b)P KK eesti sektsiooni aruanne, milles kirjutatakse tööst eestlaste juures Abhaasias: levitatakse ideoloogiliselt õiget kirjandust, Suhhumis likvideeriti valge-eesti organisatsioon, mis pidurdas parteitööd ning tegi nõukogudevastast propagandat ja levitas nõukogudevastast kirjandust (samas: 176). Martini kohaletõimetatud kirjandus kvalifitseerus kindlasti selle alla, kuigi aruandest ei selgu kirjanduse täpsem nomenklatuur. Leena Šprogi tituleerib Martin oma mälestustes lakooniliselt “õmblejannaks” – klassipäritolu ja suhtumine “kõigesse vanasse” peab siin vihjama naise bolševistlikule meelsusele. “Kahju, et hävis kogu mu töö,” kahetseb Martin oma mälestustes (Martin 2009: 292), kuid pikemalt sel teemal ei peatu.

Tagasi Eestis

Töökoha sai August Martin Jõhvi alevi algkoolis. Septembris 1921 valiti ta ka Jõhvi Tarvitajate Ühisuse esimeheks (Martin 2013: 59). Järgnenud aastatel töötas ta erinevates koolides: Narva Vene Gümnaasium, Rakvere Poeglaste

Gümnaasium, Kulina ja Pajusti kool. Narvas õpetas ta rahvaülikoolis venelastele noore vabariigi riigikeelt ja oli vene õpetajate suvekursustel lektoriks (Jõgi 1992: 90). Aktiivse inimesena jõudis ta olla ka ühingute esimees ja juhatuste liige, vallavolikogude liige. Kõige pikemaajaliseks töökohaks kujunes Vaivara 6klassilise algkooli juhataja koht, kuhu ta valiti 1931. aastal. Ühtekokku töötas ta sel kohal 13 aastat, kuni kool hävis Teises maailmasõjas 1944 (Martin 2013: 60).

Millised olid Martinil kahe maailmasõja vahelisel ajal kokkupuuted Kaukaasiaga ja sealsete tuttavatega? Oma mälestustes ta seda teemat ei puuduta. Abikaasal, kes oli teadupärast sündinud Kaukaasias, elas seal sugulasi. Omastega peeti kirjavahetust kindlasti veel 1920. aastate teisel poolel. 1926. või 1927. aastast on teada, et Martini Ülem-Lindast pärit naisevend, kes õppis sel ajal Leningradis pedagoogilises instituudis, kavatses sõita Martinitele Eestisse külla. Viisa jaoks nõutud dokumentides oli üheks vastutajaks kirja pandud Samuel Sommer (EKLA f 235, m 10: 19, lk 25).

Kui Kaukaasias olid Martini suhted Samuel Sommeriga soojad ja võrdlemisi tihedad, siis Eestis piirdus see mõlema suure töökoormuse tõttu peamiselt kirjavahetusega. Mõlemad olid Eestisse tagasi jõudnud 1921. aastal. 7. augustist 1921 pärineb kiri, milles Martin tervitab Sommerit Eestisse jõudmise puhul ja annab teada, et on saanud eesti keele õpetaja koha Jõhvis (EKLA f 235, m 10: 19, lk 18). Kui 1927. aastal möödus Livoonia kongressist kümme aastat, tuletas Martin seda kirjas Sommerile meelde ja arvas, et seda tuleks tähistada ning midagi selleteemalist ka ajakirjanduses avaldada. 1927. aastast pärit kirjavahetusest selgub, et Martin ja Sommer polnud juba aastaid kohtunud (EKLA f 235, m 10: 19, lk 25). Mitmetes kirjades kutsus Martin Sommerit endale külla (EKLA f 235 m 10: 19, lk 24, 26). 1937. aastal, kui Livoonia kongressist möödus 20 aastat ja seda tähistati Eestis 22. mail asjaosaliste kokkutulekuga (EKLA f 35, m 32: 11, lk 1), ei saanud Martin osaleda, sest pidi samal päeval õpetajate ühingu esimehena juhatama kihelkonna koolinoorte kevadpidu (EKLA f 235, m 10: 19, lk 27).

1944. aastal hävitas kuus kuud kestnud lahingutegevus Vaivara kooli ja laastas selle ümbruse. Endised vaivaralased asusid ümber Läänemaale rootslastest tühjaks jäänud taludesse. Martin töötas ajutiselt Bergsby ja Riguldi koolis (Jõgi 1992: 91). Naasnud Virumaale, töötas ta Kunda kooli direktorina, kuid vallandati sellelt kohalt 1948. aasta 1. augustil, kuna ta vend oli olnud Rägavere valla Omakaitse ülem. August Martinit repressioonid siiski suuremal määral ei puudutanud – peagi sai ta õpetajana tööle Jõhvi keskkooli (Martin 2013: 63), seejärel oma kodutalu lähedal Laagna kooli eesti ja vene keele õpetajana. Aastail 1954–1957 oli ta õpetaja Mäetaguse 7klassilises koolis, kust siirdus ka pensionile (Jõgi 1992: 91). Kooliõpetaja tööst ei jäänud ta päriselt kõrvale ka nüüd, tegutsedes asendusõpetajana mitmetes koolides (Nurgamaa 2013: 23).

Mäetaguse koolis organiseeris Martin kodulooringi, kus uuriti kogu Mäetaguse ümbrust. Tänu sellele jõudsid Tallinnasse Ajaloo Instituuti mitmed arheoloogilised leiud (Nurgamaa 2013: 16). Pensionieas (alates 1957, vt RKM II 97, 13) intentsiivistus Martini koduloolane tegevus veelgi. Eesti Rahva Muuseumile oli ta kaastööd teinud juba selle loomisest (1909) alates – töö, mis jätkus ka nõukogude ajal ja mis tõi talle ka muuseumi aukorrespondendi tiitli (Martin 2013: 65). Eesti Rahva Muuseumile on ta saatnud materjale rahvaarhitektuuri, meeste käsitöö, põllutööde ja kombestiku kohta (Nurgamaa 2013: 22). Eesti Rahva Muuseumi kõrval tegi Martin kaastööd ka Eesti Kirjandusmuuseumile. See sai alguse ajal, mil Martin töötas õpetajana Mäetagusel. Kohalikus kodulooringis, mida ta juhatas, koguti andmeid Eduard Bornhöhe kohta, kes sealkandis pikemalt oli elanud. Sellest kogumisest saadi teada kirjandusmuuseumis, kust paluti materjalid ka neile saata. Soov täideti ja nii sai alguse Martini pikaajaline koostöö selle asutusega. 1957. aastal saabus kirjandusmuuseumist Martinile justkui vabanenud aja täiteks Jakob Hurda kaastööliste nimestik palvega koguda nende kohta eluloolist jm materjali. Martin võttis selle ülesande rõõmuga vastu (Martin 1961: 56–57). August Martini lapselaps Anne Jundas on meenutanud: “Mäletan oma vanaisa alati kuhugi minemas või kusagilt tulemas. Minu lapsepõlves oli see seotud tema õpetajaametiga, hiljem koduloo uurimisega ja ikka oli tal mahukas portfelli keppiga üle õla – nii oli teda kergem kanda” (Jundas 2008: 2).

August Martin koduloolase ja Kaukaasia eestlaste pärimuse talletajana

August Martini kogumistöö põhiaeg jääb 1950. aastate lõppu ja 1960. aastatesse. Eelkõige kogus ta andmeid oma kodupiirkonnast: Jõhvi, Vaivara, Lügane ja Iisaku kihelkonnast ning Narva linnast (Tupits 2013: 6). 1960. aastate algul koostas ta Alutaguse viljakamate rahvalaulikute ja Hurda kaastööliste elulugusid. Kirjandusmuuseumile saatis ka kogutud laulude viise, tähtpäevakommete kirjeldusi, seletusi kõnekäändude kohta, ilmaendeid, fotosid (Tupits 2013: 12–13). Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis on temalt talletatud 700 lk materjale (Nurgamaa 2013: 22). Ühest Martini artiklist (1961), mis ilmus “Rahvapärimuse kogujas”, ilmneb selgelt, kui oluliseks pidas ta Hurda tööd ja indu. Ta esitab üleskutse kiiremas korras kokku koguda rahvapärimuse kogujate elulood, et Hurda tööd lõpule viia – vaimusilmas näeb ta uut ülemaalist kogumisaktsiooni (Martin 1968: 69, 73).

Tuntud eesti biogeograaf ja maastikuökoloog Jaan Eilart on August Martinit iseloomustanud kui “parimas mõttes pedagoogi” ja “loomult teadlasevaistuga”

inimest (Eilart 1983: 169). Eilart kirjeldab, kuidas Martin nädalate kaupa arhiivides istus, magades sageli mõne Tartu asutuse öiselt tühjal kirjutuslaual (samas: 171).

Käesoleva artikli seisukohalt väärib suuremat tähelepanu August Martini tegevus Kaukaasia eestlaste pärandi jäädvustamisel. Tõuge tuli kirjandusmuuseumilt, kes palus tal saata andmeid ka Kaukaasias ja mujal endise Tsaari-Venemaa aladel elanud Hurda korrespondentide kohta. Kaukaasiast oli teada kolm isikut (Jürg Ponomar, Johannes Kerm, Johannes Tiismus) – nende elulugusid asuski Martin koostama. Lisaks Hurda korrespondentidele oli talle teada Salme külast ka üks M. J. Eiseni korrespondent (Johannes Herm) (EAM f 284, n 1, s 73, l 6, 20). Teise tõuke Kaukaasia eestlaste kodulooga tegelemiseks andis Gustav Vilbaste, kes koostas uurimust Kaukaasia eestlaste keelest ja palus Martinilt selle jaoks andmeid (EAM f 284, n 1, s 73, l 21).

Pärast seda, kui Martin 1921. aastal Abhaasiast lahkus, külastas ta seda maad uuesti pea neli kümnendit hiljem, 1958. aastal. Nagu on kinnitanud mu eestlastest informandid Abhaasias, külastas ta pärast seda neid mitmeid kordi, samuti saatis neile Eestist ajalehti. Sel 1958. aasta reisil külastas ta Salmet, Sulevit, Ülem- ja Alam-Lindat, Neudorfi (Akali-Sopelit) ja Estoniat ning rannikulinnu, kus elas rohkesti eestlasi. Lisaks käis ta ka Punasel Lagedal Krasnodari kraisis. Oma reisil kogus Martin andmeid asunduste ajaloo kohta. Lisaks õnnestus tal veenda külade kohta koduloolisi andmeid kirja panema kohalikke elanikke, keda ta tundis juba oma varasemast, nelja aastakümne tagusest Abhaasias viibimise ajast (EAM f 284, n 1, s 20, l 64).

Abhaasia eestlaste mälestuste kogumisel ristus August Martini tee teise Kaukaasia eestlaste pärimuse koguja, Jakob Nermaniga. Viimane oli sündinud küll Eestis (1882, Jõelähtme khk), kuid koos vanematega 1884. aastal välja rännanud Peterburi kubermangu. Saanud Venemaal entomoloogi hariduse, töötas ta mitmel pool (Kesk-Aasias, Moldovas) malaariajaamades. Abhaasias Salme külas elas ta aastatel 1924–1936, st pärast seda, kui August Martin oli Abhaasiast mõni aasta varem lahkunud. Eestisse kolis Nerman 1947. aastal. Pensionärina hakkas ta tegelema Kaukaasia eesti asunduste ajalooaga. Tal oli sealsete eesti elanike hulgas suur korrespondentide võrk, suviti käis ka ise seal andmeid kogumas (EAM f 284 ajalooline õiend, s.a.). Nermani ja Martini kirjavahetus saab alguse 1958. aastal, kui Nerman palub Martinilt abi Musta mere ranniku eestlaste ajaloo koostamisel (EAM f 284, n 1, s 73, l 1). Kohati tekkis kahe koguja vahel ka konkurentsi, kui mõni korrespondent oli segaduses, kummale kahest, kas Martinile või Nermanile oma kirja pandu õieti saata tuleks (EAM f 284, n 1, s 72, l 48). Teatavaid pingeid võis tekitada ka see, kui mõni korrespondent oli materjalid ühele juba saatnud ja palus neid tagasi, et saata teisele (EAM f 284, n 1, s 76, l 2). 1962. aastal meeste suhted jahenesid –

põhjuseks ühe Abhaasia korrespondendi käsikiri, mida Nerman vaatamata lubadustele see edasi toimetada enda käes hoidis (EKLA f 271, m 1: 30, lk 1). Eks olnud korrespondentide pärast konkureerinud ka J. Hurt ja M. J. Eisen.

Aastaid võitles August Martin selle eest, et rahvakirjanik A. H. Tammsaare eluloos oleks kajastatud tema esmakordne (1911) viibimine Kaukaasias. 1977. aastal andis Martin *Loomingu* toimetusele artikli käsikirja “A. H. Tammsaare Kaukaasias”. Seda ei avaldatud, sest toimetuse ei suutnud tema väidetele kinnitust leida (Nurgamaa 2013: 25). Lõpuks õnnestus Martinil teema tõstatada *Edasi* veergudel 1958. aasta juunis. Artiklis kirjutab ta, kuidas Tammsaare oli Punasel Lagedal esmakordselt 1911. ja mitte 1912. aastal, nagu kirjandusloos on olnud tavaks uskuda. Samuti annab Martin teada, et viimase talve veetnud Tammsaare Suhhumi sanatooriumis, kuid et sel ajal ei teadnud eesti külates ega linnas tema sealviibimisest keegi peale ühe eesti tütarlapse, kes oli sel ajal selles sanatooriumis töötanud (Martin 1958: 3). Oma esmakordsel reisil Abhaasiasse pärast Teist maailmasõda, 1958. aastal, mil mõni kuu varem oli ilmunud nimetatud artikkel, käis ta spetsiaalselt ka Punasel Lagedal, et andmeid Tammsaare kohta üle täpsustada (EAM f 284, n 1, s 73, l 3).

Näib, et Martinil oli plaanis pikemalt kirjutada ka oma tegevusest Abhaasia Rahva Nõukogus. Kui ta 1921. aastal koos perega Eestisse sõitis, oli tal kaasas vaid käsipagas. Hinnaline osa sellest oli kaust Abhaasia Rahva Nõukogu päberitega (seaduseprojektid, komisjoni dokumendid jne). Kui ta kümme aastat hiljem, 1931. aastal Vaivarasse kolis, jättis ta suure osa isiklikust arhiivist vanasse elukohta, kus need hävisid (Martin 2009: 287). 1958. aastal külastas ta ka Abhaasia Riiklikku Keskarhiivi, kus otsis materjale nii Abhaasia Rahva Nõukogu kui Abhaasia eesti külade kohta (samas: 289; EAM f 284, n 1, s 73, l 7). Tänapäevaks on ka need arhiivimaterjalid hävinud – gruusia sõjaväeüksused põletasid arhiivi maha 1992. aasta agressiooni käigus.

Kokkuvõtteks

August Martini viljakas ja pikk elutee kooliõpetaja, pärimuse koguja ja koduloolasena on täis käänakuid ja pöördeid, loomingulisi leide ja ootamatuid teadusavastusi, millest on kirjutatud mitmeid artikleid ja koostatud artiklikogumik. Tema tegevust Abhaasias aastatel 1915–1921 on seni puudutatud aga põgusalt. August Martini mälestuste põhjal ei jää kahtlust, et ta suhtus Abhaasiasse suure sümpaatiaga. Oma venekeelses käsikirjas, milles ta käsitleb oma tegevust Abhaasia Rahva Nõukogus, meenutab ta Abhaasiat soojades toonides. Peaaegu nelikümmend aastat pärast Abhaasiast lahkumist kirjutab ta Abhaasiast kui maast, kuhu ta sattus esimest korda nooruses ja leidis sealt

endale teise kodumaa, päikselise ja sooja (Martin 2009: 273). Lisaks eesti elu organiseerimisele jõudis August Martin Abhaasias ka n-ö suurde poliitikasse, olles aastatel 1919–1921 sealse parlamendi saadik. Hingelt rahvuslasena suhtus ta abhaaside iseseisvuspüüdlustesse suure sümpaatiaga, leides abhaasi rahvuslaste hulgast mõttekaaslasi, kuid parlamendi menševikest enamuse ja Gruusia võimude hulgas ka ägedaid vastaseid. Tema tegevust Abhaasia parlamendis tuleks käsitleda eraldi, käesolevas artiklis oli rõhuasetus tema rahvuslikul tegevusel Abhaasia eestlaste organiseerimisel, harimisel ja valgustamisel, samuti kontaktide loomisel emamaa ja hajala vahel. Pärast enamlaste võimuletulekut Abhaasias pöördus August Martin 1921. aastal perega Eestisse, kus piiride sulgumise tõttu Nõukogude Venemaaga jäid kontaktid Abhaasiaga katkendlikuks. Uuesti hakkas Martin Abhaasiat külastama 1950. aastate lõpus, kui soojendas üles suhted vanade tutvavatega kohalikus eestlaskonnas, agiteerides neid kirja panema mälestusi ja koduloolisi kirjeldusi. Olud olid muutunud, rahvuslik-poliitiline tegevus ei tulnud nõukogude tingimustes kõne alla, ometi leiti uued väljundid oma rahva kasuks tegutsemisel. Või hoopis vanad ja järeleproovitud, kui mõelda Jakob Hurdale ja tema isamaatööle, mis seisis August Martinil ka nüüd eeskujuna silme ees.

Kommentaariid

¹ Artikkel ilmub projekti IUT 31-6 raames.

² Nt EKLA f 235, m 30: 15, lk 3.

Arhiiviallikad

EAM – Eesti Ajaloomuuseum, fond 284

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv, fondid 235, 271

RKM – Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna rahvaluulekogu

Kirjandus

Atšugba 2011 = Achugba, T[eimuraz]. A. *Istoriia Abkhazii v datakh*. Spravochnik. Sukhum (http://apsnyteka.org/file/Achugba_Istoriya_Abkhazii_v_datah.pdf – 6. märts 2017).

Bgažba & Lakoba 2015 = Bgaghba, O[leg]. Kh. & Lakoba, S[tanislav]. Z. *Istoriia Abkhazii s drevneishikh vremen do nashikh dnei*. Sukhum (http://www.abkhazovedenie.com/files/eBooks/41/Bgaghba._Lakoba_Istoriya_Abkhazii_s_drevnosti_do_nashih_dney.pdf – 6. märts 2017).

Chirikba, Viacheslav 2014. *The international legal status of the Republic of Abkhazia*. Sukhum (<http://abkhazworld.com/aw/analysis/911-int-legal-status-abkhazia-vchirikba> – 6. märts 2017).

Dzidzaria 1979 = Dzidzariia, G[eorgi]. A. *Formirovanie dorevoliutsionnoi abkhazskoi intelligentsii*. Sukhumi: Alashara.

Eilart, Jaan 1983. Kohtla-Järve nimekas harrastusteadlane (August Martini elutöö). Tarmisto, Vello (vastutav toim). *Kohtla-Järve rajoonis. Kodu-uurijate seminarkokkutulek 18.–21. augustini 1983. Artikleid*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 169–171.

Jundas, Anne 2008. August Martin 115. *Vaivara Kaja* 2, veebruar, lk 2.

Jõgi, Mai 1992. August Martini panus eesti kultuurilukku. Elango, Aleksander & Ranap, Heino (koost). *Õpetaja ja kooliajalugu. Eesti pedagoogika ja kool XLVI*. Tallinn: Eesti Hariduse Arenduskeskus, lk 89–93.

Lakoba 2015 = Lakoba, S[tanislav]. Abkhaziia – Gruziia: 1918–1921 gg. “...ne mozhët vmeshivat’sia v nashu zhizn’”. Achugba, T[eimuraz] & Achugba D[aur] (koost). *Stranitsy gruzino-abkhazskoi informatsionnoi voiny*. Dokumenty i materialy II. Sukhum: AbIGI, lk 213–239.

Laul, Endel & Liim, Allan 2010. Aleksander III aegne venestuslik koolireform. Laul, Endel (koost). *Eesti kooli ajalugu II*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 325–340.

Laul, Endel & Liim, Allan & Sirk, Väino 2010. Hariduspoliitika 1905. aasta revolutsiooni ja duumamonarhia aastail (sügis 1905–1917). Laul, Endel (koost). *Eesti kooli ajalugu II*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 447–477.

Martin, August 1958. A. H. Tammsaare Kaukaasias. *Edasi*, 15. juuni, lk 3.

Martin, August 1961. Hurda kaastööliste jälgedel. *Rahvapärimuste koguja* nr 1, lk 55–68.

Martin, August 1968. Paar palvet eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. Viigem tähtis töö lõpule! *Rahvapärimuste koguja* nr 6, lk 69–73.

Martin 2009 = Martin, Avgust Gustavovich 2009. Vospominaniia ob Abkhazii i ego uchastii v Abkhazskom Narodnom Sovete. Gozhba, Ruslan (koost). *Abkhaziia – dokumenty i materialy (1917–1921 g.g.)*. Sukhum, lk 273–296.

Martin, August 2013. Autobiograafia. Nurgamaa, Anne (koost). *August Martini elu ja looming*. Iisaku: Iisaku Muuseum, lk 34–65.

Nurgamaa, Anne 2013. Harrastusteadlane August Martin. Nurgamaa, Anne (koost). *August Martini elu ja looming*. Iisaku: Iisaku Muuseum, lk 15–33.

Pilve, Eli & Saueauk, Meelis 2009. Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. *Akadeemia* 10, lk 1937–1968.

Ruusmaa, Artur 2002. August Martin – koolmeister ja kodu-uuriija. *Virumaa Entsüklopeedia* (<http://www.virumaa.ee/2002/02/ve-august-martin-koolmeister-ja-kodu-uuriija/> – ei ole enam saadaval).

Sabbo, Hilda 1996. Saateks. Sabbo, Hilda (koost). *Võimatu vaikida I*. Tallinn.

Tupits, Ave 2013. August Martin Jakob Hurda kirjasaatjate jälgedel. Nurgamaa, Anne (koost). *August Martini elu ja looming*. Iisaku: Iisaku Muuseum, lk 5–14.

Valmis, Aavo 1997. *Emakeeleõpetus Venemaa eesti koolides*. Tallinn: Virgela.

Valitsusasutiste tegevus 1918–1934. Tallinn: Riigikantselei 1934.

Võime, Lembit 1980. *Tee uude ellu. Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929*. Tallinn: Eesti Raamat.

Summary

August Martin, a schoolteacher from Virumaa, and Caucasian Estonians

Aivar Jürgenson

Keywords: Caucasian Estonians, collection of folklore and cultural history, Estonian eastern diaspora, migration

The article discusses the activities of August Martin in the Caucasus, where he organised cultural life in Estonian settlers' society, strengthening their ties with the motherland Estonia and organising a correspondents' network to collect folklore and write down memories in their villages. August Martin, born in 1893 in Virumaa, Estonia, was a schoolteacher who spent almost all his long life (died in 1982) in his home county, but worked for six years (1915–1921) as schoolteacher in Abkhazia, in Upper Linda village, which had been established by agrarian settlers from Estonia.

In the 1880s, a number of Estonian villages were founded in Abkhazia: Estonia, Upper and Lower Linda, Salme, and Sulevi. Estonians also lived in Sukhum, the administrative centre of the region and later the capital of Abkhazia.

Martin arrived in Abkhazia in 1915, after he had been prohibited to work as a schoolteacher in Estonia for political reasons. As an active person, Martin organised the cultural and economic life of Estonians in Upper Linda village and Sukhum. Beginning in 1916, he was a member of the board of the Estonian Economic Society of Sukhum, as well as the chairman of the Education Society of Upper Linda. In 1917 he was elected the chairman of the council of the Estonian settlements in South Caucasus.

In addition to leadership positions in Estonian organisations, in 1919–21 August Martin was elected to the Abkhazian parliament. As an Estonian nationalist, he welcomed with great sympathy the Abkhaz nationalists' demands for independence. Because of his pro-Abkhazian thoughts and activities in Abkhazia, which since the summer of 1918 had been occupied by Georgian militants, August Martin found like-minded people among Abkhaz nationalists, but fierce opponents among Georgian Mensheviks, who formed the parliamentary majority.

After the Bolsheviks had come to power in Abkhazia in 1921, August Martin re-migrated to Estonia with his family. Because of the closure of the borders between Soviet Russia and the Republic of Estonia contacts with the Caucasian Estonians were almost broken off. Martin began to visit Abkhazia again in the late 1950s; he warmed up relationships with old acquaintances from the Abkhazian Estonian society and encouraged them to write down memories and histories of their villages.

Kujutelmad üleloomulikest olenditest Virumaa rahvausus¹

Mall Hiimäe

Teesid: Virumaa rahvausundilises pärimuses on ristiusueelsed animistlikud kujutelmad vaimudest ja haldjatest ning animistlik elava looduse usk mõneski valdkonnas enam säilitanud vanu läänemeresoomelisi ning Põhja-Euraasia metsavööndi uskumusi kui mujal Eestis. See tuleb ilmsiks nt seoses metsa-, vee- ja majavaimukujutelmaga. Germaani ainek on traditsioonis aastasadadega välja kujunenud sisumotiivide näol rohkem üle võetud seoses demoniseerunud vaimolenditega, nt koerakoonlane, kodukäija, libahunt. Eesti folkloorikogude usundipilti iseloomustades kirjutab professor Ülo Valk (2008: 381): “Mida rohkem elav rahvausk hääbub, seda vaesemaks jääb algselt kirev üleloomulike olendite maailm, sest selle asukaid ei osata enam nimetada. Kõige elujõulisemad on ebamäärased kummitused ja lausa universaalne kurat, kes tõrjub kõrvale loodus- ja majahaldjad ning esineb üha enam talle algselt võõrastes rollides.” Kuigi rahvausundilise maailmapildi taandumine ning kristluse mõjustused on kaasa toonud muutusi ja hägustumist, tuleb arvesse võtta, et rahvausundilised kujutelmad ongi loomuldasa ebaühtlased.

Alljärgnev ülevaade kajastab suhteliselt hilist, alates 19. sajandi lõpukümnetest talletatud suulist rahvapärimust. Täiendav sihipärane andmete kogumine vaimolendite kohta eesti mütoloogias sai teoks 20. sajandi 30. aastatel. Virumaal (Jõhvi, Lügánuse, Viru-Nigula, Väike-Maarja khk) tegeles sellega kõige põhjalikumalt Rudolf Põldmäe. Iseloomustan Virumaa usundilistes muistendites kajastuvaid kujutelmi üleloomulikest vaimolenditest, toon esile nende ühis- ja erijooni ning mõjustatust kultuurikontaktidest (vt ka Hiimäe 2015).

Märksõnad: demoniseerumine, ended, esinemiskuju, irdhing, kultuurikontaktid, mütoloogia

Metshaldjas

Metshaldjas (*aldijas*, *aljas*, *allias*, *algjas*) on Virumaa rahvapärimuses võrreldes muude Eestimaa piirkondadega hästi tuntud üleloomulik vaimolend (u ¼ kirjapanekutest). Välimuselt on ta inimese sarnane, mingi looma kujul näitab end harva. Kirjeldustes on eristatud välimuse erijooni: mees, naine,

neiu, saksa preili, poisike, suur vanamees, punase-valgekirju lehm jne. Esile on toodud rõivastuse detaile ja värvi, otsekui tõestamiseks, et olendit ikka nähti: *preili seisab, sinine jakk, taevakarva seelik, kollased sukad ja kingad* (Lüganuse, 1930); *tuli üks mees karjamaa äärt mööda ja läks minust mööda, punased sääred, kas paljad või sukkadega, ei tea mina, mustad põlvist saadik püksid ja all kamson seljas* (Haljala, 1898). Kohtumisel inimesega on iseloomulik, et haldjas äkki põgeneb või haihtub, või nähakse heinasaadu liikumas.

Üldjoontes kujutab Virumaa rahvapärimus metshaldjat pigem neutraalse kui vaenulikuna.

Aldijad pidid metsas ja meres olema. Tooma eit käis marjas, tema läks üksi. Eksis metsas välja. Sai ühe suure sihi pääle, temale tuld poisike vas- ta, allis riides. Tema oli irmu täis, kartas juba, õhta oli. Öeld poisikesele: “Kulla laps, juhata mind kodo poole!” Tema näitand käega ja kadund. Tema akand sinnapoole tulema, kuhu ta näitas ja jõudiski kodo. Tema ütles: “Sina armas aeg, see õli aldijas, miks ta välla kadus. Just selgesti laps õli, aga enam ei rääkind ühte. Eks niiskene õle aldijas, metsaldijas.” (ERA II 38, 699/700 (13) < Vaivara khk ja v < Jõhvi khk – R. Põldmäe (1931).)

Haldjapärimuse kõige populaarsem motiiv on haldja jälgedele sattumisel eksi- mine. Sihipärast looduses viibiva inimese eksitamist, nagu seda teeb kagueesti *essütaja*, tuleb Virumaa traditsioonis siiski vähem ette. Lapsi on küll hoiatatud metsa minemast: haldjas hõikab vastu, meelitab metsa ja eksitab ära. Ka metsas magajat tuleb haldjas oma rajalt ära ajama ega lase uinuda. Nimetatud on paiku, kus võimalus haldjat kohata on suurem, nt Rägavere väljal Mullikmäel, Haljalast tulles Liiguste küla väljal ning Sausti küla väljal, Kadrina kihelkonna Hõbeda kuusiku Vatu poolses nurgas, Emumäel, Tudu hiies jm. Metsas eksimise põhjuseks on peetud nimelt haldja jälgedele sattumist. Uskumusi aitasid edasi püsida metsas eksimise juhtumid ja mälestusjutud nendest.

Me käisime kaks pühapäeva metsas, ühekõrra tuli metsaldijas sinna, olime ta jälgide pääl. Õhta tuli kätte, aga ta jälgide päält ei pääse kuskile. Metsküla all metsas see õli. Ei kuule koera äält, olime selle päeva aldija jälgide pääl. Päiv akkas looja menema, koer akkas aukuma, olime küla all. Tulime mõisa, metsavaht ütles: “Mina olen mitu korda ta jälgide pääl olnd.” (ERA II 37, 541/2 (5) < Jõhvi khk, Mäetaguse v – R. Põldmäe (1931).)

Üleloomuliku vaimolendi väe mõjul kaotab inimene suunataju: ei tunne tuttavat paika ära, jõuab korduvalt tagasi samasse paika. Olukorrast pääsemiseks, õige

orientatsiooni saavutamiseks tuleb lummus neutraliseerida. See saavutatakse äraspidiste toimingutega, nagu rõivaeseme – sukkade, kuue, mütsi – teistpidi pööramine, tagurpidi meieisapalve lugemine kolmel korral järjest, kannapealt ümberpööramine vastassuunda minekuks.

Mõnikord on eksimise põhjustajaks peetud surnuvaime, nt muistse sõja aegses kalmulepikus. Demoniseerunud vaimolendi asemel võib aga eksitajaks olla ka vanakuri ise, kelle nimetamist jutustaja targu väldib.

Üle vana ilusa² jälgede peab minema, siis peab eksima. Siis kui oled eksik, siis astu kolm sammu tagurperi tagasi, siis klaarib ära jälle. Mina olin korra eksik. Läksin üle lageda soo Jõhvis, võtsin pohlasi. Aga keerasin ümber, sain sinna tagasi, kus enne olin. Läksin uuesti, jälle sain samasse kohta. Kolm korda sain, siis nägin sõitu, selle järele sain raudtee peale. Mis see eksitas minu – võib-olla vana ilus oli ehk sealt läbi läind. (ERA II 28, 446/7 (6) < Viru-Nigula khk, Kalvi v – R. Põldmäe (1930).)

Veehaldjas, näkk

Kui veehaldja nimetusena on üldtuntuks saanud laen rootsi keelest *näck* (vrd ka saksa k *Nix*) ja rahvausundilises pärimuses võib kohata tugevaid germaani kultuuri mõjustusi, on Virumaal ühtlasi säilinud vana soomeugrilist ettekujutust. Seda vahendab teistsugune nimevalik: *veevaim*, *vetevaim*, *järvevaim*, *veehaldjas*, *vetealdjas*, *jõehaldjas*, *merehaldjas*, *kaldahaldjas*. Uskumuste vanemas kihistuses peitub kujutlus vete haldajast – valitsejast, peremehest, kalade patroonist.

Veekeskond on seotud teisepoolsuse mõistega, ühtaegu aga olmetegevusega (kalapüük, veeteed liikluseks, suplusvõimalused jne). Virumaad piirab kolmest küljest vesi, rohkesti on siseveekogusid – järvi ja jõgesid, nii on ka veekogudel olnud virumaalase elus küllaltki oluline koht.

Kaugete aegade jäänukina rahvasuus 20. sajandisse püsinud muistendites ärarärganud järvedest võib kohata mööndust, et asukoha muutjaks olid vetevaimud. Tudu järve viisid vetevaimud Muraka rabasse, Küti vallas Kehala küla all asunud järve vetevaim viis Mustjärve ära Kuresoosse, sest järves pesti pesu; mõnedki järved ja jõed on asukohta muutnud vee- ja mäevaimu tüli tõttu, nt lahkus jõevaim Ebavere mäe tagant ning seetõttu kuivas ka Pandiverest Avispea ning Väike-Maarja kaudu Ebaverest läbi voolanud veerikas jõgi. Kuid rahvajutus võivad vetevaimud ka hästi läbi saada ja üksteisele terviseid saata.

Järve aldias, tiigialdias, jõe aldias on selle koha peremees, kes tema õiguse rikkujaid uputamiseks trahvib. Isekeskis on keik vesialdiad ühenduses ja käivad läbi, saadavad terviksid. Kosta ja Maheda järves on neil sammeldand seljaga avi kuju, Kahala järves must ärg, Käsmus ema tütreaga, Iidjärves hall siig ehk liivalõhe, Arujärves olnud halli jalgadega poiss, kes järve Iidjärve veend. (ERA II 198, 242 (13/4) < Haljala khk – H. Länts (1938).)

Hiidhaugist vetevalitseja asupaigaks teatakse olevat Uljaste järve. Sabata, roheka sammaldunud seljaga vm eritunnustega hiidkala on muistse kalastajakultuuri esindaja – kalajumaluse kehastus või siis tema kariloom. Väike-Maarja kihelkonnast pärit kirjapanekus nõuab veteolend kalamehelt öösel oma “tõmpsaba-orikat” tagasi ja see viibki püütud kala tükid järve.

Välimuselt on usundi vanema kihistuse veteolend märksa varieeruvam kui näkk. Antropomorfne vetehaldjas võib olla inimkeeli kõnelev hall vanamees, nooruk, poisike, naine, tüdruk või väike laps. Mereranniku äärsetes külates on haldja nimetust kasutatud rohkem kui sisemaal, tähendus on sama: *Näkk on meres, merealdijas* (Viru-Nigula, Lahe k); *Meres on aldiad, näkk on tema nimi* (Lüganuse, Kestla-Ahu k); *Merealdijas ehk näkk, see on üks vist* (Jõhvi, Toila-Männiku k). Naisterahva välimus on stereotüüpne: tal on pikad juuksed, mida ta kammib või peseb. Kala saba, noorust ja ilu on mainitud enam näki kui veehaldja nimetusega seoses. Teriomorfne vetevaim võib olla fantaasiaolend:

Võsbergi Liine nähänd: seisand joe tokkede pääl karvane loom, hall, inimese pea otsas, saba taga, kapjad all. Tema läend ligemale, kadund ära. See pidi jõealdjas olema. (ERA II 28, 665 (24) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v – R. Põldmäe (1930).)

Näkikujutelmal on aidanud kauemini traditsioonis püsida hoiatusjutud laste hirmutamiseks. Tüüpiline on lokaliseering: nimetatakse paiku – jõgede hauakohti, järvede allikakohti, kivirahne meres, kus näkil meeldib istuda. Üsna üheilmeline on muistenditüüp hobusena (ka varsa või palgina) ilmuvast näkist, kes lapsi selga istuma meelitab. Olukorra päästab näki nimetamine, mille peale see äkki kaob:

Palava ilmaga mänginud lapsed Töldjõe kaldal. Nende juure tulnud ilus must täkk. Lapsed istunud hobuse selga, üks pole mahtunud, see ütelnud: “Kui mul enam ruumi ei ole, siis ma istun näki nägara peale!” Kohe kadunud hobune jökke. (E 36825/6 (15) < Kadrina khk, Hõbeda k – A. Kivi (1898).)

Rahvajuttudes eelneb näki nägemine sageli kellegi uppumisele. Võidakse kuulda häält: *Päev jõuab, aga mees ei jõua!* (Kadrina), mille järel mees upubki.

Foto 1. Uljaste järv – veehaldja asupaik. Viru-Nigula khk, 1930. aastad.
ERA, Foto 1807.

Näkk võib ilmuda näiliselt kahjutu looma või linnuna: väike must loom (Simuna, Venevere k), vinguv punase karvaga koer (Jõhvi, Mäetaguse v), lambatall (Kadrina, Hõbeda k), ilma peata part (Viru-Jaagupi, Küti v).

Peipsi põhjaranniku vene kalurite keelepruugis on vetevaim *vodjanoi*, ka *podledni ded* (jääalune taat) ning eesti keelest üle võetud nimetus *veehaldjas*. Näki vasteks on *russalka*, kelle demoniseerumisaste on kõrgem – võrreldes eestlaste näkikujutelmaga on russalka märksa agressiivsem ja ohtlikum.

Majauss

Majauss on majahaldja kehastus (vt ka Hiimäe 2006c: 338–339). Rahvapärimuses maja- ehk kodu-ussi kohta rõhutatakse tema tähelepandamatu olemasolu enesestmõistetavust. Mao nähtavaleilmumine eluhoonete juures on õnnetuste, hävingu, loomakahju, isegi pereliikme surma ettekuulutaja: *Kui näitab ennast, siis on kohe paha, mis tahes kahi* (Väike-Maarja, 1931). Inimesele majauss ohtlik ei ole.

Vana metsauss pidi ka igas majas olema. Temal on õigus näitada. Me külas ka üks maja põles, ahju alt tuli uss välja. Temal ei ole õigus puutuda. Metsas on tal voli, majas ei tohi hammustada. (ERA II 28, 322/3 (34) < Lüganuse khk, Püssi v – R. Põldmäe (1930).)

Kujutelm majaussist kui õnneandjast on Euroopa rahvastel üsna ühetaoline. Tõenäoliselt peeti maoks, kes “ei tohi hammustada”, nastikut. Majausse võib olla vägagi erinevat värvi (nt iga karilooma kohta üks). Muid erijooni välimuses pole. Majausse toideti sooja piimaga, eesti traditsioonis kuulub selle juurde kutsung “Piilu! Piilu!” Kimbutamise puhul, olgu meelega või kogemata, võis majauss üleloomuliku olendina ka kätte maksta või õnnetuse põhjustada.

Õhtu pandud kausiga piima põrandale pimetasse nurka ja hüütud: “Piilu, piilu!” Siis tuld ahju alt teisa igate karva välja ja hakand piima lakkuma. Võeralle tehtud ase maha, ena, eks üks ole üöse tema külle ääre magama pugend. Tema ehmatand kangeste ja trampind teist jalaga iemalle. Om-miku tuld peremies luome süötmast ära ja kurt: “Sina, külamies, tegid vist meie piiludelle häda. Meie kirju härg on laudas surnud. Võtt tulepieri ja hakkand mihe aseme ümber vaatama. Eks üks kirju uss olegi aseme juures surnud old. (H II 9, 556 (14) < Haljala khk, Kavastu v – V. Klaas (1890).)

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude järgi ulatuvad uskumused majaussist 20. sajandi keskmeni, levikualaks Harjumaa, Järvamaa, Virumaast vaid osa (Kadri-na, Haljala, Rakvere, Viru-Nigula, Lüganeuse, Viru-Jaagupi khk), Viljandimaa, Põhja-Tartumaa ning Setumaa. Säästva hoiakuga tõekspidamised on kõrvu uskumustega madudest kui piibellikust kurjuse sümbolist, kelle tapmatajätmine oleks patt.

Laudavaim

Kujutelm loomaõnne andjast, kes end nirgi näol näitab, on tuntud läänemere-soome ja Volga sugulasrahvaste, ka idaslaavlaste usundis. Soome, Eesti, Läti ja Leedu jäävad Ida ja Lääne kultuuri vahealale. Laudavaimuks peetakse hoonete juures nähtud nirki (niisama kärpi ehk suurnirki). Uskumused on kogu levikualal üsna sarnased (vt ka Ernits 2007).

Nagu majausski, kuulutab Virumaal arvatavalt iga maja juurde kuuluv endeloom ette karilooma või ka inimese surma, üldse halba: õnnetust, tüli, tulekahju, kolimist. Soomes ongi majakaitsjaks arvatud valget nirki, nimetuseks *läävemato* (laudamadu).

Loomakese vahelduva värviga karvkatte järgi (kevadel ja sügisel kirjulai-guline, suvel punakaspruun, talvel valge) otsustati, mis karva kariloomad pa-remini edenevad:

Nirk tõi nagu õnne. Arvati, et igal tallil on oma nirk. Keegi meie inimestest nägi, et siin on punase-valgekirju, siis pidid lehmad ka punase-valgekir-

jud olema, siis on hea õnn. (RKM II 371, 550 (25) < Viru-Jaagupi khk, Inju k – M. Kõiva (1984).)

Nirgi laiba nägemine tähendas peatset karilooma hukkumist, mõistagi kehtis keeld nirki surmata. Mujal tuntud uskumust, et laudavaim vihkab ja kiusab karilooma, kes pole temaga ühte värvi, tuleb Virumaal üldiselt harva ette, ka on vaid nappe kirjapanekuid selle kohta, et ta käib hobuse lakka painajana palmitsemas. Küll aga kannab nirgina tegutsev vaimolend Peipsimaa vene rahvastikuga külades nimetust *dvorovoi*, *dvornik* (õuehaldjas), kipub piinama nii hobust kui inimest (Iisaku khk, Uusküla), või kui ühes majapidamises *dvornik* karja hooldab, siis teises nimelt kiusab ja vaevab (Iisaku khk, Imatu k; Vaivara khk, Omuti k).

Maa-alused

Kujutluse kõrval, et nn maast (või veest) saadud haigus – nõgeslööve vm nahahähid tekivad maa hingusest, eksisteerib rahvaususundis ka teine, mille järgi haigusnähtude põhjustajaks on maa-alused vaimolendid. Nimetus *maaljad* võib niisiis olla lühenenud vorm nimetusest *maahaldjad*. Uskumus on iseloomulik soomeugrilisele maailmapildile.

Eesti usundis on kuulumine maa-aluste vaimolendite kategooriasse tunnuslik nimelt Virumaa ja veidi ka Järvamaa rahvapärimuses, ent rahvaluulekogumise algusaegadeks olid siisugused arusaamad juba tuhmunud. Kirjapanekutest Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogudes selgub maa-aluste etioloogia mitmetahulisus (Soomre 2000). Tegemist on inimesetaoliste pisiolenditega, kelle olemasolust annavad märku hääled. Öeldakse, et need on maa-alused inimesed, maavaimud, inimese moodi vaimud (Väike-Maarja, Iisaku); see on pisikene rahvas nagu härjapõlvlased (Viru-Jaagupi); maa-aluse sepad taovad tiks-tiks; teevad palju sepatööd (Kadrina, Väike-Maarja, Simuna, Viru-Jaagupi). Maa-aluste inimeste päritolu kohta lähevad ettekujutused lahku: sinna on surnud maetud (Viru-Jaagupi); äkilist surma surnud looma matusekoht (Simuna); kuri vaim kukkus taevast sinna kohta (Simuna, Vaivara). Üksmeelne on uskumus teispoelse ilma asukate haigestavast mõjust inimesele. Iseloomuliku hääle kuulmine on haiguse, hävingu, isegi surma ettekuulutajaks. M. J. Eiseni teatel ohverdati maa-alustele vaimudele must kukk (Rakvere khk).

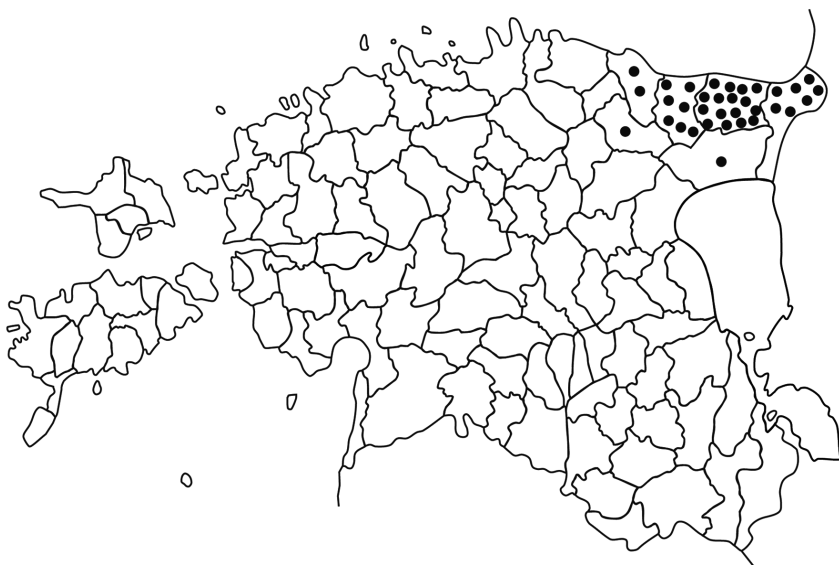
Võrdlus sepatööga viitab Skandinaaviamaade ja ka Soome rahvaususundis tuntud kujutlusele kääbusjast mäevaimust, millele omakorda rajaneb härjapõlvlase/päkapiku-kujutelm. Teisalt aga kuulub – taas nimelt Virumaal – sellesse üleloomulike olendite ringi veel ka toonesepa nimetust kandev mardikas.

Maa-aluse sepad. Mis need peaksid olema?

– *Seina sees on üks selts koisid (Motten od. Termiten), kes oma mängimisega korda löövad nagu sepad kunagi. Seal pidada maa-alused sepad raha taguma, ütleb vana eestlane. (H II 10, 561 (43) < Viru-Jaagupi khk, Rägavere – J. Uustallo (1889).)*

Tooneseplaste (mööbli- ja suure toonesepa) tiksumist on Virumaal käsitatud kui surnuteilma märguannet elavaile, seosele toonelaga viitavad ka liiginimetused *toonesepp*, *toonetikas* (tikas tähendab rähni).

Maa-aluste nimetust kandvate haigusnähtude tõrje- ja ravimaagia püsis suulises käibes seostatuna vaimuilmaga, ulatudes 20. sajandi keskmeni. Nagu mujalgi Eestis, eriti veel maa läänepoolses osas, on ka Virumaal olnud esmaseks maagiavahendiks maa peale sülitamine enne maha istumist. Sageduselt järgmine on soovitus hõbevalget poetada paika, kust arvati haigus saadud olevat. Juhuslikumad tõrjemaagilised võtted on haige koha piiramine või vajutamine hõbe-esemega, vaskrahaga, mullaga, haigust toonud paigas pinnase tagurpidipööramine. Abi on otsitud ka mitmetelt iseloomuliku nimetusega taimedelt – maaviharohtudelt, nagu mailase rohi, maavits jt.

Joonis 1. Levikukaart. Uskumusteated toonesepa kohta.

Koerakoonlane

Kujutlus koerakoonlastest (Lõuna-Eestis nimetatud *peninukkideks*) – pooleldi koeranäolistest, pooleldi inimesenäolistest metsikutest olenditest on arvatavalt ulatunud juba 13. sajandi ristirüütlite vallutusaega.

Koerakoonlased. Sõja-ajal toodud, enne, kui sakslased seia tulivad. Otsivad metsades inimesed üles. Jõe ääres old puu otsas inimesed, varjud paistand vette. Koonukesed hakand vett lakkuma, tahtand kuivaks saada. Läksid lohki. Need olid koera moodi. (ERA II 28, 690 (22) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v – R. Põldmäe (1930).)

Meie rahvaluulekogudes kirjeldatud koerakoonlaste koledat nägu ja agressiivset käitumist on kõige enam kujundanud viimast 1877.–1878. aasta Vene-Türgi sõda, millest Vene tsaariarmee koosseisus võttis osa tuhandeid eesti mehi. Traditsiooni suulisele levikule sõjasttulnute vahendusel aitas kaasa võõraviha õhutamine ja propaganda ajalehtedes ning raamatutes. Virumaa pärimuses kulgeb ala, kus koerakoonlasi seostatakse türklastega (nn *suur turk*), piki põhjarannikut.

Suur turk on karvane, maa sees ketiga kõvast kinni. Lapsi hirmutati. Kett läheb katki, siis keegi ei jõua kinni hoida. (ERA II 28, 382 (14) < Lügane khk, Maidla v – R. Põldmäe (1930).)

Juba Fr. R. Kreutzwald märgib, et koerakoonlasi usutakse sõdade aegu viidavat peitupugenuid üles otsima. M. J. Eisen on koerakoonlasi pidanud lihtsalt sõjaröövliteks, hiljem aga vaimude ja tavaliste inimeste vahepeal seisvateks müütilisteks olenditeks (vt Hiiemäe 2006a: 113–116). Tegelikult koondab rahvapärimus väga erinevaid motiive maailma folkloorist. See on segu üliohtlikust loomaliigist, marodöörist, kükloobist, kel otsaes üksainus silm, samas ka veel omaette rahvatõust, kelle asukohaks on nimetatud konkreetseid või irrealseid maailma paiku.

Konulased peavad ühel maal elama kõhe mittu tuhat ühes perekonnas mää all, peavad sealt välja kippuma. Inimesed peavad vasta tõrjuma ja palki määst alla neile vasta lasma. Palgid peavad jälle jõe mööda tagasi tulema, et neist ilmaski puudu ei tule. Siis, kui nemad sealt välla tulevad, siis peab tulema maailma õts. (H II 11, 127/8 (1) < Rakvere khk, Kohala k – V. Pender (1889).)

Mardus

Mardus (paralleelnimetus *marras*, *mardajus*) on Eestis tuntud peaasjalikult meritsi Soomega suhtlevates piirkondades Virumaal ning Kuusalu ja Jõelähtme kihelkonnas. Mujalt on saadud eitavaid teateid või ebamääraseid oletusi. Tegemist on tuhmunud kujutelmaga surmahaldjast. Selle tundmist muistses soome rahvausundis kajastab nimetus *marraskuu* looduse sügisese hääbumise aja kohta (üldkeeles november, vrd eesti hingekuu, kooljakuu). Eesti poolelt tuleb silmas pidada sõna *mardikas* (ka: *mardlane*) usundilist tausta, sest mardikaid on peetud hingeloomadeks.

Rahvapärимusest võib leida marduse kohta kolmepidise seletuse. See on vaim, kes surma ette kuulutab:

Räägitaakse, et vahel, kui öösel inimesed magavad ja pime tuba on, siis peavad kuulma, et nende toas vokiga ketretasse. Seda öölda: "Marras ketrab." See peab sinna talu rahvale surma tähendama. (H II 8, 129 (70) < Jõhvi khk – P. Paurmann (1889–1891).)

Nii Virumaa kui ka Põhja-Tartumaa pärimuses tuleb ette ka ööema nimetust: ööema ketrab.

Teisel juhul on tähelepanukeskmes kana või kukk ja nn neljasilmaga koer (silmade kohal teist karva laigukesed), kelle käitumine reedab kaude marduse lähedaloleku.

Kui kanad kurisevad, siis näevad mardust. Neljasilmaga koer haugub ja uriseb ööse, siis näeb mardust. (ERA II 28, 642 (5) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v – R. Põldmäe (1930).)

Kolmandaks on mardust üsna sageli seletatud nimelt kodukäijaks (Virumaal paiguti veel: *koopjalg*). Täpsemalt on vahet tehtud ühes Haljala kihelkonnast laekunud pärimusteatel: *See, mis enne surma käib, on hea vaim ehk mardus. Aga see, mis pärast surma käib, on paha vaim ehk kodukäija*. Seega on mardus siin vaid etteteataja, ei enam.

Katk

Katk, nimetatud ka mustaks surmaks, on rahvausundis mütoloogiline haigusvaim, kelle olemuse lähteks said inimkonda laastavad katkuepidemiad, mis esimese aastatuhande keskmes jõudsid ka Euroopasse. Eestitki tabas õige mitu katkulainet, viimane neist Põhjasõja ajal, 1710. aastal. "Eesti Ma-rahva Kalendris" (1832) kirjutas Kadrina kirikuõpetaja A. Fr. J. Knüpffer surnud kariloomade

ja inimliha söömisest nälja- ja katkuajal. Suuline pärimus seostab katku peamiselt Põhjasõjaga, külade tühjaksjäämisele järgnes uue asustuse kujunemine.

Vanad inimesed rääkisid, et pääle Rootsi sõda ja katku siin vallas veel ainult kolm peret järele jäänud: Kruusamäe Laekannul – vana talu pihlakate juures; Vahemetsa Kaevusaare ja Alekõre vahel – kaks pihlakat mäe otsas näitavad veel praegu, kus vanasti see talu oli, praegu on talu mäe all Tammsaare talu Vadi külas. (EKLA, f 199, m 35, l 73 < Torma khk, Laekannu k – A. Vihman (1928).)

Katkust pääsenutest said ka Paasvere rahva esivanemad, vaid kolm inimest jäi suulise pärimuse järgi alles Simuna kihelkonna Mõisamaa, Lasinurme ja Emumäe külast. Ka Avinurme kanti jäänud ainult kaks talu – üks Piilsi ja teine Kaevusaare külasse. Virumaa põhjapoolsetest küladest on asustusajalooliste muistenditega esindatud veel Lügänu kihelkonna mereäärne Liimala küla ja teistest küladest lausa eraldi paiknev Tarumaa. Kõige idapoolsem katkust pääsenute elupaik on Toila: siin jäi alles kaks tütarlast, teine neist pages Rootsi, leidis sealt Elijase nimelise mehe ning tagasi Toilasse tulnud, asuti koos ühte kaldakoopasse elama.

Eesti värvikal katkupärimusel on enam ühist läänepoolsete rahvaste pärimusega, Alutaguse jääb selle leviku piirialale ja Jõhvi, Vaivara ning Iisaku kihelkonnas on katkujututraditsioon tagasihoidlikum kui mujal Põhja-Eestis.

Katkuvaim ilmub kõige sagedamini hallis või mustas rõivas mehe või poisina, harvemini nais-terahvana, loomariigist on esindatud ennekõike (kodu)kits või koer, esemete seas on esikohal lõngake-ra. Inimese kujul ilmuva katkuvaimu abivahendiks on kepp või oda.

Foto 2. Simuna katkusammas – katku pidamajäämise koht. Foto Helmut Joonuks 1966. ERA, Foto 9358.

Kui siin maal on katk õld, siis on pilvese õhtatel katk joost pallajalu ja pallapäi, pikad juuksed ja pikk sau nagu toovrepuu, niske pikk old käes. Kui loomi või inimesi puutus kepiga, siis see kukkus ja suri. (ERA II 28, 293 (38) < Lügänuše khk, Püssi v, Kestla-Oidu k – R. Põldmäe (1930).)

Analoogset surmamisviisi on kirjeldatud Haljala, Lügänuše, Viru-Jaagupi, Simuna kihelkonna ja Narva tekstides. Katkuseemne või kihvti külvamisega tõbe levitavatest mõisasakstest jt pahatahtlikest inimestest on juttu Kadrina, Rakvere, Viru-Nigula, Viru-Jaagupi ja Jõhvi kihelkonna katkumuistendites.

Suur osa katkujuttudest keskendub ellujäämise põhjustele (vt Hiimäe, R. 1997: 255–275). Katkusurmast pääseb isik, kes katkuvaimu sõidutab (Kadrina, Viru-Jaagupi), kes katku hüüdele ei vasta (Haljala, Viru-Nigula, Simuna), jätab üles võtmata kahtlase eseme (Kadrina). Pannakse tähele, et katk ei pääse üle vee, nt üle Paluoja, et Pada külla pääseda, või üle Pühajõe (Viru-Nigula, Lügänuše, Jõhvi). Lügänuše muistendis ei pääsenud katk Purtse Ristmäele ega Kestla külasse, kui see koht musta härjaga kündes vagudega piirati. Põhjarannikult on kirja pandud Soome rahvapärimusest levinud süžee, milles külahaldjas musta kukena katkupoisi küllailmumist takistab. Nii pääseb katku hävitustööst Haldja (Altja) küla. Käsmu lahe parempoolsel kaldal jäi Lobi küla mustast surmast puutumata sellepärast, et katkupoiss Unikivile uinus.

Veel 20. sajandi lõpukümnetel on katkupärimust aidanud rahvasuus püsida toponüümid, nt Kadrina kihelkonnas Metsakülas Katku talu ja Katku mäed kalmega, Rakvere kihelkonnas Sõmeru vallas Katku (ka: Katkutaguse) küla. Paikadest, kus katku vanke katki olevat läinud ning haiguse kulg pidama jäänud, on kõige tuntum Simuna kihelkonna Katkuküla (Avanduse k) tänu 1849. aastal siia paigutatud geodeetilisele märgile (tähistab Struve meridiaankaare idapoolset otspunkti).

Simunast tulla, välja peal on kivipost. Seda räägitas, et vanast olnd nii suur katk, et rahvast surnd. Sinna posti juure jäänd katk peatuma. (RKM II 330, 410 (2) < Simuna khk, Paasvere v, Salutaguse k – E. Tampere (1978).)

Peipsiäärsete vene külade *tšumaa* (katk) on vastavuses idaslaavi katkukujutelmaga, katkuhaigus on ennekõike jumala karistus.

Halltõbi

Halltõbi on rahvausundis mütoloogiline haigus. Kuna halltõve (malaaria) peamiseks sümptomiks on hootine vappekülm, nimetatakse seda Virumaal

rahvapäraselt külmtõveks, väristuseks ja äkiliseks haiguseks. Kroonilise ma-laariahaige nahk muutub hallikaskollaseks. Nimetus *ork* on Virumaal võõras, välja arvatud Avinurme (varem Põhja-Tartumaa koosseisus) ja Narva mail.

Halli ehk halltõbe on kujutatud inimesetaolisena nagu enamasti katkugi, tema ilmumine toob kaasa haigestumise (vrd Paal 1999). Veel 20. sajandi esimese poole kirjeldustes on suhteliselt palju isiklikke mälestusi: tuleb eemalt nagu must vari, hüüab oma ohvrit nimepidi (Simuna khk), *raputab ninda, et lõdisen ninda nagu aavaleht* (Jõhvi khk). Halltõve ringiliikumise eelisaegadeks peeti suuri sõdu (Krimmi sõda, Esimene maailmasõda). Haigestumist on seosesse viidud ehmatamisega (Simuna khk), külmetamise ja tuuletõmbusega (Viru-Nigula khk), aga ka teise inimese viha, kurjuse ja kadedusega (Viru-Nigula ja Simuna khk, Narva l).

Külmõtõbi on kurjast. Enne oli igal kevadel külmåtõbi liikvel. Narova lähikonnas nimetati teda "orka". Kui nähti, et orka kirju kepi naal kuhugile peresse läks, siis jäid seal inimesed kõik külma tõbesse. Abi tuli targa juurest otsida. (E 27807 (12) < Narva – J. Sirdnak (1896).)

Haigusest hoidumiseks või sellest vabanemiseks kasutatud ennetava ning tõrjemaagia võtete arsenal on kirev, sageli on lähtunud mingist analoogiast. Peituda on soovitatud seapahna sisse, rukkisse, rukkipoollu ristvaio vahele. Peipsiäärsest Tammispää külast pärit õpetuse järgi tuli end lakapeale rüsa sisse peita ja seal vagusi olla – haigusvaim asub kalapüügiriista võrgusilmi lugema ega saa oma ohvri kallale. Rahvusvahelise levikuga muistenditest on mõnedki Virumaal tuntud olnud. Simuna tekstis teeb hall enda prügiks ja pääseb nõnda tüdruku sisse, kui see piima joob, Viru-Nigula teisendis aga suudab inimene haigusvaimu üle kavaldada sellega, et lükkab lepapuul südame välja ning peidab õõnsa pulga oma kaenla alla, pärast aga keerab pulgale prundi peale ning riputab vangijäänud haigusvaimu haava otsa lõdisema. Kõige äärmuslikuma halltõve ülekaaldamise viisi on ühes pärimusjutus haigusega kimpus olnud tüdrukule õpetanud tark, soovitades tal end lehmakütkesse näiliselt üles puua. Hall tulnud laudauksele ja sõnanud: "Mari, Mari! Oh sina vana raibe, näe, poond enese üles. Ma paar päeva oleks veel käind, siis oleks su rahule jätnud." (Viru-Nigula, 1921.)

Selleks, et kehasse tunginud haigust eemale tõrjuda, söödeti haigele sisse midagi eriti vastikut: siili liha või verd, koera verd, lutikaid, täisid, hobuse higi, (musta) lehma uriini, kärnkonna tuhka, kala kõhust leitud toorest kala. Haiget on soovitatud raisakontide veega vihelda, temast lambakari üle ajada, talle hobuserakmed ümber panna. Haigusest usuti lahti saavat ka, kui leiva-ahju luuda jalge vahel hoides mööda küla ratsutada. Taimsetest vahenditest on eelistatud väriheina teed, mis pidi värisemise ära võtma.

Vainuköis

Vainuköie (Hiimäe 2006c) moodustab tillukeste üksteise külge kleepunud, aeglaselt liikuvate ussikeste rida, mis meenutab köit. Tegemist on vaenusääse vm liigi vastsetega, kelle eriline olek ja kulgemisviis on paljude rahvaste usundis alust andnud kujutlusele millestki üleloomulikust. Selle kohta, et tegemist on siit ilmast lahkunute hingedega, keda vangist lahti päästa tuleb, pole Virumaalt 19. ja 20. sajandi rahvaluulekogumise aegadel ühtegi teksti kirja pandud, kuid vihjet sellele, et ussikeste koostlahutamine võiks heategu olla, võib mõnest tekstist siiski leida.

Vainuköied. Ma olen kahed näind ja lahti teind nimetse Matsiga³, sellega peab ea olema aiged vajutada, kui kael aige ehk paised. Niikui suur uss, eest jäme, takka peenike. Pisikesed ussid, mustad läikivad. Läksivad kõik takka ettepoole. Kukk ja kanad läksid mööda, aga ei puutunud neisse. Enne öeldi, et on patt, kui lähed mööda ja neid ei lahuta, nad ei saa ühest ära. Kui vähe puudud, kohe lähvad lahku. (ERA II 38, 173 (9) < Väike-Maarja khk, Vao v – R. Põldmäe (1931).)

Mõnest kirjapanekust võib leida ettekujutuse, et igale inimesele vainuköit “ei näidata”:

Sie köis, kellele seda näidäti, sellele näidätigi senepera, et lahutada tuleb. Taheti senele inimesele kõhe andada üks ia käsi. (Jõhvi khk, 1960.)

Teisal on mainitud, et kes neid näeb, peab lahutama. Kui lahutab, siis alati õnnelik käsi kõiges toimes (Haljala khk, 1926).

Teateid vainuköie väljanägemisest ja kulgemisviisist, ühtlasi meenutusi selle ebatavalise loodusnähtuse vaatlusest on Virumaalt laekunud tihedamaltki kui mujalt Eestist. Nende inimeste sünniaastad, kes ussikeste koostlahutamise tegelikult ette on võtnud, jäävad 20. sajandi algukümnendisse. Küllap oli usk kaele imeväe saamisest sellal veel tõsiseltvõetavam. Enam on siiski kirjeldusi vainuköiest ja selle koostlahutamise eelistest möödusega, et *mina teda ei puutunud*.

Ohutunnet vainuköis ega tema lahutamine endas ei kätke. Esile on tõstetud rahvaarste, kes heaks ravijaks saamise võlgnevad vainuköie lahutamisele. Nimetatud on mitut liiki haigusi ja sümptomeid: kõhuvalu, hambavalu, reuma, liigesehaigused, kurgupõletik (*kahepoolsed*), puhutised (hobusel *tiirud*), roos, paised, vistrikud. Raviviisiks on tervendava käega masseerimine, vajutamine, piiramine.

Seda, et vainuköie lahutaja targaks või rikkaks saab, et tal kõik tööd hästi edenevad, tuleb Virumaa pärimuses ette vaid üksikjuhtudel. Ainult Vaivara

teates on vainuköit võrreldud sõdalastega. Teistel maailma rahvastel on kujutus sõjaväest valdav ning kajastub nimetuseski (vrd saksa k *Heerwurm*, inglise *army-worm*, ladina *militaris*; kuulutab sõda, nälja-aega, liikumissuund näitab hävingut, surma). Soome uskumustes näitab *littamato* peidetud varanduse asukohta. Suurte euroopa keelte eeskujul on meiegi üldkeeles kasutusse jäänud nimetus *vaenuköis*. Varasem nimekuju viitab hingedekujutelmale (vrd soome k *vainaja* – surnu). Pärimusteadetes märgib *vainu* mõnikord ka maastikutüüpi nurme või karjamaa tähenduses.

Kodukäija

Kodukäija on surnuvaim, kes hauas rahu ei saa ning hakkab oma endises kodus käima, ilmudes enamasti öösi. Eesti eri piirkondades on tal mitmeid nimetusi, Virumaal veel *kaapjalg~koapjalg*, *mardus~marras*, *tont*, *kummitus*, ka lihtsalt *vaim*. Hirm rahutu surnu ees on soodustanud matusekommete püsimist suhteliselt konservatiivsetena. Lahkunutel on elavatele omad nõudmised.

Üks rikas vanamees surnd, aga poig põle tehend öiete mattusi. Mattuseli-sed rääkisivad, et vanamees akkab vist sene iest kodo käimä. Eks akanedki luamad lõppema. Kanad langened kõhe pennilt alle, öld surrud. (ERA II 166, 183 (58) < Jõhvi khk, Illuka v, Oru-Võhma k – A. Hallik (1937).)

Surnut arvati koju ilmuvat põhjusel, et talle pole soovitud rätti pähe pandud (Viru-Jaagupi, Iisaku), prille ette pandud (Rakvere), peiede pidamiseks looma tapetud (Vaivara, Iisaku); keegi võtab temale kuuluva asja (Simuna, Avinurme). Mõnedki kummitajad on olnud nimepidi laialt teada aastakümneid pärast surma: need, kes surid õnnetut surma, kes olid olnud kurjad ja pahatahtlikud, nõiaseltsi, kel rikkus koormaks, kel tööd pooleli jne.

Kodokäijaid oli küll. Minu vanemate vanemad rääkisid mitu kord, et mattuse ajal, kui saivad surne Iisakus maetud, oli tämä jua enne kodo kui mattuselised ja küsis, et kuhu te ninda kauast jäita. (ERA II 166, 336 (15) < Iisaku khk ja v < Jõhvi khk, Illuka v – A. Hallik (1937).)

Mälestusjutte enne matuselisi koju tulnud surnust leidub kõigist Virumaa nurkadest. Küllap aitas hirm teispoolsuse ees ebareaalset tegelikkuseks kujutada. Kadunukest võidi näha samuti loomana – koera, kassi, siku, lehma, härja, sälu, jänese kujul ringi liikumas. Kalmistul võidi kohata valges surilinas vaime, nimetatud on ka rõivadetaile.

Minu tädi rääkis, et tema tuld teise tüdrukuga, soand surnuaja väravasse, siin Maarja surnuaed, tuld kohe naesterahvas välja surnuaast kuuvalgel,

valged sukad jalas, paljad sukad. Öeld talle: "Tere." Ta öeld: "Hmh!" Nad old nii ehmatand, ei ole tohtind enam tagasi vaadata. Tuli see kodukäija Maarja poole, nad tuld Ärina poole. Sukad old jalas ja tanu peas. (ERA II 38, 261 (60) < Väike-Maarja khk, Vao v – R. Põldmäe (1931).)

Kuuvalgel ööl teed käies kohatud kodukäijast, kes maadlema kipub, on enam lugusid Lääne-Virumaalt (Haljala, Väike-Maarja, Simuna, Viru-Jaagupi). Siis tuli hoida selg kuu poole, et ta kuuvalgusest jõudu ei saaks. Iseäralik on ka teisipoolsusest tulijate keelekasutus.

Kaks kodukäijat läksid Kadrina poolt Lasila poole ja vaidlesid. Jõudsid Valma küllasse. Üks ütles: "Tats vana Valma." Valmalt jõudsid Pundi perre. Esimene jatkas: "Eta peras Pundi, padjom Lasila paiku, musta mauku suimit!" (ERA II 32, 111 (3) < Kadrina khk, Saksi v, Saue k – O. Paalberg (1930).)

Rahvusvahelise levikuga muistendid agressiivsetest, elavaid endaga kaasa viia püüdvatest kannibalistlikest kodukäijatest on Virumaa rahvatraditsioonis isegi vähem aktuaalsed kui mujal Eestis. Küll aga piinavad nad laudas loomi, avavad uksi, süütavad ja kustutavad tulesid, kolistavad põõningul, loobivad ja lõhuvad asju.

Me külas siin taga otsas pidi käima kodu. Pidi kisendama väravasamba otsas (kaks posti oli ja eri puu oli peal, seal peal kisendand). Puurisud ja kõik, mis lakast pidi lendama, virutas maha. (ERA II 28, 143 (2) < Lügganuse khk, Püssi v – R. Põldmäe (1930).)

Kolistamise ja esemete paigastliigutamisega sai suhteliselt hiljuti tuntuks kolistajavaim (saksa k *Poltergeist*) ning andis kõneainet Kunda kummitusena. Eriti värvikana püsivad mõisasakste kohta räägitavad jutud. Isikuid teatakse nimepidi, neid nähakse oma valdustesse saabumas, rahutuna tubades liikumas ning toimetamas jne.

Siin Muuga mõisas üks endine tüdruk näind ka kunagi vaime. Tema olnud oma toas ja kuulnud köögist kolistamist. Läind vaatama. Vaadand ukse vahelt. Vanad mõisapreilid (kes tõeliselt olnud surnud ja maha maetud), olnud sääil mitmekesi koos ja kloppind koogitainast. Tüdrukule nad ütelnud: "Maie, ära sina nüüd vahi, nüüd põle sinu aeg." (ERA II 13, 389/90 (15) < Simuna khk, Muuga mõis – R. Viidebaum (1929).)

Ennetavat, kaitse- ja tõrjemaagiast leidub matusekombestikus tänini: lahkunu viiakse majast, jalad ees, kadunu meelepärane ese pannakse talle kaasa. Varasema tavandi maagiavõttestik on olnud jõulisem, eriti kui oli põhjust arvata, et hüvastijätt pole lõplik (vt Viluoja 1978). Lahkunu jalad, ka sark on soovitatud

Foto 3. Rägavere loss – kummituskoht, kus öösi on hääli kuulda: mõisapreili hing ei saa rahu, ilmub koju. Foto Mall Hiimäe 1984. ERA, Foto 13886.

kinni siduda punase lõnga või pihlakaväädiga, nimetatud on veel leppa (Rakvere), toomingat (Jõhvi), sõnajalgu (Väike-Maarja). Ümber maja on puistatud linaseemneid: kodukäija hakkab neid lugema ega jõua enne kukelaulu koju (Lääne-Viru). Puistata soovitati ka tuhka või soola (Simuna, Lügánuse).

Elas kõrd üks paha inimene, kes enne surma üteld: “Kui minu surnuaiale veeta, külvaga soola sinne ja ise ütelda, et ära enne tule, kui sool õrasele lähäb, kui seda ei ütle, siis tulen kodu käima.” Nii üteldi siis pea alati, kui keegi jälle suri ja teda maeti. (ERA II 215, 603/4 (17) < Lügánuse khk, Erra v – A. Jõesaar (1939).)

Eksitamiseks on sark majast välja viidud värava kõrvalt, üle risttee, läbi põõsaste. Kodukäijaga kohtumisel loodeti abi meieisapalve lugemisest, kalmu puhitsemisest. Kui mõisahärra kodukäijana toapoissi endaga hauda kaasa kutsub, ütleb see, et mingi härra ikka ees ja surub augu hauljalakannaga kinni. Uskumus, et vaimud kardavad hunte, oli tuntud samuti Alutaguse lõunaosa eestistuva elanikkonnaga külades (Liivaküla, Jõuga). Tuli öelda: *Hundale! Hundale!* et ilmuksid hundid ja kodukäijast jääks järgi vaid sinist suitsu.

Luupainaja

Luupainaja näol on tegemist irdhingega, kes ilmub magavat inimest või karilooma (hobust, lehma) öösel vaevama. Kujutlust kehast lahkuvast hingeloomast leidub seoses painajaga enam Eestimaa läänepoolsetes piirkondades, Virumaalt kogutud pärimuses oli see 20. sajandi algusaastateks juba unustusse jäänud. Seevastu on rõhku pandud luupainaja (inimesel) ja painaja (loomal) kogemuslikule kirjeldamisele ning abinõudele tema vastu.

Kuna painajakujutelm lähtub teatavasti organismi seisundist tulenevatest füüsilistest vaevustest, ongi püütud neid seletada painaja olemasoluga:

Mõned inimesed ümisevad, mõned öösel kohe häälega räägivad, siis ei saa inimene ennast liigutada, teda rõhutakse, siis on painaja pial. (RKM II 371, 666 (21) < Viru-Jaagupi khk, Saueaugu k – M. Kõiva (1984).)

Karilooma vaevamist reedab enamasti looma rohke higistamine:

Luomidel ja ovostel käis painijas pääl. Õhta päält päiviluoja luamad inisesivad ja jäiväd märjast. (ERA II 166, 334 (8) < Jõhvi khk, Illuka v – A. Hallik (1937).)

Painajaks käimise põhjusi on esile toodud kaks: vastamata armastus ja teise inimese viha (pahameel, kadedus). Mõlemad on Virumaalt pärit noteeringutes esileküündivad: rohkem kui veerand kogu Eesti sellesisulisest ainesest. Virumaa kirjeldustes käib painaja peaaegu eranditult inimese, mitte looma või eseme näol (nt Kadrina tekstis kass, Väike-Maarjas must lammas, kass vm väike loom või mingi põllutööriist). Naaberrahvastelgi tuntud luupainajamuistendis ilmub kaunis neiu noormehe painajaks oherdiaugust ning, kui auk kinni lüüakse, tuleb talle naiseks. See jututüüp on küll rohkem tuntud maa lääneosas, kuid ei puudu ka Virus, levik ulatub Vaivara maile.

Painaja tõrjumiseks looma peal käimast on soovitatud üsna lihtsat teguviisi:

Kui tegid talli siginenud iseäraliku asja katki, kas teiba või mõne muu asja, siis järgmisel päeval oli pealkäija jala- või käeluu katki. (E 82894 (26) < Simuna khk, Kärü k – K. Freienthal (1933).)

Selliselt ülekandemaagia võtet kasutades saadi teada painamaskäija isik – enamasti keegi lähikonnast – ega tulnud ta ka enam painama. Üsna populaarne on olnud linaharja panek piidega ülespoole, loomale kaitseks selga (u kolmandik Eestist kogutud variantidest on Virumaalt). Väärrib märkimist, et see on ainus tõrjeviis, mis painajat ei talitse: ta keerab linaharja teistpidi, piidega allapoole. Üldiselt on metalsel terariistal (puss, nuga, kirves, vikat, raudnael vm) tõrjemaagias oluline koht. Kinnitada tuleb ta seina külge, ukse peale või

künnisele. Looma löömine piitsa või pihlakavitsaga pidi tabama hoopis painajat, kelle kehale jäid asitõendiks vorbid. Vähem tuntud võtete seas on tõrvaga ristide tegemine looma seljale, meesterahva pükste või naisterahva seelikuga löömine, kolmekirjalise vöö kaelasidumine, vana viha või õlenuustiga vastukarva pühkimine. Inimest painama tulnu puhul on kõige olulisemaks peetud suure varba liigutamist.

Kompleks: painijas. Loe issameie ja liiguta pahema jala suurt varvast, siis kohe läheb menema. Ja päival ütle sellele inimesele, et sa käid, sõima tema nägu täis, siis ei tule. (ERA II 37, 611 (5) < Jõhvi khk, Võrnu k – R. Põldmäe (1931).)

Veel on soovitatud painaja nime nimetada, teda avalikult, “suu sisse” hurjutada, jumalasõna lugeda, lauluraamat ööseks pea alla panna, magamiskohta vahetada.

Põhja-Peipsimaa vene külades on kasutatud nii vene kui eesti nimetust: *dvorovik*, *dvorovoi* (õuehaldjas) on üksiti *painjas*, *panjas*. Painjaks nimetatu käib nii inimesi kui loomi rõhumas (Jõuga k), hobust piinab ta nirgina (Uusküla). Uskumustes on vene traditsioonile omast: üks *dvorovik* hoolitseb karja eest, teine piinab loomi (Imatu k, Omuti k). Tõrjeks tuleb vedrupeaga noale rist peale tõmmata ja see lauta viia, meieisapalvet lugeda, hommikul kolm ust korraka lahti hoida. Vasknarva pärimusteates on rõhutatud, et *dvorovik* ei näita end kunagi.

Libahunt

Eesti folklooris on libaloomade seas esikohal hunt, juttu on ka ilveseks muutmisest. Kujutlust demonistlikust libahundist aitas Eestis koduneda huntide suur arvukus, sagedased kallaletungid koduloomadele ja veel 19. sajandil ka inimestele. Läänepoolse kultuurihoovusega Eesti alale jõudnud muistendimotiivid libahundiks muundumisest on üle maa tuntud (vt Metsvahi 1999).

Inimene sai ennast undist ka teha. Pani undi naha selga ja käis ümber kivi. Tema tegi kahju ka, kui sai. (ERA II 125, 163 < Jõhvi khk ja v, Tarakuse k < Iisaku khk – M. Tarum (1936).)

Kui hundikskäijatele on omistatud kariloomade mürdmist ja verejanu, siis hundikspandutest jutustamisel neid omadusi ei rõhutata. Lood hundiks muudetud inimestest – *soenditest* on venemõjulisena iseloomulikud Eesti ida-alal (vene k *oboroten*). Omatahtsi hundiks käija on ise nõiaoskustega või kasutab nõia abi, ent soend on nõia poolt selliseks muudetud ning võib taas inimeseks

saada tänu maagilisele toimingule. Traditsioonilises muistendis on pulmarahva soendiksnõidumise põhjuseks asjaolu, et sandil ei lubata pulmamajas ööbida, peig ei võta naiseks nõia tütar vm.

Jälle tehtud ühes kohas pulmarahvas undist, kõigil allid undivattid seljas, jooksid metsa. Siis kuntsimees või ambamees teand, et kuda neile abi saab. Oli mend metsa see nõid ja oli andand ühele või kahele suure noa otsast leiba. Kui unt ahmas leiva suhu, siis kukkus undinahk ära ja inimene tõusis püsti, oli sama inimene kui ennegi. Akkas rääkima, et ea, et sa leiba andsid, me olime undid. (ERA II 37, 586/7 (23) < Jõhvi khk, Võrnu k < Kiikla k – R. Põldmäe (1931).)

Teise tüüpsüžee järgi käib libahunt oma last imetamas, visates seniks hundinaha seljast. Inimeseks saab ta siis, kui hundinahk salaja ära põletatakse.

Põhja-Eestist on veel 20. sajandi esimesel poolel talletatud pärimust loomaliigi kohta, keda on nimetatud libahundiks, Virumaal (Haljala, Viru-Nigula, Simuna, Iisaku teadetes) samuti *libehundiks*.

Libedad undid, need olid pisemad kui teised undid, aga kanged kiskuma. Isekarva ka olid, pruunid ja lühikese karvaga. Kui veel ullumeelsed olid, siis olid ästi kardetavad, kiskusid inimesi ja loomi. (ERA II 38, 360/1 (26) < Väike-Maarja khk, Porkuni v, Nurmetu k – R. Põldmäe (1931).)

Kirjeldustest selgub, et mütoloogilise libahundi tunnusjooni üle võtnud agressiivne, kariloomadele ohtlikuks peetud loom on ahm ehk kaljukass (tegelikult kärplane), Euraasia põhjaosa loodusmaastiku asukas, kelle levila on varem ulatunud Eestisse. Välimuse kirjeldustes (vrd Hiimäe 2006b: 352–354) on rõhutatud punakaspruuni karvkatet, ludus kõrvu, teravat või *libas* koonu. Mõnedki on teda kohanud, tunnistatakse, et ta on hundist väiksem (Jõhvi, Viru-Jaagupi, Simuna, Väike-Maarja). Kõige enam on rõhutatud, et libahunt murdvat looma tagantpoolt, pugevat tagant sisse, kiskuvat sooled välja (sama uskumus on komi küttidel).

Libaunt – see on ka undi seltsi, terava nenaga nenda kui praegu on poletseikoerad, pika nenaga, nõssi kõrvadega. Ta oli natukene veikene. Tema tõmmas tagant obose reietuuma ära, aga päris-unt üppas kõri. (ERA II 37, 639 (9) < Jõhvi khk, Kohtla v, Ereda mõis < Mäetaguse v, Atsalama k – R. Põldmäe (1931).)

Tuulispask

Tuulispask kujutab endast mütológiseeritud ilmastikunähtust. Üleloomuliku olendi mõistes on tegemist irdhinge kujutelmaga. Inimese kehast lahkub tema hing tiivulise putuka (kärbse, herilase vm) kujul, liigub tuulekeerise näol ringi ning siirdub seni liikumatult lamava inimese suu või nina kaudu ta kehasse jälle tagasi. Virumaal kasutatud nimetuste lähteks on peamiselt esinemiskuju: see on *tuulekeerd*, *tuuleiil*, *tuulispää* (enam Lõuna-Eestis), *vesipüks*. Kirjeldustes on rõhutatud trombile omast: tõstab majad üles (Lüganuse, Viru-Nigula), viib kangad taeva alla (Avinurme), *Püssi jaama juures laotas puupinu raudteed mööda laiali* (Simuna), *tõstis 7-aastase lapse õhku* (Jõhvi).

Tuulispasa mütológilisest olemusest on Virumaalt, kus sellekohane pärimus juba 19. sajandi lõpuks unustusse jäi, vähem kirjapanekuid kui läänepoolsest Eestist. Nii on kujutluski veidi laialivalguv. Koondportree tuleb ilmsiks erinevate iseloomustuste kaudu: *Ütlevad, et nõid sõidab, aga on tuulekeer lihtsalt* (Simuna), *see on kunts, vihavaenlane saatis* (Lüganuse), *keegi saadab, üks paha* (Viru-Nigula), *paha inimese vaim* (Iisaku). Selguvad ka tema eesmärgid: *Tuulispasa seljas sõidab vana Soome nõid ja korjab omale viljaseemet* (Haljala), *vanapagana toss tuleb* (Simuna), *Pidi tonditaolist olema. Vana kuri, võtab heinast ja viljast* (Lüganuse). Võrdlust tondiga (see on Virumaal varavedaja – krati – eelisnimetus) tuleb ette mujalgi (nt Väike-Maarja, Simuna). Kuigi pahategijat on kuradiga seosesse viidud, ilmneb tõrjemaagiat vahendavast pärimusest, et see, kes Simuna pärimusteates *korjab vilja kotti külvi ajal* või Kadrina teates *käis põllega rukkid võtmas tuulamise aegu*, on nõiavõimetega inimene kusagilt lähikonnast.

Kõige sagedamini mainitud tõrjemaagiliseks võtteks on tuulekeerisesse terariista (noa, kirve, sirbi) heitmine (Viru-Nigula, Lüganuse, Iisaku). Mõju võib olla kahesugune: tuulispask kas pillab oma noosi maha ja kaob nähtamatuna, või (sagedamini) selgub, et pahategija sai terariistaga viskamisest rängalt vigastada või koguni surma. Vähem on kirjeldatud muid traditsioonilisi võtteid tuulekeerise sees olia nägemiseks või tema tegevuse takistamiseks: tuleb vadata läbi auguga kivi või läbi jalgevahe, visata kivi või kaikaga, kanna tagant risti seotud pastlapaelad kiiresti katki lõigata, sark peaaugust sabani seljas lõhki käristada või loitsusõnu lausuda.

Mõne teate järgi (Viru-Nigula, Lüganuse, Jõhvi) on tuulispasa nägemine lihtsalt halb enne, mis kuulutab kahju, õnnetust või haigust ette.

Kratt

Kratt on varavedaja, tehisolend, kellele hing sisse saadakse, kui tema valmistaja kuradiga lepingu sõlmib. Laenulist nimetust *kratt* (rootsi *k skratt*) tuntakse küll kogu Eestis, kuid rohkesti on muidki nimetusi: *pisuhänd, tulihänd, varakandja, tont, puuk, vedaja*. Virumaal on varavedaja eelisinimetuseks *tont*. Ühes Lüganuse tekstis on teda nimetatud *lennuseks*. Tont, kes lendab, tulejutt taga, oli Iisaku khk Imatu ja Jõuga k venekeelsete elanike keelepruugis *zmejaa* (madu). Alliku külas öeldi, et tont, kes piima toob, on *strelaa* (nool).

Tont ja tulihänd on siit rahva juttu järele üks ja see sama. Tulihänna ja varakandja nimi tulevad siin arva ette, aga ikka tont. Tont toob, tont viib jne, need on siit rahva üteldused. Kratt, puuk ja pisuhänd ei ole siin kuulda. Tont elab toa lakkas, käib kattuse olvist või nukast sisse ja välja. Tont on ise must, tuline saba taga, toob ja ka viib vara, jne. "Toa lakkas tonta palju." Lastele ööldakse: "Ära mine lakka, lakkas on tontid" jne. Haigusi tont ei too, on aga muidu üks kardetav elukas. (E 22497 (9-I) < Haljala khk, Metsiku – D. Pruhl (1895).)

Virumaa muistendites toob kratt oma peremehele peaasjalikult vilja. Lõuna-Eestis on varavedajaks puuk, kes ilmub kassi kujul ja oksendab piima, Harju- ja Läänemaa kratt oksendab aga silku. Õhus kulgeva varandusetoaja kõige olulisemaks tunnuseks on helendav saba. Viru-Nigulast pärit kirjapanekus isiklikult nähtud krati kohta on öeldud, et kui kratil on madal lend ja saba madalal, siis on ta varandusekoorem raske. Kerkib küsimus, mida siis ikkagi tegelikult nähakse, sest vaatlusi pole vähe ja need on mõnigi kord üsna detailsed.

Kord sõitsime öösi Narva jõel paadiga, olime kolmekesi. Korraga näeme Narva poolt tulevat valget tulekera, sädemed aina lendavad, läheb meist mööda ja laskis maha ennast Omuti küla juurde männitukka. Ta lendas kui valge kajakas, aga aeglasemalt. Oli kera sarnane, umbes 12 tolli läbi mõõta; sellele järgnes veel teine tulekera suuremana, aga tumedam, ja kolmas, mis kõige tumedam neist. Neljas kera oli pisike, aga väga hele. Taga oli lai saba, mis ka helendas. Siis kuulsime sellest männikust vareste kisa. Muide kartsid seda männikut kõik, sest sääl pidid vaimud ja tondid koos käima. (ERA II 125, 312/3 (2) < Iisaku khk, Illuka v – M. Tarum (1936).)

Kõige enam on kirjapanekuid krati tegemisest ja tema pidamisega seotud probleemidest. Nimetatud on talusid, kus kratti peeti, ning isikuid, kes tema abil rikkaks on saanud. Ristteel ilmuvale kuradile tuli kolm tilka verd anda ning teada oli, et kratipidaja hinge pärib kurat. Varandusetoaja valmistamiseks kasutatavate vahendite loendisse kuulusid talupere käepärased asjad.

*Foto 4. Rehetare Viru-Jaagupi khk Roostava k, mille ulviaugust tont sisse käis.
Foto Mall Hiimäe 1984. ERA, Foto 13887.*

Tonti tehtud kolm neljapäeva öhtut ristteel. Materjaliks kulund kanganiisi, hernevarsi, köit, vanad puukausi poolikud (persekannikateks), vana viht (sabaks), voki lühiraud (lõualuuks) jne. Hinge sissesaamiseks pidand valmistatavale tondile varastama kirikust armulauaviina, suhu jätma ja koju tooma. Kui tont kraami pole saand tuua, siis tilkund tuld. (ERA II 12, 289 (1) < Simuna khk, Lasinurme k – R. Viidebaum (1928–1929).)

Selleks, et kratt või irdhinge kehastus tuulispask oma koorma maha pillaks, on esmatähtsaks peetud ristic pastlapaelte katkilõikamist. Simuna ja Haljala uskumusteadetes on mainitud ka nööpide lahtitegemist. Viljatuulamise ajal tuli kirves uksepiida sisse lüüa (Väike-Maarja, Viru-Jaagupi), aidas tehti viljasalvele rist peale või pandi kaitseks hobuseraud kumerusega väljapoole (Kadrina, Simuna, Avinurme). Aina tööd nõudvatest ja peremeest kägistama kippuvatest krattidest lahtisaamiseks soovitati, nagu rumala kuradi juttudes, neile üle jõu käivaid ülesandeid anda: liivast köit keerutada (Lüganuse), ilma põhjata kott täita (Kadrina, Simuna, Lüganuse, Jõhvi, Iisaku), sõelaga vett

kanda (Jõhvi), talvel maasikaid tuua (Haljala, Jõhvi). Krattide toitmise kohta käib populaarne muistenditüüp.

Ühel mehel oli kaks tonti. Nendel oli alati valmis veedud putru. Ühekõrra sulane oli söönd putru ära ja sittund kaussi ja kust silmast. Tondid tulid sööma. Üks mekkind: "Äkkä-puppu!" Tõine öeld: "Illi-puppu!" Üks jälle: "Äkkä-puppu!" Siis tõine ka öeld: "Äkkä-puppu!" Tondid tahid maja põlema panna. Panidki. Aiateibas öld rattarumm, ise pugesis sinne sisse. Sulane jälle viskand sene ka tulde, et mis seegi järele jääb! Siis saivad tondid otsa. (ERA II 125, 380 (48) < Lügänuuse khk, Maidla v – M. Tarum (1936).)

1970. aastatel levinud ufo-usk toob esile küll ufode ja tulihämma välimuslikke ühisjooni, ent mitte enam. Eesti Rahvaluule Arhiivi välitööde käigus 1978. aastal Simuna ja Väike-Maarja ning 1984. aastal Viru-Jaagupi khk ilmnes, et uskumused kratist pole ufo-uskumustega põimunud, ent ka mitte päriselt unustusse jäänud.

Lõpetuseks

Usundilise maailmapildi taandudes on 20. sajandi vältel aktuaalsuse kaotanud mitmed muistendite temaatilised rühmad, vastavalt ka juttude eriilmeline tegelaskond, nt kaitsehaldjad, haigusvaimud, mütologiseerunud ja demoniseerunud sõjaröövlid, soendid jts. Kõige püsivamaks on osutunud kujutelmad surnuvaimust.

Kommentaariid

¹ Artikkel on seotud uurimisprojektiga "Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad" IUT 22-4.

² Vanakurja eufemism.

³ Neljas sõrm pöidla arvestes.

Arhiivilühendid

Eesti Kirjandusmuuseumis

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

H – Jakob Hurda kogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

EKLA – Eesti Kultuuriloolise Arhiivi käsikirjade kogu

Kirjandus

Ernits, Enn 2007. Vadja koduhaldjate lemmikud ja vaenlased. *Mäetagused* 35. Hüperajakiri, lk 27–46 (doi: 10.7592/MT2007.35.ernits).

Hiiemäe, Mall 2006a. Kas koerakoonlased olid sõjaröövlid? *Sõnajalg jaaniööl*. Eesti mõttelugu 73. Tartu: Ilmamaa, lk 113–123.

Hiiemäe, Mall 2006b. Kas mälestused ahmi esinemisest Eestis? *Sõnajalg jaaniööl*. Eesti mõttelugu 73. Tartu: Ilmamaa, lk 352–359.

Hiiemäe, Mall 2006c. Must madu, maa-alune. *Sõnajalg jaaniööl*. Eesti mõttelugu 73. Tartu: Ilmamaa, lk 336–340.

Hiiemäe, Mall 2006d. Vainuköis rahvapärimuses ja looduses. *Sõnajalg jaaniööl*. Eesti mõttelugu 73. Tartu: Ilmamaa, lk 302–307.

Hiiemäe, Mall 2015. *Virumaa vanad vaimujutud*. Rakvere & Tartu: Viru Instituut & Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Hiiemäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused I. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tartu: EKI folkloristika osakond & EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Metsvahi, Merili 1999. Muundumised libahundimuistendis. Hiiemäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 111–122 (www.folklore.ee/rl/pubte/ee/NT/profo6/Metsvahi.htm – 15. märts 2017).

Paal, Piret 1999. Malaaria rahvameditsiinis – haiguse tunnused ja haigestumise põhjused. Hiiemäe, Mall & Oras, Janika & Tamm, Kadri (toim). *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 123–132 (www.folklore.ee/rl/pubte/ee/NT/profo6/Paal.htm – 15. märts 2017).

Soomre, Kristel 2000. Eesti maa-alustega seotud tekstide liigitamine. Hiiemäe, Mall & Oras, Janika (toim). *Maa-alused*. Pro Folkloristica VII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 105–112 (www.folklore.ee/rl/pubte/ee/NT/profo7/maaalused.pdf – 15. märts 2017).

Valk, Ülo 2008. Inimene ja teispoolsus eesti rahvausundis. Viires, Ants & Vunder, Elle (koost, toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 379–395.

Viluoja, Eha 1978. Sõnamaagia kodukäija tõrjes. Viks, Ülle & Pall, Valdek (toim). *Sõnast tekstini*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 117–135.

Summary

Imagery of supernatural beings in the folk belief of Virumaa

Mall Hiimäe

Keywords: cultural contacts, demonisation, form, free spirit, mythology, omen

The article discusses folk beliefs and narratives about supernatural beings in Virumaa, one of the regions in north-eastern Estonia. The region under discussion is situated in the area where cultural currents from the West and East intermingle, revealing common features with Germanic and Eastern Slavic traditions, with a noticeable Finno-Ugric substrate. Attitude towards forest fairies is rather neutral; according to the beliefs of indigenous forest belt peoples they often help humans. The water spirit is not always supposed to be hostile but is presented as the ruler of waters and protector of fishes. The beliefs held in the Russian villages in the area of Lake Peipus, on the other hand, feature the water spirit as a demonised, aggressive spirit. The latter is also true about the barn spirit, who tortures the cattle it does not like.

By the end of the 19th century mythological fantasies, for example, legends of especially hostile beings – the plague, nightmares, and dog-faced plunderers – in active narrative tradition faded away. Two aetiologies have been presented about the werewolf: a human being either turns into a wolf or is bewitched into one. Imagery of the dead spirit has been rather persistent and even today memorates about experiencing it are narrated.

Virumaa kohajutud¹

Mare Kalda

Teesid: Virumaa kui regiooni mitmekesiseid loodusolusid ning inimtegevuse sfääre peegeldab ja kajastab sama mitmekesine rahvapärimus. Traditsioonilised kohajutud moodustavad sellest sisuka ja märkimisväärse osa. Igas paigas on tekkinud ja jutustatud lugusid seoses kohalike veekogude, küngaste, ehitiste, teede, kivide, metsade ja soodega, kuid ka kohapealsete suhete, jõujoonte ja mõjualadega. Isegi kui muistendid vahendavad sama sisu, on kohtade ja inimeste konkreetsus selleks asjaoluks, mis tekitab paiga eriomasuse, juttude ja tegelikkuse unikaalse kompleksi, mis omakorda loob ning mõjutab kohalikku identiteeti. Artikkel Virumaa kohajuttudest annab Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvate palade toel ülevaate kohapärimusega ehitud paikadest ja nende lugudest: Kalevipoja hauast Kivinõmmel, Kunda linnamäest, Ebavere mäest, Vaivara mägedest, Lüganuse Alulinnast, Vasavere külakalmistust ja Jõuga nõmmest, Kuremäest, Rakvere Sarapuu mäest, Tarumaa rauasulatuskohast, Viru-Nigula Maarja kabelist ning Jõhvi, Haljala, Simuna jt kirikutest, aga ka Luussaare rabast, Äntu ja Kurtna järvedest, Uljaste ja Tudu järvest, Tammiku Rahaaugumäest ning Purtse kindlusest.

Märksõnad: kohapärimus, kohakogemus, Virumaa

Nagu piirkondlikule muistenditraditsioonile iseloomulik, kajastuvad Virumaa kohajuttudes kohalikud loodusolud ning inimeste elutegevus selles ümbruses, samuti suhestumisviisid keskkonnaga. Tegu on kohapärimuse kui kultuurilise väljendusvormi või žanriga. Kohapärimuse mõiste koondab vormiliselt mitmekesiseid, nii suulisi kui kirjasõnas jäädvustatud jutustusi ja kirjeldusi, mis kõik on seotud kindla paigaga, näivad mentaalselt kuuluvat selle paiga olemusse, annavad sellele värvi ja jumet ning avaldavad tagasimõju inimeste kohakogemustele ja -tundele. Kohapärimuse sisu on vormunud pikema aja jooksul. Selles on otsekui kristalliseerunud kollektiivses mälus töödeldud individuaalsed kohakogemused ja -mälestused, ka emotsioonid ümbruse suhtes. Kohapärimus pole lõpetatud andmehulk, pigem on tegu kestmise, unustamise, taastamise ja uue ainese tekkimise protsessiga.

Rahvaluule uurimises on traditsiooniks kirjeldada pärimusilmingute levikut lähtudes vanadest haldusüksustest – kihelkondadest. Klassikalise rahvaluule osas on see kindlasti põhjendatud, seetõttu on allpool kohtadele ja nende lugudele viidates nimetatud sageli kihelkonda. Mall Hiimäe toob esile Virumaa juturepertuaari üldised jooned ja kultuuriseosed, näidates kihelkondlikke sarnasusi: “Neli Virumaa läänepoolset kihelkonda, Haljala, Kadrina, Rakvere, Väike-Maarja, on juttude poolest ühetaolised kogu Põhja-Eestiga, ent Vaivara, Jõhvi, Lüganeuse ning Iisaku rahvajutuaines kannab endas jooni idapoolse vädja algupärast rahvastiku ning venelaste rahvakultuurist. Tingliku vaheala moodustavad Viru-Nigula, Viru-Jaagupi ning Simuna kihelkond. Suhted Soomega ning mereelu kajastamine on põhjaranniku omapära, eriti Kadrina, Haljala ning Viru-Nigula rannakülades” (Hiimäe 1996: 428).

Virumaa kohalood aitavad saada ettekujutust, kuidas siinsed inimesed on oma valdusi, oma eluümbrust kirjeldanud ja seletanud. Sellega ei ole mõeldud faktitruud kroonikat, vaid jutustusi vanadest asualadest ja pelgupaikadest, möödaniku sõdadest ja väejuhtidest, veekogudest ja põlispuudest, kividest ja kõrgendikest, kirikutest ja mõisatest, kummitavatest ja eksimist põhjustavatest paikadest, maast ja merest ning maastikupunktide omavahelistest seostest. Kõigile neile on jutustades omistatud pärimuslikke tõlgendusi. Kohalugudes põimuvad fantaasia ja tegelikkus, uskumusolendid ja ajaloolised isikud, vägila- sed ja tavainimesed, võimatu ja võimalik, rahvusvaheline aines ning kohalikud detailid.

Muistised kui kohapärimuse tõmbekeskused

Üheks kohapärimuse valdkonnaks on tähelepanekud siin varem elanud inimes- test jäänud jälgedest ehk muististest, mida Virumaal on teadupärast väga palju. Sealjuures ei ole piirdutud pelga pärimusteatega, milles üksnes nenditakse esiasukate matusepaiga või linnuse olemasolu. Tihti on niisuguste kohtadega liitunud sisukas muistendite ja elamusjuttude kogum. Kunda Lammasmägi, kus *olid elanud esimesed inimesed*, on andnud jutuainet kui kummituskoht sealt kostvate häälsustega (Viru-Nigula, 1939²). Keegi naisterahvas oli sealt möödudes näinud mäeveerul rahasid sillerdamas. Kui ta tagasi tuli, olid kõik kadunud, ainult need, mida ta oli katsunud, lebasid endise koha peal (Viru- Nigula, 1939³). Teised jutud kirjeldasid rahaaugutuld puude vahel põlemas, kaks riidlevat kukke juures (Kunda, 1930⁴).

Lüganeuse Alulinn – muinaslinnus ja pelgupaik – on ajendanud mitmeke- sist, isegi vastuolulist pärimust. Paemüüri jäänused soisel maastikul toeta- sid kujutelma poolelijäänud linnaehitusest, olgu siis rajajaks Kalevipoege või

Foto 1. Kunda Lammasmägi. Andres Kuperjanovi foto 2002.

poolmüütilised vendadest kirikuehitajad, kes püstitasid Jõhvi kirikut ja Edise kindlust. Alulinna juttude põhjal on näha, kuidas kohapärimus oli võrreldes 20. sajandi alguse seisuga juba 1930. aastateks täienenud: nimelt said kohaliku ajaloolise traditsiooni osaks nii põnev muistsete relvade leid Alulinna läheduses 1869. aastal kui ka arheoloogilised uurimistööd soolinnusel 1895. aastal (Tõnisson 2008: 233–235), mille toimumisest jutustati hilisemates palades. Kui Lammasmäe aardejutud piirdusid osutusega, et Lammasmäel peaks peituma varandus, siis Alulinna puhul jutustati väidetavalt reaalsest otsimisest: seonduva pärimuse kohaselt käisid siin rootslased, kelle tegevusest jäi maha väljavõetud kasti ase (Lüganuse, 1939⁶).

Samamoodi on kohajutud olnud alid seostuma teadaolevate kalmekohtadega – paik tööpoolest eristub ümbrusest ka visuaalselt, kerkides esile muidu tasasel maal, või köidab tähelepanu kui korduvate maastikumärkide rühm (näiteks kääpad). Niisuguste pärimuspalade sisuks on oletused kalmesse või kääbastesse matmise aja ning maetute kuuluvuse kohta, mis lähevad harva kokku arheoloogiateaduse seisukohtadega. Küll aga kuulub kohalikku pärimusse, mida ja mis asjaoludel vanast matusekohast on välja tulnud – tegu on omamoodi rahvaarheoloogiaga, mis pakub leitud luude ja esemete kirjeldusi, samuti seda, mis kokkupuuteid või aistinguid keegi matusekoha on kogenud. Nii pidas Iisaku rahvas Jõuga nõmme kas rootslaste-venelaste sõjas langenute kalmuks või lihtsalt vanade eestlaste omaks (tegelikult siinsete vadjalaste kääbaskalmistu 12.–15. sajandist, vt Lõugas & Selirand 1989: 240–241). Jutustatud on muistendeid viirastustest ning varandusest. Sõrmuse ning väide-

Foto 2. Jõuga nõmm. Andres Kuperjanovi foto 2002.

tavalt kullast mõõgakatke leidja aga ei saanud enne rahu, kui esemed tagasi viis, sest *asjad olid sõnadega pandud, nagu vanarahvas ütles* (Iisaku, 1939⁶). Sarnased lood nägemustega seostusid Kalmetepealsega Rõmeda külas Kadrina vallas ning Kuremäega, kus korduvalt nähtud vaimud kehastusid koerteks ja ratsameesteks (jutt seostus paigaga, mis jäi kloostri alla). Jõuga loos ei saanud mõõga kojutooja öösiti magada, kuni lei u tagasi viis. Rakvere lähedal Sarapuu mäel, teadaolevalt kivitakmel, on juttude väitel korduvalt vaimu nähtud. Näiteks olevat tahtnud keegi mees teelolijale rekke hüpata, ent pärast mõnesaja meetri pikkust jälitamist kadunud siiski sama järsku, kui tulnudki (Haljala, 1939⁷). Illuka Vasaveres ajas valges särgis ja pükstes olend kalmele magama jäänud mehe minema, öeldes: *Mine siit ära, see on minu paik!* (Jõhvi, 1939⁸). Niisugused jutud näitavad, et kunagistel matusepaikadel ei tohtinud teatud juhtudel lihtsalt niisama olla ega sinna tukkuma jääda, eksimuse korral järgnes märguande teisipoolsusest. Samalaadsed muistendid on teada ka seoses Pada linnamäe ning Purtse Hiimäega, seega ei eelda jutt tingimata kalmekohta.

Kuremäe lähistel Kivinõmmel *Kalevipoja mäega* liitunud juttude tsükkel elab oma elu, kui nii võib öelda.⁹ Atraktiivne tegelane (vägilane Kalevipoeg) ning erutav sisu (tema kulduur ja üks või mitu tündrit kulda) on osutunud nii köitvateks, et kuigi seal leiduv kääbas on muidugi arheoloogiline objekt, jääb paigaga seonduvas pärimuses esivanemate matusekoht tahaplaanile. Primaarseks saab vägilase haud Kivinõmme metsas koos oletusega, et hauda on pandud

kaasa väärtuslikke esemeid. Isegi juhuleiud – tõendid esiasukate eluolust, mis muidu pärimusse liidetakse, seonduvad siin hoopis maetud vägilasega. Kui aar-delugudes moodustab iga varanduseotsimine tavaliselt iseseisva episoodi, siis Kivinõmme muistendi järgi *künnakene on igalt poolt läbi kaevatud kullaotsijate poolt* (Iisaku, 1936¹⁰) – kommentaar seob otsimislood üheks kestvaks vooks.

Muistne rauasulatus on jäädvustatud Lügänuuse valla Tarumaa küla pärimusse. Tootmisjäägid olid moodustanud *õige musta mulla, millist terves ümbruskonnas polnud* (Lügänuuse, 1931¹¹). Suuremaid tükke tarvitatud teesillutamise materjalina. Tarumaa pärimuslikku minevikku esindab ka kohalik genealoogia suulise ajaloo valdkonnast. Sellised põlvnemisjutustused ei ole Eesti traditsioonis erandlikud, ent iga suguvõsalugu aktualiseerub unikaalselt just konkreetsetes seostes. Lügänuuse kihelkonna Tarumite sugu sai traditsioonilise genealoogia järgi alguse ainsana Põhjasõjas ellu jäänud Hermannist, õigemini tema poegadeast. Teise jutuliini järgi aga oli esiisa nimeks hoopis Tenno. Tiiu Jaago (2001) on võrrelnud Tarumaa küla alusepanijate lugu muude päritolujutustustega ja tema hinnangul ilmneb siingi suulistele genealoogiatele omane aegade kokkujooks, faktide ja pärimuse kokkusobimatus.

Kirjalike allikate nappus kammitseb Eesti rahvakommete ajaloo selgitamise püüdeid. Selle poolest moodustavad erandi Viru-Nigula Maarja kabeli varemetes sooritatud viljakuse tagamise ning tervekestegemise rituaalid, mida on kirjeldanud Adam Olearius (1603–1671), 17. sajandi diplomaat ja saatuse tahtel reisikirjanik (vt ka Olearius 1996 [1647] või Laugaste 1963: 44–59, 298–299; ka Heero & Saagpakk 2013). Tema kirjeldusest selgub muuhulgas, et “mitte kaugel koguduse kirikust seisab vana lagunenenud kabel, mille juurde ümberringi elavad mittesakslased igal aastal heinamaarjapäeval tihti palverännakuile läksid, mõned kabelis lebava suure kivi ümber põlvili ja paljalt ringi roomanud ja oma söögiohvid toonud, et neil ja nende kariloomadel aasta läbi hästi läheks, või kui nad haiged, jälle terveks saaksid”. Jaan Jungi raamatu “Muinasajateadus eestlaste maalt” (1910: 121–123) kaudu jõudis tekst laiema lugejaskonnani. Kabel kuulub Viru-Nigula ajalukku, kuid rahvapärimus on orienteeritud pigem teistele süzeedele, näiteks ehitise püstitamise teemadele, mitte enam rituaalile. Kabel ehitati, et jäädvustada sõjas saavutatud edu – väidetavalt *alutagus-te* üle, ja just sellest tuleb Sõja-Maarja kabeli nimetus (Viru-Nigula, 1937¹²). Hoonet peeti kunagiseks päriskirikuks, seostati traditsioonilise sisseüüritud nimepühaku jutuga. Heinamaarjapäev (2. juuli), mil möödanius oli Maarja kabeli juures taigu läbi viidud, oli Virumaal tähenduslik aeg muudeski seostes. Aserist kagus Kestla-Oidu külas tabas heinamaarjapäevase töökeelu rikkujaid karistus: kokkupandud hein moondus kiviks, nagu selgub sealsest Kuhikivi muistendist (Lügänuuse, 1961/2¹³).

Foto 3. Sõja-Maarja kabel. Tõnno Jonuksi foto 2003.

Alutaguse suured sood ja rabad pakkusid kaitset vaenuvägede rünnakute korral. Pelgupaigad ja juurdepääsuteed soosaartele on olnud üheks ajaloolise pärimuse alateemaks. Salajasi teid oskasid kasutada üksnes vähesed kohalikud inimesed – nii rõhutatakse ka hilisemates mälestustes. Pelgupaikade folkloori sisuks on põhiliselt arutlus, mis seisus on lähenemisteed jutustamise kaasajal ning millega kõnealune koht veel kedagi paeluda võib, näiteks Peeter Suure ja rootslaste sõjale viitav lugu Iisaku kihelkonnast:

*Kui Pieter Suur sõdis ruotslastega, siis inimesed läksid Konso taha varju-
le. Siis ei öld viel kraavi ja vesi öli kõrgel. Nemad läksid sinne saelaudade
pääl ja siis võttasid lauad ära. Vainusaare kahe künka pääl nad ölid,
praiga on sääl viel tulease ja kivid. Mõjal sääl kivi ei ole. Sinne kahe
künka vahele nemad mattasid oma varanduse. Üks saarlane öli leidand
kraavikaivamise ajal varanduse ja kõhe ülgand tüö. Salaja ikke oli viend
ära (ERA II 125, 88 (44) < Iisaku khk, Illuka v, Puhatu k – Mart Tarum
< Mihkel Kalkmann, s 1861 (1936)).*

Sõjapaos oldi Mustaladva soos (Iisaku khk) ja Peetla rabas (Simuna khk) jm. Tudul asula metsade keskel olevat tekkinudki kui sõja eest pakku tulnud inimeste küla (Viru-Jaagupi, 1985¹⁴). Tõsiasi, et varju minnes võeti kaasa kariloomad ja vara, on muistendites vormunud keerukateks, hirmutavate varandusevahtidega aardejuttudeks (nt seoses jõesaartega Permisküla ja Kuningaküla vahel, samuti Avinurme Kukelinna juttudes).

Kui muistendeid jutustatakse sageli nii, nagu oleks sarnane sündmus juhtunud erinevais paigus, siis Simuna kihelkonda kuulunud Luussaare muistend on Eesti oludes üsna unikaalne. Tegu on samuti pelgupaiga pärimusega. Hästintuntud jutt (rahvaluulearhiivis leidub vähemalt 40 varianti) käsitleb soos varju otsinud seitsme kihelkonna rahva hukkasaamist. Üks tüdruk (mõne variandi kohaselt hoopis vana naine) ei läinud koos külarahvaga sõjapakku, vaid jäi kodukülla. Tulid sõjaröövlid, otsisid inimesi, ent kedagi leidmata lausuisid omakeskis: "Netu, netu." Kuna tüdruku (naise) nimi oli Needu, arvas ta, et teda kutsuti, sattus vaenlaste kätte ja oli sunnitud reetma tee soosaarele. Kõik lõppes rüüstamise ja hävinguga (Simuna, 1929, 1978¹⁵). Muistendit on kogutud Simuna, Viru-Jaagupi ja Rakvere kihelkondadest ning avaldatud koduloolistes trükistes.

Kirikud Virumaa kohamuistendites

Kihelkonnakirikute saamislugude keskmes on kas hoone kohavalik või otseselt ehitustöö. Sel moel on tahetud rõhutada alusepaneku momenti ja püstitamise protsessi. Aeg, mil kirikut veel ei olnud, muutub jutu abil hoomatavaks. Virumaal on erinevate kirikutega kohandatud kolme põhilist sisuliini: veoloomadel lastakse valida pühakoja asupaik; päeval püstitatud müürid lõhutakse öösel; kaks venda ehitavad võidu. Haljalas lasti koht valida mustal või hallil härjal (Haljala, 1931¹⁶). Simuna kiriku ehitamise kohta jutustati:

Salla kabelimäele tahetud kirikut ehitada, aga päeval tehtud, öösel lõhutud. Ehitajameister pannud paekivi reele, härja ette. Härg hakkanud minema, Simuna kohal ammunud: "Simoon, Simoon!" Sinna ehitatud kirik. Ehitajameistri nimi olnud ka Simon. (ERA II 266, 137/8 (304) < Simuna khk, Salla v, Tammiku k – Veera Fuchs < Juhan Steinberg, s 1859 (1939).)

Seinad jäid püsima, kui leiti kiriku võtmekandja. Sissemüürimisjutud kinnistasid kiriku nimipühaku: Viru-Jaagupis Jakob, Väike-Maarjas Maria, Kadri-nas Kadri, Viru-Nigulas Nigul(as). Kahe venna ehitustööga valmis muistendi järgi Jõhvi kirik. Õigemini, vendadest meistrid konkureerisid omavahel, üks hakkas *Jõvi keriku*, teine *Ädise linna tegema* (Jõhvi, 1937¹⁷). Edisel ei saanud-

ki töö valmis. Mõnedes jutuversioonides viis vendade tüli koguni vennatapu veresüüni. Lüganuse muistendis rakendati sama süžeed, kusjuures üks vend ehitas Lüganusel, teine Jõhvis.

Meeleolukat sõnamängulist lisa pakuvad kirikujuttudele kellahäälte jäljendused, millega tekib sõnadest omapärane kõlaefekt. Näiteks Kuremäe kloostriist kuuldus nii:

Kõige heledamad kellad teevad: “Salavjovi Marfa, Salavjovi Marfa!” Vähe madalama häälega: “Stenka-Fedka! Stenka-Fedka!” ja kõige jämedama häälega: “Balai! Balai!” – kõik Kuremäel elanud inimeste nimed. (ERA II 125, 445 (10) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k < Jõhvi khk – Mart Tarum, 24 a (1936).)

Mõnevõrra ootamatu lugu on seostunud Simuna kirikuga: köster oli märganud kirikus ebaharilikul ajal valgust ning kutsus õpetaja appi vaatama. Aga seal mängisid ammusurnud parunid neljakesi kaarte. Kirikuõpetaja nägi ränka vaeva, et kaardimängijaid kirikust välja saada ning tagada, et nad enam kunagi tagasi ei pöörduks, vaid jääksid sinna, kus nende õige koht oli (Väike-Maarja, 1978¹⁸). Huvitaval kombel on juttu räägitud kui tegelikult aset leidnud juhtumit, millel oli pealtnägijaid või lausa neid, kes sündmuste keskmesse sattusid. Tegu on nähtavasti kesköise tontliku missa muistendi kohapealse sobitumise näitega (ATU 779F*). Leidub üksikuid märke sama jutu kandumisest Väike-Maarjasse, nagu toimunuks kummalised sündmused sealses kirikus või surnuaial. Jutt puudutas kunagisi ümbruskonna mõisnikke, kirikuõpetajat ja köstrit.

Salakäigud ja keldrid

Pole kuigi tavaline, et kirikumuistendid seostuvad maa-aluste käikudega. Jõhvi kiriku kohta on seda jutustatud: maa-alune tee olevat viinud kiriku kohtalt Edise mõisasse. Lisaks paralleelse ehitamise muistendile (st kaks venda ehitasid korraga, üks kirikut Jõhvi, teine kindlust Edisele) rõhutati kahe paiga vahelist ühendust ka sel kombel. Traditsioon töötleb ajaloolist seika: Jõhvi kirik toimis kindluskirikuna (Rosenberg 1924: 96; Kadakas 2010). 1920.–1930. aastatest pärineb jutustusi käikudesse tungimise katsetest. Huvitavat täiendust küsimuse tegelikkust austale töid 1980. aastate lõpus ehitustööd Kukruse mõisas, vaid paar kilomeetrit Ediselt: avastati paekivist laotud võlv ja tunnel (Reinsalu 2000).

Maa-aluseid käike, isegi varandusehoidlaid arvati olevat linnades, need jutud levisid nii Narva kui ka Rakverega seoses. Jutu järgi viis salatee Narva kindlusest jõe alt Ivangorodi (Jaanilinna) välja, kuid juba Teise maailmasõja alguseks ei olnud see tee leitav isegi mitte jututõe seisukohalt. Rakvere

Foto 4. Tunnel Narva all. Postkaart B. Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi fotokogu.

muistendites jutustati turvalistest läbipääsudest Vallimäelt Pahnimäele (ehk Kloodi linnamäele Rakverest loodes, vt Tõnisson 2008: 214–215) ja Toolsesse (Haljala, 1937; Rakvere, 1968¹⁹). Ka Vaivara mägede alused kaevandid olid rahvatraditsiooni järgi varjanud salakäike, samuti Purtse kindlus, kust pääses mere äärde sealsel Hiimäel – röövlite kokkurisutud kraami varjupaika (Lüganuse, 1966²⁰). Vao torn oli rahvajutu järgi ühendatud Kiltsi ja Porkuni lossiga (Väike-Maarja, 1978²¹) ning maa-alune tee viis Vasta mõisast Kalvi lossi (Viru-Nigula, 1985²²).

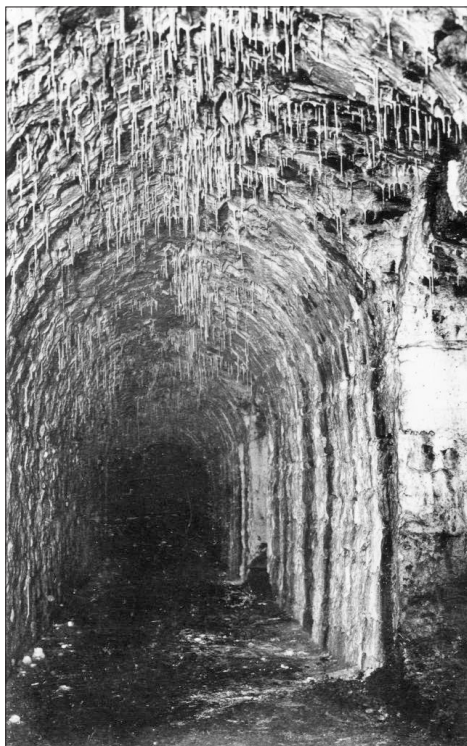

Foto 5. Purtse kindlus. Tõnno Jonuksi foto 2003.

Käigud ja keldrid kui muistendite tegevuskohad seostusid kergesti peidetud varanduste teemaga. Teise maailmasõja eelsest ajast on teada hulgaliselt sisukaaid aardejutte ja pärimuslikke teateid, mis kuulusid siinsesse linnafolkloori. Narvas ja Rakveres²³ jutustati mitte üksnes varandustest, linnapärimusele töid täiendust kuuldused varanduseotsijate tegevusest ja lood korduvatest otsimiskatsetest. Tegutsesid lausa otsinguid harrastanud salaorganisatsioonid, nagu selgub 1930. aastate ajakirjanduse põhjal (Kalda 2003: 105–108). Rahvajutud linnamägedest on samuti pühendatud salakohtadele mäe sees. Muistendeid künka sisemuses peituvatest keldritest on jutustatud näiteks seoses Pada linnamäega (Viru-Nigula, 1939²⁴), Edivere linnamäega – siin takistab otsimist kummituslik kindralimundris aardevaht (Iisaku, 1936²⁵), ja isegi Alulinnaga. Lokkavat aardepärimust on tasakaalustanud uskumused, mis sundisid üleloomuliku karistuse hirmus ettevõtmisest loobuma. Terve hoiatusmuistendite kiht keskendus õnnetustele, mis lubamatule aardeotsimisele järgneda võisid. Juttudest selgub, et huvitaval kombel ei vaadanud mõisnikud asjade kaevamisele hea pilguga (näiteks Rakvere Pahnimäel ja Pada linnamäel), kuigi teatud juhtudel viitavad lood just mõisniku initsiatiivil algatatud otsimiskatsetele (nagu Tammiku Rahaaugumäel või Neeruti järvel).

Tammiku Rahaaugumägi, tõenäoliselt linnus (Tõnisson 2008: 221–222), kannab varandustele viitavat kohanime. Kõige ilmekamalt on siin esindatud järgmine rändmuistend: mõisnik organiseerib kaevamised, rahapada tulebki töö tulemusel nähtavale. Juba lubatakse head noosi, millest jagub kõigile: *Siit saavad sundid ja sandid*. Kuid mõisnik (mõnes versioonis mõisaproua) lausub pahameeles: *Hea, kui kõik töötegijad ja vaevanägijadki saavad, mis üle, jääb mulle!* Seepeale kaob pada endisse sügavusse tagasi (Simuna, 1929²⁶).

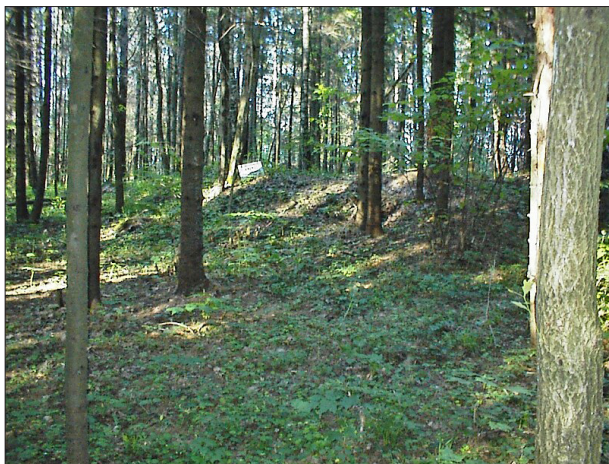

Foto 6. Tammiku Rahaaugumägi. Mare Kalda foto 2003.

Paralleelselt on levinud kogemusjutud rahatulede ja vaimude nägemisest Rahaaugumäel. Kuigi motiivid ja kohad segunevad peaaegu probleemitult, on Tammiku, Rakke ja Väike-Maarja ümbruse küngastega seotud pärimuses näha mõningast spetsialiseerumist: ühed peidavad rahapadasid, teistes aga on pood mäe sees, mis avaneb vaid kindlatel aegadel (jaaniööl). Viimane süžee on sagedasem teise Tammiku tipu – Ilvese mäe puhul ja seostub eriti tugevalt Ebavere mäega, kuid ka Kellavere mäega (Simuna kihelkonnas). Inimtegelane satub seniolematusse poodi juhuslikult. Raha puudumise üle muretsema ei pea, vajalik tööriist, saapad või kindad antakse niisama kaasa. Poeskäik tundub unenäoline. Ometi on saadud esemed pärastpoole kodus alles ja teenivad pererahvast hästi (Väike-Maarja, 1939, 1961, 1979²⁷ jt).

Vaivara Sinimäed esindavad rahvajuttudes kahte pärimuskihti: üks neist kuulub ilmselt kaugema mineviku traditsiooni, teine, uuem, kujutab endast Teise maailmasõja lahingute peegeldust rahva ajaloomälus. Vanemad muistendid jutustasid Peeter I vaatetornist, mis andis nime Tornimäele, ja põhjatust allikast, kus jaaniööl suplesid kuradid, aga ka Põrguauugust Põrguhauamäel, kus elutsesid teeröövlid ning mis varjas peidetud varandust kahe raudukse taga (Vaivara, 1893²⁸). Teise maailmasõja lahingute jäljed – mürsulehtrid, kaevikud, kaitseliinid – on veel aastakümneid hiljem maastikul märgatavad. See, mis siin toimus, elustub mälestusjuttudes, kui mitte enam vahetult osavõtnute suu läbi, siis edasiantuna uutele põlvetele kogu oma karmi sisuga.

Kas sünnivad ka kohajutud, mis seonduvad kolmekümne kolme Ida-Virumaa “tuhamäega”, pole veel selge. Ligipääsetavad ja ülesronimiseks väljakutset pakkuvad mäed on turismiobjektid (Masing 2005: 28–29, 46; vt ka Pae & Luud & Sepp 2005).

Järved ja mäed ning müütilised vee- ja mäeolendid

On tavapärane ja seda ka kõnealuse piirkonna folklooris, et veekogusid ja ümbritsevast veidigi kõrgemaid künkaid ehivad sümboolselt rahvajutud. Üks huvitav joon Virumaa vanemas muistenditraditsioonis on mägedest, veekogudest ja kalmekohtadest kostev artikuleeritud kõne, mis sunnib jutu inimtegelast teatud viisil käituma. Ütleja identiteet – kas ta on vaim või keegi muu – jääb sageli ebaselgeks. Mõnes jutustuses peetakse teda haldjaks. Tudu järve vaim (teises variandis haldjas) tuli Roelast, valjul häälel kaeveldes: *Uu-uu, pean minema Tudu umbjärve elama!* (Viru-Jaagupi, 1939²⁹). Tudu hiis raiuti maha, tal tuli kohta vahetada. Ühe Kadrina kihelkonnast 1898 kirja pandud muistendi järgi vajas Jäneda järve noorhärja Viitna järve *neitsitega* suhtlemiseks inimese abi – muistendis palus ta möödakäijal Viitna järve ääres hõigata: *Jäneda järve*

noored hõrrad saadavad Viitna järve neitsitele palju tervikseid! Sõnumiviijale visati pärast Viitna järvest suur havikala vaevapalgaks (Kadrina, 1898³⁰). Mõnes Virumaa paigas, nagu muistenditest selgub, tohib kasutada vee- või mäerahva pakutud hüvesid. Eriti selgelt on õllepakkumise muistend seondunud Ebavere mäega. Kes kuuleb jaaniööl Ebaveres hüüet: *Kai, too kapaga õlut!* ja vastab: *Too meile ka!* saab mäe sisse vajunud linna jaaniöisest õllejoomast osa, ilma et sellest midagi halba sünniks, ja õlugi on õige maitsega (Kadrina, 1898³¹). Seevastu vales kohas magajale annab hääl märku, et ära mindaks. Näiteks Kilti *kõvera mõisa* trepil magajale ütelnud öösel hääl: “Mine ära siit!” Kuna mees midagi ette ei võtnud, tulnud kolmandal ööl talle kallale, ja trepil magamine lõppes raske haigusega (Väike-Maarja, 1939³²). Lähedased jutud on seotud ka Vasavere Kalmumäega, teatud kohaga Vaindloo saarel, Vilgu ristmikuga Rakveres, ühe Aasukalda küla kalmega Viru-Nigula vallas ning Purtse Hiiemäega.

Rahvajutuloomet on inspireerinud siinsed järved. Konsu järv ning Kurtina järved jäävad Kalevipoja-muistendite mõjualasse. Levisid ka järvejutud, millega Kalevipojal tegemist ei ole, Kurtinas esindavad selliseid Rääkjärve näkk ja Kuradijärve kaldal nähtud must mees. Neeruti Kahejärve jutud on valdavalt keskendatud peidetud varandusele (võrdluseks olgu öeldud, et Neeruti mägedesse lokaliseeritud muistendid vahendavad pigem Kalevipoja tegusid).

Foto 7. Konsu järv. Tõnno Jonuksi foto 2005.

Nii nagu Simuna kihelkonna Tammiku mõisahärra oli saanud muistenditegelaseks, jutustati ka Neeruti krahvi korraldatud aardeotsimisest, mis luhtus samal põhjusel nagu Rahaaugumäel. Krahv oleks pidanud tuntava osa varast vallarahvale jaotama (Kadrina, 1939³³). Ka Väike-Maarja Äntu järvi peetakse muistendites rahakasti asukohtadeks. Rikkuste valvajakas oli siin inimese suhtes vaenulikult meelestatud haldjas, kes ilmus kuke kujul (Väike-Maarja, 1889³⁴). Äntu Umbjärves (aga võib-olla Kaanjärves?) peituvat Rootsi kuninga tõld (Väike-Maarja, 1979³⁵).

Virumaal leidub järvi, mis on tillukesed ja raskesti ligipääsetavad, ometi on neist jutustatud sisukaid lugusid. Üheks selliseks on Viitna järvede hulgas mainitav Nabudi järv. Järvega on seotud sügavuse mõõtmiskatse (tulemuseks verine oinapea mõõdukõie otsas), sinna oli vajunud tõld ja seal elas suur samaldunud seljaga kala (Haljala, 1939; Kadrina, 1898³⁶).

Mustjärv ehk Pühajärv Rägavere vallas (Viru-Jaagupi khk) esindab Virumaa muistendite rändavaid järvi nagu ka Uljaste järv ja Tudu järv. Rabastunud, viie meetri paksuse mudakihiga Mustjärv oli rahvajutu järgi Kantküla metsa tulnud Kehalast, kolm musta härja ees. Rahvaluulearhiivis leidub kümme muistendivarianti, kuidas endine selgeveeline järv ei talunud enam reostust, mida tekitas lapsenartsude pesemine (Viru-Jaagupi, 1877, 1933, 1984³⁷). Kaugemas minevikus on nähtud Mustjärve *algjaid*, kord lehma lüpsmas, kord juukseid kammimas.

Üks mees saanud Mustjärvest suure kala kätte. Haldjas hoiatanud: "Kes meie tõlpsaba orika ära varastas, see peab seitse aastat vatsavaevas olema!" Mees pole sellest välja teinud, toonud kala kodu ja sünnud ära. Varsi pärast seda hakkunud mees põdema, seitse aastat põdenud. (H II 71, 571/2 (7) < Viru-Jaagupi khk – Jaan Viikmann (1903).)

Allikatega seotud rahvajutud jäädvustavad ühtaegu veesilmade asukohti ning nende tähenduslikkust, ent paljudel juhtudel kajastuvad allikapärimuses muutused – veekogud kaovad maastikupildilt, kuid moodustub ka uusi. Vete seisukorda on mõjutanud kaevandamine (eelkõige Ida-Virus), maaparandus ja muu inimtegevus. Lugusid allikatest mäletatakse neilgi juhtudel, kui läte on kuivanud. Näiteks Jõhvi kihelkonna Ohakvere Kuldallika muistendi jutustaja tõdes, et allikakohta enam pole, ent pajatas ikkagi loo kullaotsijatest:

Kuldallikas asus Ohakveres, metsas põhja pool maanteed, suur veerohke allikas. Umbes 1930. aastatel tulid mehed, kes olevat leidnud mingisugusest arhiivist dokumente ja kaarte, et Kuldallikasse olevat Rootsi ajal peidetud kulda. Nad palkasid ümbruskonna talupoegi appi, maksnud head päevapalka. Kaevatud ja möllatud mitu nädalat, aga vesi olevat nii

kõvasti peale surunud, et aaret välja ei andnud. Kõik tühi töö! Nüüd on allikas kaevanduste tõttu ammu ära kuivanud ja seal pole enam tilkagi vett. (RKM II 380, 62/3 (21) < Jõhvi khk, Illuka v, Ohakvere k – Elga Valter, s 1925 < Paul Teessar, s 1910 (1984).)

Tänapäeval tekib uusi allikaid, isegi väikejärvi seal, kus suletud kaevandustesse lastud vesi pressib puuraukude kaudu välja. Juba kohtab ajalehtedes ja matkapäevikutes jutustusi niisuguste allikate juures saadud elamustest (nt Põhjarannik 2016).

Küllaltki elujõuline on tervistava veega allikatel käimise komme, mis otsekui kinnitatakse juttudes üle. Nii on silmaallikana tuntud Viru-Nigula khk Koila Linnamäe allikas, mis *voolab hommiku poole*, st itta. Siit võeti vett koju kaasa, allikale jäeti ande. Sissevõtmiseks sobivaim kogus oli iga päev kolm klaasitäit (Viru-Nigula, 1939, 1994³⁸). Samasugune, *vastupäeva* vooluga, on Purtse Silmaallikas, mille abil raviti veel ka nahahaigusi (Lüganuse, 1939³⁹). Tervistavate omaduste poolest teati Kadrina khk Jõepeere allikaid. Laiemalt tuntud Kuremäe allikast võetud vesi soodustab imelist paranemist. Juttude sisuks ongi tavaliselt allikavee kasutaja vabanemine mõnest kimbutavast terviseprobleemist või isegi ilmutuse kogemine, mida pühal territooriumil viibimine mõnikord esile kutsus. Kuremäe legend viib kaugemasse minevikku, jutustab ajast, mil hilisema kloostri kohal kasvas alles sarapuumets. Juhtus nii, et karjused leidsid jumalaema kuju, mis justkui iseenesest tagasi tuli, kui seda üritati mujale viia. See oli märguandeks rajada leidmiskohale klooster (Iisaku, 1936⁴⁰).

Karstialade ja -koobaste maa-aluse vooluga seostati spetsiifilisi kurisumuis-tendeid. Ühest kohast alla läinud ese või auku kukkunud künniloom sattus jutu väitel veeneelu kaudu teise veekogusse. Taoline, vanemat traditsiooni esindav lugu on seotud Kalina karstialaga Mäetaguse vallas. Kaotsiläinud pesukurika juttu räägiti seoses Kuristiku neelu ja Leerimetsa allikaga Uljastel (Viru-Nigula, 1939⁴¹) ning Möisamaa ja Tammiku mõisajärve vahelise ühendusega Rakke vallas (Simuna, 1958⁴²), versiooni järvest allikasse sattunud hanega teati Kunda lähistel Villaveres (Viru-Nigula, 1930⁴³). Koobaste vajumise juhtumid ei näi pärimuses kuigi ilmekalt peegelduvatki, eriti võrreldes Harjumaa Tuhala piirkonna lugudega. Lüganuse mail Uhakul annavad peamise sisu edasi Suurhaua ja Pikkhaua kohanimed, ilma et oleks teada pikemaid lugusid orgude tekkimisest.

Maavara ja folkloor

Erilise jutuaine moodustavad lood põlevkivi avastamisest, sündmused ja juhtumused kaevanduselusel, kaevurite kombed ja pajatused oma tööst. Mälestusi kaevandamisest ja kaevandustest on avaldatud kogumikus “90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis” (vt Varb & Tambet 2008). Põlevkivi omaduste tundmaõppimist mainitakse Kiviõlist Narvani jäävate paikade tutvustuses. Kohalikud inimesed olid kindlasti märganud, et teatud välimusega kivid süttisid ja põlesid. Rahvajutud kirjeldavad, kuidas tööpausi pidavate karjaste või kraavikaevajate lõkkes muu põleva materjali hulgas võtsid tuld ka kivid. Ebaharilik olukord vajas selgitust. Vanematest juttudest selgub, et kummalist ilmingut mindi näitama kohalikule mõisnikule. Nõuküsijad said kärkimise ja ähvarduste osaliseks, teistes lugudes seevastu hakati asja lähemalt uurima, viidi kiviproovid uurimisele ning peagi pandi alus põlevkivi kaevandamisele. Jutud põlevkivi avastamisest vahendavad eelkõige kogemust selle maavara omaduste esmasest tundmaõppimisest. Sageli mainitavas loos põlevast kivist ehitatud kerisest või tervest saunast, mis hävib, on olukorda esitletud äärmuslikul, kuid seda meeldejäavamal kujul.

Rahvajutud kivide seletuseks

Virumaa rändrahnude kohalugude puhul osutus tähtsaks see, kas kivid paiknesid üksikult või hulgakaupa. Merre suunduva kivikari selgituseks Viru-Nigula kihelkonna Mahu rannas sai poolelijäänud sillaehitus. Ehitajatena on muistendites näidatud kas Kalevipoega või vanakuradit – viimasel juhul on kergem mõista Vikkuri loo teisi nimetusi Kuradisild ja Vanakuradi sillakivid. Sild võinuks viia kas või Soome, kui see ainult valmis oleks saanud. Töö katkestas külast kostnud kukelaul või kandjale varba peale kukkunud kivi (Viru-Nigula, 1904⁴⁴). Rühmana paiknevaid kive seostati kivistunud inimestega. Nii seisis Vaivaras nõiutud pulmalised – kaks suuremat kivi keskel ja hulk väiksemaid ümber, samuti Vasavere küla vahel, kus söömaajast ilma jäetud nõid moondas pulmalised (Jõhvi, 1931⁴⁵).

Ka Koila Naiskivi Viru-Nigula khk ning *Toolse rannamehe tütar* on seondunud kivistumismuistendiga. Viimase loo jutustaja-au kuulub Fr. R. Kreutzwaldile. Tema ennemuistsete juttude kogumiku viimases osas ilmus kunstmuistend rikka kalamehe tütre, kes kõik kosilased ära põlgas, kuni saabus talle meelepärane suursugune võõras. Pärast rasket kärgatust jäi noorpaarist järele üksnes inimesekõrgune kivisammas, helmekorrad ümber kaela. Raamatuversioon võeti pärimuses omaks. Sellega paralleelselt jutustati,

Foto 8. Palmse kivikangur. Anne Kaaberi foto 2003.

Foto 9. Vikkuri neem. Pille Paderi foto 2003.

et Pikk-kivi tähistas hoopis kahe pulmarongi kokkupõrke kohta ning et mees, kes üritas kivi teise kohta lükata, oli saanud unenäos hoiatuse oma plaanist loobuda (Haljala, 1895; Rakvere, 1924⁴⁶). Kreutzwaldi raamatus (1978: 333–353) leiduvad teisedki Virumaad puudutavad lugemispalad: traagilisest armuloost Porkuni lossis, matmata surnukehast Neeruti orus, Narva rikkustest, Palmse kivikuhjadest ja kabeliehitusest.

Terve rida kive on peidetud varanduste orientiiriks, nt hobuse ja inimese jäljega kivi Kukrusel, erilise kujuga kivi Tarakuse küla metsas, jäljekujutistega kivid endises Kohtla külas, hobuserauaga kivi Vaivara Permisküla taga soosaa-rel, raudkivi Väike-Maarja kihelkonna Nõmme külas, isegi Lodikivi Kadrina Kallukse metsas. Juttude väitel oli varandus enamikul juhtudel oma peidu-paigast juba ära viidud. Rahvaliku tõlgenduse kohaselt pärinesid varandused tavaliselt Rootsi ajast või olid siiakanti maha jäänud Põhjasõjast. 20. sajandi jooksul toimunud maastikumuutuste tõttu pole kõik muistendites jäädvustatud kivid enam leitavad.

Mitmeid kohajutte on ajendanud väepealikute (keisri, kuninga) teod Viru-maal, oletatavasti Põhjasõja sündmuste käigus. Peeter I sõi Vaivaras lõunat: *Kui keiser Pieter meil käis, siis oli üks Lauakingu koht. Sial Pieter sõi lõunet, sellepärast ongi selle koha nimi Lauakink* (Vaivara 1936⁴⁷). Vokas mere ääres oli aga Karl XII (teises variandis Aleksander II) kivi, kuhu olid kriibitud asja-kohased märgid ja joonised (Jõhvi, 1931, 1939⁴⁸). Veel üks einestamise lugu on seotud suure männiga Pada külas Viru-Nigula kihelkonnas. Siin on jutustajaid erinevatest aastakümnetest hämmastanud asjaolu, et puu tundub olevat kogu aeg ühesugune, juba Põhjasõja ajal olnud mänd niisama suur kui hilisematel aegadel. Ka sõjategevuse lõpetamist tõlgendati Virumaa rahvajuttudes oma-moodi: kokkuleppele jõuti nüüdse Maidla valla Aruvälja küngastel, kuhu tsaar Peeter I olevat kaasa toonud vaaditäie piiritust, mis Rootsi ja Vene sõdurite poolt rahu kinnituseks üheskoos ära joodi (Lüganuse, 1939⁴⁹).

Kohad ja nende lood ei tarvitse olla kogu aeg ühevõrra aktuaalsed. Võrreldes muistendeid maa alla vajunud hoonetest ja kirikute rajamisest, veekogude rän-damisest ja rahaaukudest tähelepanekutega loodusobjekti tähenduslikkusest ilma prognoosimisel, on selge, et viimastel on argioludes otsesem mõju toime-tulekule. Rahvameteoroloogia väitel teevad Ebavere mäed ilma: kui vihmapiil-ved tulevad mägede poolt, jääb sadu kestma kauemaks. Viru-Nigula rannas vaadati ilma Vikkuri järgi: kui Vikkuri kohinat oli kuulda Koila külas, tuli ilmamuutust, sadu ja tuisku (Viru-Nigula, 1994⁵⁰). Vihma ennustasid ka aura-vad Vaivara Sinimäed. Voka ja Sillamäe kandis jälgiti Puskari (Künnapõhja) oja ning Ukvoja: Puskari oja kohisemisele järgnes vihm ja torm, Ukvoja kohin ennustas suvel ilusat, aga talvel külma ilma. Kuulata tuleb Oru jaamast kostvat rongimüra: *Kui rong läheb õhta Oru jaamast välja ja ninda imelikult vohiseb, on teine päev vihm taga. Alati nii old* (Jõhvi, 1986⁵¹).

Virulased on loonud ja jutustanud kohajutte, põlistades oma eluruumi. Kollektiivses mälus talletati ning anti edasi pärimus olulistest paikadest ja nendega seotud sündmustest, kohaliku looduse ja seal elavate inimeste päritolust ja kestmisest. Kohamuistendid esindavad eelkõige minevikulist rahvatraditsiooni. Paigalugude loomine ja jutustamine kindlasti jätkub. Uutes lugudes kajastuvad uued suhted inimeste ja kohtade vahel. Muutustele vastu pidanud pärimuspalad Virumaal aga jäävad inimeste valikul samuti aktuaalsete kohateadmiste loomulikuks osaks.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on valminud uurimisprojektide IUT 22-5 “Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid”, EKKM14-389 “Müüdilise pärimuse monumentaalväljaanded” ja Eesti-uuringute Tippkeskuse raames.
- ² ERA II 216, 152 (10) < Viru-Nigula khk, Malla k – Ants Paulus, Kunda-Malla algkool < ümbruskonna elanikelt (1939).
- ³ ERA II 215, 716/7 (13) < Viru-Nigula khk, Kunda l < Iila k – Almita Mäe < Eeva Mutik, 76 a (1939).
- ⁴ ERA II 215, 675/7 (1) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v, Kunda k < Aksel Mikker < Mai Tisler, 78 a (1939).
- ⁵ ERA II 215, 515/6 (20) < Lüganuse khk, Püssi v, Aa as – Hilda Reintop < Marie Reintop, 50 a (1939).
- ⁶ ERA II 215, 459/60 (4) < Iisaku khk ja v, Kasevälja k – Aado Veski ja Helmut Karus < Eduard Karus, 40 a (1939).
- ⁷ ERA II 217, 271 (15) < Haljala khk, Aaspere v, Rõmeda k – Aadu Allvee < Katta Õunamägi, 68 a (1939).
- ⁸ ERA II 125, 220 (54) < Jõhvi khk, Illuka v, Edivere k < Iisaku khk, Illuka v, Soompea k – Mart Tarum < Marie Lulla, 76 a (1936).
- ⁹ Virumaa vägilasmuistendid jäävad siinsest vaatlusest välja. Hea ülevaade piirkonna Kalevipoja-muistenditest leidub koguteoses “Virumaa” (vt Leppik 1996).
- ¹⁰ ERA II 125, 443/4 (8) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k < Jõhvi khk – Mart Tarum, 24 a (1936).
- ¹¹ EKLA, f 200, m 18:2, 51/55 < Lüganuse khk, Tarumaa k – Marta Sorgsep < Anton Tarum, 67 a (1931). Rauasulatuse arheoloogia kohta vt Peets 2012.
- ¹² ERA II 153, 595/6 (18) < Viru-Nigula khk – Hermann Länts 1868–1917 (1937).
- ¹³ RKM II 256/7 (1) < Lüganuse khk, Koljala k < Purtse k – Mary (Meeri) Kaasik < Ann Puskar, s 1880 (1961/2).
- ¹⁴ RKM II 379, 447/8 (9) < Viru-Jaagupi khk < Lüganuse khk – Madis Oviir < Amanda Tikoot (1985).
- ¹⁵ ERA II 13, 383/5 (2) < Simuna khk, Paasvere v, Muuga m < Kellavere k – Richard Viidebaum < Miina Melesk, 73 a (1929).

- ¹⁶ EKLA, f 199, m 57, 4 < Haljala khk – Helmi Aspel < Juhan Nulbach, 70 a, Gustav Sandberg, 44 a ja Isak Lank, 72 a (1931).
- ¹⁷ ERA II 177, 61/2 (83) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets (1937).
- ¹⁸ Nt RKM II 330, 134/5 (6) < Väike-Maarja khk, Lammasküla < Simuna khk, Salla v, Kaavere k – Anu Zirk < Järnald Kukner, s 1924 (1978).
- ¹⁹ ERA II 153, 74/5 (114) < Haljala khk – Hermann Länts, 1868–1917 (1937) ja RKM II 258, 107/15 < Narva l – Eduard Kurg (1968).
- ²⁰ RKM II 222, 84/8 (1–2) < Lügane khk ja v, Liimala k – Meeri Kaasik < Linda Jalasto, s 1922 (1966).
- ²¹ RKM II 331, 378 (5) < Väike-Maarja khk ja al < Koeru khk, Liigvalla k – Mall Hiimäe < Erna Lehtlaan, s 1915 (1978).
- ²² RKM II 380, 500 (36) < Viru-Nigula khk – Ella Rajari, s 1915 (1985).
- ²³ Vt Narva legendid 2002; Rakvere (linna)muistenditest lähemalt vt Kirss 2004.
- ²⁴ ERA II 216, 50/2 (5) < Viru-Nigula khk, Pada v, Ilmaste as < Malla v ja k – Linda Gordejev < Maarja Bome, 73 a (1939).
- ²⁵ ERA II 125, 439/43 (1–5, 7) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k. < Jõhvi khk – Mart Tarum, 24 a (1936).
- ²⁶ ERA II 12, 597/8 (30) < Simuna khk, Suur-Tammiku k – Richard Viidebaum < Juhan Steinberg, 69 a (1929).
- ²⁷ ERA II 219, 267/8 (2) < Väike-Maarja khk, Vao v, Nõmme k – Kalju Freienthal < Jaan Bergmann, 64 a (1939); RKM II 182, 209/11 (7) < Simuna khk, Rakke al – Eha Märdimäe < Villem Viirmann, 64 a (1961); RKM II 336, 374/5 (14) < Väike-Maarja khk, Nõmme k – Mall Hiimäe < Salme Tammistu, 68 a (1979).
- ²⁸ H II 36, 409 (1) < Vaivara khk, Repniku – Daavet Torpan (1893).
- ²⁹ ERA II 217, 226/7 (78) < Viru-Jaagupi khk, Roela v, Tudu k < Torma khk, Avinurme v, Maetsma k – Evald Tarve < Marie Talve, 68 a (1939).
- ³⁰ E 35708/9 (5) < Kadrina khk – J. Schneider (1898).
- ³¹ H II 11, 395/7 (5) < Väike-Maarja khk – Mary Kampmann (1889).
- ³² ERA II 219, 269/70 (2) < Väike-Maarja khk, Vao v, Nõmme k – Kalju Freienthal < Jaan Bergmann, 64 a (1939).
- ³³ ERA II 218, 469/70 (5) < Kadrina khk, Rakvere v, Mädaapea as < Undla v, Vandu k – Ülo Leidnurm < Mihkel Leidnurm (1939).
- ³⁴ H II 11, 229/31 (6a) < Väike-Maarja khk – Mary Kampmann (1889).
- ³⁵ RKM II 336, 365 (4) < Väike-Maarja khk, Nõmme k – Mall Hiimäe < Aivo Edensalu, s 1905 (1979).
- ³⁶ ERA II 217, 268 (9) < Haljala khk, Aaspere v, Rõmeda k – Aadu Allvee < Katta Õunamägi, 68 a (1939).
- ³⁷ H I 4, 27 (9) < Viru-Jaagupi khk – Arnold Vardja < Madis Tennemann (1877); ERA II 58, 711 (10) < Viru-Jaagupi khk, Küti v, Inju k – Aliide Kala (1933); RKM II 370, 3/4 (5) < Viru-Jaagupi khk, Voore k – Mall Hiimäe < Hugo Nõlve, 89 a (1984).
- ³⁸ ERA II 216, 56/7 (8) < Viru-Nigula khk, Pada v, Ilmaste as < Malla v ja k – Linda Gordejev < Maarja Bonne, 73 a. (1939); RKM II 463, 208 (2) < Viru-Nigula khk, Kalvi v, Koila k – Mall Hiimäe < Helga Hinnno, s 1937 (1994).

- ³⁹ ERA II 215, 565/7 (4) < Lügänuše khk, Püssi v, Purtse-Matka k – Aadam Muda < Juuli Muda, 54 a (1939).
- ⁴⁰ ERA II 125, 263/5 (1) < Iisaku khk, Illuka v, Illuka as < Soompea k – Mart Tarum < Aleksander Niinepuu, 65 a (1936).
- ⁴¹ ERA II 216, 122/4 (3) < Viru-Nigula khk, Pada v, Uljaste k – Maimu Malva < Joosep Malva, 58 a (1939).
- ⁴² RKM II 182, 139 (7) < Simuna khk, Salla v, Möisamaa k – Silvi Liimets < Adeele Liimets, 54 a (1961).
- ⁴³ ERA II 28, 689/90 (21) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v, Kunda k < Ojaküla – Rudolf Põldmäe < Jaan Ruuvärk, 78 a (1930).
- ⁴⁴ H III 31, 260 < Viru-Nigula khk – M. Trestin (1904).
- ⁴⁵ ERA II 37, 585/6 (22) < Jõhvi khk, Võrme k < Mäetaguse v, Kiikla k – Rudolf Põldmäe < Liina Meesak, 64 a (1931).
- ⁴⁶ E 8171/5 (1) < Haljala khk, Vihula k – Toomas Lepp-Viikmann (1895); E 55321/1a < Rakvere khk, Raudlepa k – ? (1924).
- ⁴⁷ ERA II 125, 511 (240) < Vaivara khk, Auvere-Joala v, Repniku as – Ludmilla Kraavik < Anna Asmer, s 1866 (1936).
- ⁴⁸ EKLA, f 200, m 17:1, 16/20 < Jõhvi khk – E. Tensmann (1931); ERA II 215, 273 (1) < Jõhvi khk, Voka v ja k – Irene Koitsalu < Johannes Koitsalu, 49 a (1939).
- ⁴⁹ ERA II 215, 527 (30) < Lügänuše khk, Püssi v, Voorepere k – Lembit Kalikorm < Juhan Kalikorm, 72 a (1939).
- ⁵⁰ RKM II 463, 9/10 (11) < Viru-Nigula khk, Koila k – Mall Hiimäe < Enn Tõnissoo, s 1939 (1994).
- ⁵¹ RKM II 405, 212 (60) < Jõhvi khk, Voka k – Hilda Jõulmaa < Floriida Saar, s 1910 (1986).

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumis

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

EKLA – Eesti Kirjanduslooline Arhiiv

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

H – J. Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

RKM – Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (1945–1994)

Kirjandus

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction.* FF Communications 284. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

- Heero, Aigi & Saagpakk, Maris 2013. Adam Olearius ja kultuuriline Teine teekonnal Oksidendist Orienti. Viires, Piret (koost). *Urimusi kirjandusest ja kultuurist*. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 15. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 33–55.
- Hiiemäe, Mall 1996. Rahvajutud. Saaber, Kalju (koost). *Koguteos Virumaa*. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 428–433.
- Jaago, Tiiu 2001. Perepärimus ajaloo peegeldajana. Jaago, Tiiu & Kõiva, Mare (toim). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 264–280.
- Jung, Jaan 1910. *Muinasajateadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt*. Tallinn: August Busch'i raamatukaupluse kirjastus.
- Kadakas, Villu 2010. Jõhvi kirik kui kindlusehitis. Reimaa, Vallo (toim). *Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid*. Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised, 5. Jõhvi: Jõhvi Muuseumi Selts, lk 6–23.
- Kalda, Mare 2003. Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia. *Mäetagused* 20. Hüperajakiri, lk 96–129 (<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr.20/kalda.pdf>, doi: 10.7592/MT2002.20.kalda).
- Kirss, Odette 2004. *Rakvere lood ja legendid*. Tallinn: Tänapäev.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. Valitud tekste ja pilte. 1. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Leppik, Eduard 1996. Kalevipojaga seotud paigad ja pärimused. Saaber, Kalju (koost). *Koguteos Virumaa*. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 401–407.
- Lõugas, Vello & Selirand, Jüri 1989. *Arheoloogiga Eestimaa teedel*. Tallinn: Valgus.
- Masing, Mati 2005. *Matkajuht: Ida-Virumaa*. Eesti reisijuhid. Baltic Travel Guide. Jõhvi: Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit.
- Narva legendid = Hiiemäe, Mall (koost) 2002. *Narva legendid*. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž.
- Olearius, Adam 1996. *Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta, mis toimunud Holsteini saatkonna lähetamisel Venetsaari ja Pärsia kuninga juurde...* Tallinn: Olion.
- Pae, Taavi & Luud, Aarne & Sepp, Mait 2005. Mis on Eesti kõrgeim tehismägi? *Eesti Loodus* 5, lk 18–20 (http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel1096_1091.html – 13. veebruar 2017).
- Peets, Jüri 2012. Muistsete rauaahjude jäänustest Mäetaguse Metskülas ja Eesti oma- maise raua sünnist. *Iisaku Muuseumi toimetised* I. Iisaku: Iisaku muuseum, lk 34–58.
- Reinsalu, Enno 2000. Mõistatuslik tunnel Kukruse mõisas (<http://www.ene.ttu.ee/maeinstituut/seminar/mtkm.htm> – 13. veebruar 2017).
- Põhjarannik 2016 = Vee ja jää vaatemängud. *Põhjarannik*, 30. november (<http://pr.pohjarannik.ee/?p=20052> – 13. veebruar 2017).

Rosenberg, Ernst (toim) 1924. *Virumaa. Maakonna minevikku ja olevikku käsitav koguteos*. Rakvere: Virumaa maakonnavalitsus.

Tõnisson, Evald 2008. *Eesti muinaslinnad = Prehistoric strongholds of Estonia*. Muinasaja teadus 20. Tartu & Tallinn: Tartu Ülikool.

Varb, Nikolai & Tambet, Ülo (koost) 2008. *90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis*. Tehnoloogia ja inimesed. Tallinn: GeoTrail KS.

Summary

Place narratives from Virumaa

Mare Kalda

Keywords: place experience, place lore, Virumaa

The diverse natural conditions and spheres of human activity in Virumaa as a region are reflected in folklore which is just as diverse. Traditional place narratives constitute a significant and remarkable part of this. Each place has its own narratives related to local water bodies, hillocks, structures, roads, boulders, forests, and mires, as well as relationships, lines of power, and spheres of influence. Even if legends mediate the same content, concrete places and people make up a unique complex of local idiosyncrasy, narratives, and reality, which in turn creates and influences local identity. Supported by the materials in the Estonian Folklore Archives, the article about Virumaa place narratives gives an overview of the places adorned with place lore and their stories: Kalevipoeg's grave in Kivinõmme, Kunda hillfort, Ebavere hill, Vaivara hills, Lügánuse stronghold, Vasavere village graveyard, and Jõuga heath, Kuremäe, Sarapuu hill in Rakvere, Tarumaa iron-melting site, St Mary's chapel in Viru-Nigula, churches at Jõhvi, Haljala, Simuna, and elsewhere, as well as Luussaare bog, Äntu and Kurtna lakes, Uljaste and Tudu lakes, Hoard hill at Tammiku, and Purtse stronghold.

Virumaa hiied

Ahto Kaasik

Teesid: Hiis on ajalooline looduslik pühapaik, millega seostub ohverdamisele, pühakspidamisele, ravimisele, palvetamisele või muule usulisele või taialisele tegevusele viitavaid pärimuslikke andmeid. Üldjuhul on hiis küla pühapaik, rahvapärimuse järgi olevat varem olnud igal külal oma hiis. Samas on mõnda hiiepaika kasutanud terve kihelkond.

Artiklis on vaatluse all Virumaa pühapaigad ning ära on toodud Virumaal praeguseks teada olevate hiite nimekiri.

Märksõnad: hiis, looduslik pühapaik, Virumaa

Eestis on ajalooliste andmete põhjal teada ligikaudu 800 hiit, neist ligi kuuendik Virumaal. Arvestades, et andmed hiitest on jõudnud meieni läbi aastasade täis sõdu, taude, otsest hävitamist ja ärakeelamist ning usundilise maailmapildi muutumist, on see aukartustäratav hulk.

Hiis ühendab kogukonda ja laiemalt rahvast. Hiis täidab õige erinevaid ülesandeid ning on midagi enam kui looduskaitseala, kooskäimis- või tantsukoht, vallamaja, haigla, kalmistu, kirik, kohtumaja, kindlus või ohvrikoht. Hiie suhtes puudub tänapäeval kohane võrdlus. Hiis on hiis. Ajalooliste looduslike pühapaikade hulgas moodustavad hiied eraldi rühma. Samma küla Tammealuse hiide on rahvast mäletamismööda kogunenud kogu Mahu (Viru-Nigula) kihelkonnast (Kaasik 2001; Maran 2013).

Hiienimelised paigad on ajalooliselt levinud peamiselt põhja pool Tartu – Viljandi – Pärnu joont (Valk 2009: 50). Lõuna pool võidakse sarnaseid pühapaikasid nimetada kergo-, kumarus-, pühä-, ahi- vm paigaks. Kuid ka Virumaal ei nimetata hiiesarnaseid paiku alati hiieks. Selline on näiteks Lavi pühapaik.

Hiietaolisi pühapaikasid leidub meie lähematel ja kaugematel hõimurahvastel. Sarnased on ka pühapaikadega seotud tõekspidamised ja tavad. Nõnda annavad hiied olulise tähendusliku lisamõõtmega meie kuulumisele soome-ugri

rahvaste perre. Ja see pole veel kõik. Hiiesarnaseid pühapaikasid leidub samuti paljudel teistel maailma põlisrahvastel. Hiied on inimkonna iidne ühine loodus- ja vaimupärand (IUCN 2011: 5).

Kus on hiie ase?

Esmapilgul näib, et hiite paiknemisel maastikus pole selget seaduspära. Neid asub kõrgendikel (Kuremäe, Kunda, Ebavere), tasandikel (Kestla, Vasta, Pauliku), soosaartel (Varudi, Roostoja, Aidu), jõekaldal (Samma, Pühajõe, Loobu) või mererannal (Männiku, Vihasoo, Purtse). Kõikvõimalike maastikuvormide hulgas võib hiites leida isegi karstilohkuseid (Kalina, Ratva).

Võrreldes hiite asukohti ajaloolise asustusega, leiame aga silmatorkava korrapära. Olgugi, et üksikud hiiepaigad asuvad kaugetes laantes või soosaartel, asub enamus neist siiski vanade külasüdamete lähedal (Kaasik 2011: xiii). Eemal igapäevastest askeldustest, kuid silmsideme kaugusel. Rahvapärимuse põhjal võib oletada, et mõnestki pelgupaigast on saanud olude sunnil hiiepaik.

Iisaku kihelkonnast on kirjapanek:

Roogendiku talust Roostoja külas 2 kilomeetrit raba sees on Iissaar. Ennemalle, kui ristiusk meie maale toodi, läksivad eestlased salaja vanu jumalaid kummardama. Nad tulivad mailma kaugelt läbi rabade ja soode soosaartele, seal olivad nende pühad hiied. Seal nemad ohverdasid siis oma andisid, mis neil oli, ja palusivad oma jumalaid. Iissaar oli ilus kõrge saar kesk lagedat raba, seal kasvasivad suured puud: kased, kuused, männid, haavad. (RKM II 61, 27/8 (12) < Iisaku khk, Lõpe k – M. Proodel < Kristof Roostari (1881–1944) käsikirjadest (1956)).

Hiies on erinevaid paiku

Hiie pindala võib ulatuda vähem kui hektarist saja hektarini ning selle alal võib sageli kohata erinevaid vaimseid keskusi: üksikuid pühi kive, puid, allikaid, kalmeid, tantsukohti jm (Kaasik 2007: 34). Kunda Hiiemäel näiteks on asunud püha allikas, kivi ning kalmed.

Puud. Tavaliselt on hiis tuntud puudesaluna – nt tammikuna. Ometi võivad hiiepuuks olla kõik kodumaa puuliigid. Tingimuseks on vaid, et maa, millel nad kasvavad, on tuntud kui hiiepaik. Erinevatel maastikel ja kasvukohatüüpidel kasvavad erinevad hiiemetsad: männikud, pärnikud, kaasikud, tammikud, kuu-

Foto 1. Hingedeaja palvuse pudru keetmine Kunda Hiiemäel. Heiki Maibergi foto 2009.

sikud, lepikud, saarikud, haavikud, kuid kõige sagedamini siiski segametsad. Tänapäeval leiame Virumaal vaid mõne hiiesalu. Peamiselt kohtame üksikuid hiiepuid ja veel enam mälestusi nendest, nt Ilumäel, Amas, Neerutis jm.

Kivid. Virumaal on arvatud, et igas hiies peab olema hiie- või ohvrikivi. Tegelikult polnud lugu nii enam möödunud sajandeilgi. Paljud kivid leidsid oma lõpu mõisate jt hoonete seintes. Seepärast on kive ka peidetud. Näiteks Kalina hiies olevat kolm meest kaevanud Uku kivi maasse, kuna vennastekogudus tahtis seda teotada või hävitada. Ühes Simuna khk üleskirjutuses on juttu koguni kahest kivist, kuhu ande viidud.

Tammiku maa pial Salla vallas oli old üks iietammik, kus käidi ütleme pühasid pidamas ja Taarad kummardamas. Taara oli vana jumal. Oli iietammik ja taaratammik. Sial oli siis iiekivi ja ohvrikivi, mõlemad sial tammikus. Ohvrikivile viidi mitmesuguseid ohvreid, kui taheti, et luomad ästi korda lähevad. Mitmesuguseid toiduaineid viidi sinna. Ja kõik inimesed viisid, kel oli midagi palumist. Kes selle ohvri ära viis

Foto 2. Ilumäe Hiieniinepuu andidega. Kadrina kihelkond. Ahto Kaasiku foto 2008.

või pruukis, seda ma ei tia. Aga iiekivile viidi ütleme ka andisi sinna: pärgasi, paelu ja ka piarätikuid. Ohvrikivile viidi seda, mis süia kõlbab, iiekivile rohkem ehteassu. Sie oli iiekivi ja ohvrikivi vahe. Sest iiekivisi oli iga küla läheduses arva, neid põld mujal kui iies. Aga ohvrikivisi oli iga küla juures kas kaasikus ehk koplis. (RKM II 349, 289/90 < Simuna khk, Avanduse vanadekodu – H. Joonuks < Juhan Rääk (1947))

Veekogud. Tihti asub hiies või selle läheduses allikas või mõni muu veekogu. Pühi allikaid leidub Uku, Vatu, Ilumäe hiies jm. Ilmselt pole juhus, et ka suuremate veekogude kallastel leidub hiiepaiku. Jõgede kallastel asuvad näiteks Kunda hiiemägi, Samma Tammealuse hiis ja Pühajõe hiis, mererannal Purtse hiiemägi, Vihasoo Kõrgemäe hiis ja Martsa hiis. Kuivanud on Tudu hiiejärv ja Rutja Iidjärv, samuti Tõrma hiiemäe kõrval voolanud püha jõgi.

Kujud. Henriku Liivimaa kroonikas kõneldakse, kuidas katoliku preester raiunud arvatavalt Ebavere mäel maha meie jumalate kujud ja näod (Henrik 1993: 155). Nii on olnud põhjust arvata, et maarahvalgi on pühapaikades seisnud jumalate kujud. Rahvapärimuse järgi asunud Viru-Nigula (Mahu) kihelkonna Männiku küla hiielepikus jumalate kujud, mida käidi kummardamas.

Foto 3. Hiiemets Ebavere mäel. Väike-Maarja kihelkond. Ahto Kaasiku foto 2007.

Tantsu- ja mängukohti on teada mitmetest hiitest. Tantsud ja ringmängud on tihedalt seotud kevadsuviste pühade kombestikuga. Tundub, et selliseid paiku on rahvas väga armastanud ja käinud mõneski hiies pidutsemas kaasajani välja, nt Sammas, Tõrmas, Aburis jm.

Nõupidamiskoht. Rahvapärimus vahendab ettekujutust hiiest salajaste nõupidamiste kohana. Nt Purtse Hiiemäel teinud rahvavanemad tule üles, kui tahtsid rahvast nõupidamisele kutsuda.

Matmiskoht. Hiie ja kalme vahele ei saa panna võrdusmärki, kuid paljudest hiitest on leitud matusekohti. Kalmed asuvad tavaliselt hiie äärealadel (Purtse, Ebavere, Iila). Kunda Hiiemäe kivi kalme muinasteaduslikul uuringul määrati selle vanuseks vähemalt 2500 aastat (Mazur 2005). Kuid hiitesse on maetud hiljemgi. Mõdriku Tammaru Hiiemäel on kohaliku talupere kalmud.

Ehitised. Hiite ümber on ehitatud tarasid ning küllap oli(d) siis ka värav(ad). Rahvapärimus kõneleb hiiesaunadest ning mainitud on hiieaita. Leidub veel hiieküüne, -keldreid, -sildu, -kaeve, -külasid, -talusid ja -tänavaid. Kõik need

on nime saanud mõnelt lähedal asuvalt hiielt, välja arvatud mõned uuemad talud ja tänavad.

Hiierahvas

Virulasi võib pidada hiierahvaks. Hiite rohkus ja nendega seotud rikkalik pärimus annab selleks alust. Hiie asukaist on 19. ja 20. sajandil talletatud rahvapärimuses kõige sagedamini mainitud jumalaid, hiie jumalaid, vanade eestlaste jumalaid või vanu jumalaid. Veel on nimetatud vaime, hiievaime, hiie-lasi, hiiehaldjaid jm olendeid. Usuti, et Samma Tammealuse hiietammes elas vanade eestlaste jumal, Tudu hiies haldjas või vaim jne. Jumalatest mainitakse kõige sagedamini Ukut, Äi(u)kest, Pikset, Vanajumalat ehk Taevaisa (Äntu, Repniku, Jäola). Mitmel pool on kõneldud hiitega seoses erilistest inimestest, keda võiks üldistavalt nimetada hiietarkadeks. Soonurmes elas Uku-nimeline perekond, kelle esiisa olnud küla hiies asjameheks. Repniku Hiiemäel aga ennustanud külatark tulevikku ja andnud rahvale head nõu.

Lähme, hellad, hiisi mööda

Niimoodi kutsuvad regilaulu sõnad. Rahvapärimuse järgi käidud hiies palvetamas, tänamas, andi viimas, nõu pidamas, ravimas, tuld tegemas, tantsimas, laulmas, pilli mängimas, kadunuid matmas ja austamas ning sõjapaos. Hiies on käidud pühade ajal ning enne tähtsamaid ettevõtmisi. Sinna on viidud oma mured, rõõmud ja lootused. Hiiepuudele, -kividele ja -allikatele on austuse märgiks kummardatud. Paljude teistegi põlisrahvaste tavandis on kummardamisel kui austuseavaldusel oluline koht.

Üks tähtsamaid hiitega seotud tavaid näikse olevat hiies käimine. Eks ole ju ka pühapaika minek tegevus. Aga alati ei ole võimalik hiide minna. Sagedamini kui jalad, viivad igapäevaste toimetuste keerises sinna mõtted. Pühapaigaga vaimses sidemes olemine, sealt mõttes toetuse ja jõu ammutamine on kõige olulisem hiietava.

Hiiepühad

Rahvapärimuses rõhutatakse sageli, et hiiepühad on olnud rahvarohked ja rõõmsad. Lisaks palvetamisele on seal lauldud, tantsitud ja pilli mängitud.

Võime olla üsna kindlad, et paljude põlvkondade jooksul on hiites kõlanud regilaul, kannel ja torupill.

Mõned pärimusteated mainivad pühapaigas käimise ajana jõululaupäeva, uusaastapäeva, taliharjapäeva, liugupäeva, karjalaskepäeva, suvisteid, jaanilaupäeva, karusepäeva, rukkiemapäeva, hingedeaeaga ja teisi pühi. Nädalapäevadest on sageli mainitud neljapäeva.

Tähendus ja tavad

Hiis ja püha on rahvasuus sageli ühetähenduslikud. Hiietavadega sarnased ajaloolised käitumispõhimõtted seostuvad eesti rahvakultuuris teiste pühade paikadega – kalmistu ja saunaga, samuti tähenduslike päevadega. Ka on usutud, et kui läheduses on hiis, kaitseb see pikseõnnetuste, sõjakahjude, varguste ja tõbede eest. Hiies ei niideta rohtu ega korjata marju ja seeni, ei peeta jahti ega püüta kala. Püha ja puutumatu on kõik, mis hiies võrsus. Puutumatu on ka hiie maapind. Esivanemad on rõhutanud, et hiie ei või oksagi murda. Olgu see vana hiiepuu, nooruke vää või põõsas – kuni see seisab püsti, ei või seda raiuda ega murda. Maha langenud vanad hiiepuud jäetakse oma kohale ja lastakse rahu mullaks ja uueks eluks muutuda. Eeldades, et puhtus, rahu ja vägivallatus iseloomustavad üldiselt hiietavasid, võiks seda loendit jätkata. Pühapaika minnakse puhtana ja puhtas rõivas. Seal hoidutakse riist, vandumisest ja kurjadest mõtetest. Hiies ei tehta mõtte, sõna ega teoga liiga ühelegi olendile. Loomulikud vajadused tuleb rahuldada mujal. Puhtuse hoidmise pärast ei lasta hiie kodu- ja lemmikloomi. (Kütt 2007)

Rahvas teab palju hoiatavaid lugusid, kus hiietavade rikkujat on tabanud õnnetused, haigused või isegi surm. Kui vanemad pärimusteated on umbmäärased, siis uuemate juhtumite puhul kõneldakse nimeliselt kindlatest isikutest ja peredest. Inimeste teadlikkus pühapaikadest on vähenenud, kuid hiie vägi on loodusjõuna tajutavaks jäänud.

Hiied kirve all

Hästi hoitud hiis on põlismets, mis rikastab maastikku ning pakub varju paljudele eluslooduse liikidele. Hiied on meie rahva muistsed looduskaitsealad, mida tuleks kasutada üksnes ajalooliste tavade järgimiseks. Kahjuks on sellised hiied muutunud haruldaseks. Eelmiste sajandite ja aastakümnete jooksul on enamus hiiepaikadest rikutud või isegi hävitatud. Hiiepaikades palvetajaidki

Foto 4. Õigeusu nunnaklooster on ehitatud Kuremäe Hiimäele. Ahto Kaasiku foto 2009.

Foto 5. Tammiku-Pauliku hiis. Jõhvi kihelkond. Ahto Kaasiku foto 2006.

on karistatud ja taga kiusatud. Jõhvi hiide on ehitatud kindluskirik, Kuremäe Hiimäele õigeusu klooster, Kalina hiide mõis, Tammiku-Pauliku hiie kohal lasub nõukogudeaegse põlevkivikaevanduse aherainemägi, Kunda Hiimäest kaevandati osa maanteede täiteks, Repniku Hiimäest veeti suur osa Narva soojuselektrijaama ehituseks, Tõrma Hiimäele ehitati silohoidla, Võrkla Salumäele mobiilimast, Ebavere hiimäele spordirajad. Majandustegevus kahjustab praegugi suuremat osa hiitest. Põllumajanduslike eurotoetuste lootuses on haritud üles isegi söötis pühapaiku.

Enamik inimesi peab aga hiite kaitsmist oluliseks. 2014. aastal korraldatud avaliku arvamuse uuringu kohaselt peab hiite ja teiste looduslike pühapaikade kaitsmist tähtsaks või väga tähtsaks 84% eestimaalastest (Hiite Maja, Faktum Ariko 2014). Sellisel hoiakul on sügavad vaimsed juured. Erinevate uuringute põhjal usub 65% eestlastest, et taimedel või puudel on hing (Moor 1998: 104; Altnurme 2011). Kirjanik Berk Vaheri sõnul on hiied eestlaseks jäämise kaitsealad (Vaher 2003). Hiied hoiavad põlisrahva vaimset järjepidevust ning toetavad loodislähedast eneseteadvust. Hiiepaikades võime tajuda esivanemate lähedust ja looduse pühadust. Hiiekohad ning neid puudutavad mälestused ja muistendid elavad edasi koos meiega. Nad on osa meie rahvast. Tänapäevalgi pole taandunud usk hiiepuudesse kui heatahtlikesse, kaitsvatesse olevustesse.

Virumaa hiite nimekiri

Valdav osa hiisi puudutavast seni kogutud teabest asub muuseumides ja arhiivides. Peamiselt selle põhjal on koostatud ja avaldatud käsitlusi hiite tähendusest. Põhjalikumad teistest on Mauno Koski (1967, 1970) ja Mari-Ann Remmeli (1998) uurimused. 2014. a seisuga on Hiite Maja ning Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuse juhtimisel looduslikud pühapaigad täies mahus kaardistatud üksnes Muhu, Juuru, Põlva ja Võnnu kihelkonnas. Arhiiviteadetele keskenduv osaline eeluuring on tehtud Kuusalu khk põhjaosas Hargla, Räpina, Kanepi, Kambja, Tartu-Maarja ja Nõo kihelkonnas (Kaasik 2016: 285). Ammendavam ja täielikum hiite ülevaade aga veel puudub, samuti ka terviklik teabekogu. Pühapaikade ulatuslikumad uuringud on Virumaal seni toimunud üksnes muistses Mahu kihelkonnas. 2003. aastal korraldas Maavalla koda seal hiite ülevaatusel prooviaasta raames eeluuringud.

Paiguti on hiiepaikasad puudutav pärimuslik ja muu teave väga napp ning piirdub üksnes kohanimega. Seepärast keskendub siintoodud Virumaa hiite nimekiri hiie nimetusele. Esitatud on kõik sellised teadaolevad kohanimed ning eelistatud on häälduspärast nimekuju. Näiteks kui kirjalikes allikates on mainitud Hiimäge ja Iiemäge, on siinsesse loetellu võetud üksnes Iiemägi.

Valikusse on võetud vaid ajaloolised nimed. 20. sajandil pandud hiie-talunimed, kus ajaloolist pühapaika pole teada, on jäetud kõrvale. Virumaa hiite nimekirjas pole ka muid looduslikke pühapaiku (ligikaudu 200), nagu üksikuid pühi puid, allikaid, kive jms, mida pole hiiega seostatud. Ühtlasi on välja jäetud hiietaolised paigad, mida teadaolevalt pole hiieks nimetatud. Kihelkonnad ja asukohti määratlevad külad on esitatud tähestikulises järjekorras ning Viru-Nigula khk asemel on Taani Hindamisraamatu 13. sajandi alguse asustuspildi alusel kasutatud Mahu kihelkonna ajaloolist maakeelset nimetust. Külanimede puhul on jäänud pärimustekstides kasutatud ajalooliste nimede juurde. Näiteks praeguse ametliku Vaivara kihelkonna Hiiemetsa asemel on varasem Repniku.

Esitatud hiite nimekiri pole lõplik. Täiendavad arhiivi- ja välitööd toovad siia edaspidi kindlasti täpsustusi ja täiendusi.

Haljala kihelkond

Iiemägi, Hiieväli, Hiie ja Hiiemäe talu Aasperes.

Hiis, Hiie koht, Iie Tooma talu Ama külas.

Hiiemets Altja külas.

Iidumäe rüngas Aukülas.

Iiesuane heinamaa Eisma ja Kandle vahel.

Ijeallik Kalikülas.

Hiienurga talu Kandle külas.

Iiesilla küün Karulas.

Iiemägi, Hiiekivi, Hiiepealne Katela külas.

Iije heinamaa, Hiiemets Kiva külas.

Ijekivi Kärmu külas.

Iisimäe talu, Ijemäe maja, Iiemäe kivi Käsmu külas.

Laagrimäe hiis Liiguste külas.

Ijemets, Hiiemägi Loobu külas.

Hiiekoht Läsna külas.

Hiiemets Metsameeste külas.

Hiiealune heinamaa Metsanurga külas.

Ijekivi Pehka külas.

Iidjärv, Hiidjärve nõmm Rutja külas.

Iiekännu heinamaa Sagadis.

Iie koht, Iie niit Vihulas.

Lisaks on mainitud, et Sagadi, Metsiku ja Annikvere külas täitsid hiite aset niinekingud.

Iisaku kihelkond

Tubniku hiis Imatu külas.
Hiiemägi, Hiietamm ja Hiieallikas Kuremäel.
Hiieküngas ja hiieväli Oonurme külas.
Iissaar Roostoja külas.

Jõhvi kihelkond

Hiis Jõhvi Mihkli kiriku kohal.
Iis, Iiekaev, Iielepp, Iiepõllud Järve külas.
Hiiemets Kalina külas.
Iis, Iijeorg, Iiekalmu, Hiiesoo, Aava iis Kohtla külas.
Iis, Iijekivi, Iije talu Konju külas.
Iijetukk Künnapõhja külas.
Martsakalda hiis Martsa külas.
Hiiemets, Hiie tõinu (mägi) Oru kandis.
Hiiemägi ja Hiie talu Peeril.
Iie talu Puru külas.
Hiiekivi Ratva külas.
Hiie talu Rutiku külas.
Hiis, Hiieallikas Pühajõe külas.
Hiiemets Pühajõe külas.
Hiis Tammiku ja Pauliku külas.
Hiiekivi, Hiiekaev Võide külas.

Kadrina kihelkond

Iijemägi, Ijekallas Arbavere külas.
Kõnnu hiis, Hiieniinepuu, Hiiepärn, Hiiepuu Ilumäe külas.
Iiemänd (Kallukse mänd, Kitlimänd) Vaiatu (Kolu) külas.
Lemminge hiis Joandu külas.
Iiealuse mets, Iijaluse heinamaa, Hiiealuse seljandik Korjuse külas.
Hiietamm Neeruti külas.
Ije saun Ohepalu külas.
Hiiepäälne, Hiiekivi Põima külas.
Iie koht, Ijesalu mets, Ijesalu kivikalme Saukse külas.
Hiiemännid Sirgu külas.
Hiiemägi, Hiiemets, Hiie- ehk Ukuallikas ja Hiie talu Soomukse külas.

Ijeallikad, Hiie talu Uku külas.
Ijemägi Vandu külas.
Ije mets, Iije väli Vátku külas.
Iijemets, Iije sadam, Iije kari, Ijekari salm Vihasoo külas.
Iije talu Vohnja külas.

Lüganuse kihelkond

Hiis Aa külas.
Ijessuo, Hiielaukad Aidu külas.
Iijekaiv (allikas), Hiiemets Kestla külas.
Iis, Iisküla väli, Iiekalda talu, Hiie kallas Maidla külas.
Iis, Hiie talu Ojakülas.
Iisküla oja Piilse külas.
Iiemägi, Iijemä väli, Iieväli, Ijekallas, Ijekalda-alune, Ijemää pärn, Iije talu,
 Hiiemets Purtse külas.
Iiemägi, Iie kallas Savala külas.
Iis, Iiemägi, Iie koht, Ijealune karjamaa, Iiemäealune, Iielinn, Iielinna ase,
 Iiemäe küla, Hiiemägi Soonurme külas.
Iiepõld Varja külas.
Hiiemägi Virunurme külas.

Mahu (Viru-Nigula) kihelkond

Iiemägi, Iieotsa mägi, Iiemets, Iije alligas, Iiemäe talu Iila külas.
Iie ja Hiiemagasi talud Kabala külas.
Hiieallikas Koila külas.
Iijemägi, Iiomägi Kunda külas.
Iiemets Lahe külas.
Hiiemägi, Hiiekalda kivid Malla külas.
Iijemägi, Iijemäe talu, Iijemäe saunad Miila külas.
Hiis, Hiielepik, Hiielepiku ja Hiiemäe talu Männiku külas.
Iie mägi, Iied, Iie tammik, Koumardi iis, Pärnamäe iis Pärna külas.
Tammealuse hiis Samma külas.
Iis, Iije talu Satsu külas.
Iijemägi, Iijeküla Simunamäe külas.
Iijemäe põld Siberi külas.
Hiis Varudi külas.
Iiekivi Varudi-Altkülas.
Suur iis ja Väike iis Varudi-Altkülas.

Hiiekoht Pühajärve lepik Varudi-Vanakülas.
Iie, Iie heinamaa, Hiis Vasta külas.
Hiis Viru-Nigulas Sõja-Maarja kabeli ümbruses.
Hiis Salumägi Võrkla külas.

Rakvere kihelkond

Hiiemägi Aluveres külas.
Iijenokkade mägi, Iialuse, Iiekivi, Iie Heinamaa, Hiiekoplid Aresi külas.
Iijeleppik Kohala külas.
Iieallikas (Kulliallikas) Nurme külas.
Iijemägi, Iidumägi, Iijemäe org, Iiemäe talu Tõrma külas.

Simuna kihelkond

Hiiemäe talu Avanduse külas.
Hiiekoht Emumäe külas.
Hiiekivi Koila külas.
Hiiepuud Pruut ja Peigmees (kuusk ja mänd) Laekvere külas.
Iije talu Määri külas.
Iijemetsa talu Orguse külas.
Hiiemägi Rakke külas.
Hiis Salla külas.
Iijeküngas Sootaguse külas.
Iietammik, Iiekivi, Iije talu Tammiku külas.
Iije talu Venevere külas.
Iijemägi Väike-Tammiku külas.

Vaivara kihelkond

Iis, Iijemägi, Iijemets, Iijekivi (Kanepkaula kivi) Hiiemetsa külas.
Iis Hundinurga külas.
Iijemäe talu Jaama külas.
Iijeleppik Kannuka külas.
Iiemägi, Iiumägi, Iiuoja, Iije oja, Iiukaldad Perjatsi külas.
Iijekivi Pimestiku külas.
Iije oja, Hiieoja talu Türsamäel.
Iije koht, Iije joki, Iije talu, Iie heinamaa Udria külas.

Viru-Jaagupi kihelkond

Tammaru Hiiemägi Mõdriku külas.

Hiiemägi, Ijeallikkad, Hiiealune, Hiieheinamaa, Hiieväray, Hiirehi, Hiieküün,
Ije talu Mõdriku külas.

Iijemäe, Hiiemäe talu Pajusti külas.

Iijemägi, Hiiemäe talu Põlula külas.

Hiis Raudlepa külas.

Iijemägi, Iijemäe talu Raudvere külas.

Iis, Iielepik, Hiiekoppel, Hiiekopli tiik, Iijenukka talu, Hiiesalu talu Tudus.

Iijemägi, Hiiemäe talu Vaekülas.

Iijemägi, Iijemäe talu Vanakubja külas.

Iiemägi Voore külas.

Väike-Maarja kihelkond

Iijemägi, Iijeleppik, Iiemäe talu Aburis.

Hiiemets Ebavere mäel.

Iideaugud, Hiis Jäola külas.

Iijemää talu Kaarma külas.

Ije talu Koonu külas.

Ije talu, Hiitedre talu Kännukülas.

Taaraiije talu ja hiis Kärša külas.

Iijemägi Risu külas.

Hiiesalu Ugurimäel Äntu külas.

Kirjandus

Altnurme, Lea 2011. Eestlased usulises pöördes. *Postimees*, AK nr 173, 19. märts (<http://arvamus.postimees.ee/405074/lea-altnurme-eestlased-usulises-poordes/> – 21. veebruar 2017).

Hiite Maja, Faktum Ariko 2014. *Elanike hoiakud seoses hiite jt looduslike pühapaikadega*. Uuringu esitlus 2014 (http://www.flaj.ut.ee/sites/default/files/www_ut/aruanne2014_faktumariko.pdf – 3. aprill 2017).

Henrik 1993 = *Henriku Liivimaa kroonika* 1993. Tallinn: Olion.

IUCN 2011 = *Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele*. Kaitsealade hea tava suunised nr 16. IUCN, Maavalla koda. Ecoprint (https://www.maavald.ee/failid/IUCN_SNS_Estonia.pdf – 21. veebruar 2017).

Kaasik, Ahto 2001. Tammealuse hiis. *Maavalla Koda*. Koduleht (<http://www.maavald.ee/maausk.html?rubriik=40&id=28&op=lugu> – 21. veebruar 2017).

Kaasik, Ahto 2007. Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimail. Kaasik, Ahto & Valk, Heiki (koost). *Looduslikud pühapaigad, väärtused ja kaitse*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 23–74 (<https://www.flaj.ut.ee/sites/default/files/fl/hiiekogumik.pdf> – 21. veebruar 2017).

Kaasik, Ahto 2011. Eesti looduslikud pühapaigad. IUCN, XII–XXI.

Kaasik, Ahto 2016. *Põlised pühapaigad. Oleme hiierahvas*. Tallinn: Pegasus.

Koski, Mauno 1967, 1970. *Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus*. I: 1967; II: 1970. Turun Yliopiston Julkaisuja. Turku: Turun yliopisto.

Kütt, Auli 2007. Maarahva pühade puude ja puistutega seotud käitumismõrmed. Kaasik, Ahto & Valk, Heiki (koost). *Looduslikud pühapaigad, väärtused ja kaitse*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 185–212 (<https://www.flaj.ut.ee/sites/default/files/fl/hiiekogumik.pdf> – 21. veebruar 2017).

Mazur, Tanel 2005. Kunda Hiimägi peitis endas üht Eesti vanemat metallet. *Eesti Päevaleht* nr 195, 25. august (<http://www.epl.ee/news/eesti/kunda-hiimagi-peitis-endas-uh-eesti-vanemat-metallet.d?id=51017745> – 21. veebruar 2017).

Moor, Argo 1998. *Hingepuu. Vanade müütide jälgedes*. Tartu: Elmatar.

Rommel, Mari-Ann 1998. *Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimeses*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Vaher, Berk 2003. Hiis – eestlase endaksjäämise kaitseala. *Postimees* nr 119, 17. juuni (<http://arvamus.postimees.ee/2028845/hiis-eestlase-endaksjaaemise-kaitseala> – 21. veebruar 2017).

Valk, Heiki 2009. Sacred Natural Places of Estonia: Regional Aspects. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 42, lk 45–66 (<http://www.folklore.ee/folklore/vol42/valk.pdf> – 21. veebruar 2017, doi: 10.7592/FEJF2009.42.valk).

Film

Maran, Rein 2015. *Suvisted Tammealusel*. Gaviafilm, dokumentaalfilm, 30 min.

Summary

Hiis sites in Virumaa

Ahto Kaasik

Keywords: *hiis*, natural holy place, Virumaa

Hiis is Estonians' natural holy place, where, with the help of rituals and sacrifices, people tried to curry favour with their gods. Similar holy places can be found at Estonians' nearer and more distant kindred peoples. *Hiis* sites form a separate group among historic natural holy places. As a rule, *hiis* is a historic holy place of a village or a bigger

community. According to folklore materials, each Estonian village used to have its own *hiis* site. Some of them, however, were used by the whole parish. Historical records testify to the existence of approximately 600 *hiis* sites in Estonia, and about a fifth of them were in Virumaa.

The territory of the *hiis* site can be from less than a hectare up to a hundred hectares, and different spiritual centres can be encountered on this territory: individual holy boulders, trees, springs, barrows, dancing grounds, etc.

A well-kept *hiis* is a primeval forest, enriching the landscape and providing shelter to many species of the living nature. *Hiis* sites are ancient nature reserves of our nation, which should be used only to keep historical traditions alive. Unfortunately, these kinds of *hiis* sites have become rare. In the past decades and centuries, most of the *hiis* sites were damaged or even destroyed. Even today, economic activity exerts a harmful impact on the majority of *hiis* sites.

The article presents a list of Virumaa *hiis* sites, with only historical names included, and sites resembling *hiis* but never called such have been excluded.

Mõistatused ja mõistatamine Virumaal

Piret Voolaid

Teesid: Käesolevas uurimuses on vaatluse all aegade jooksul Virumaa kihelkondadest kirja pandud mõistatused kogu liigilises mitmekesisuses. Artiklis analüüsin nii vana (klassikalist) kui ka uuemat kihistust, sh kasutuskonteksti ja funktsiooni muutusi, kasutajaskonda. Lisaks mõistatustekstide vormi- ja sisutasandi dünaamikale on paralleelselt tähelepanu all žanri sotsiaalsed funktsioonid, mida peegeldavad arhiivimaterjali hulgas leiduvad vähesed kasutuskontekstide üleskirjutused. Virumaa teated kinnitavad üldisemat tendentsi, et taluühiskonnas lisaks meelelahutuslikule funktsioonile maagilist ja usundilist tähtsust omanud žanris prevaleerivad tänapäeval meelelahutuslikud funktsioonid. Kirjutises osutan mõistatuste kui rahvaluuleliigi erinevatele, kohati vastuolulistele eesmärkidele.

Märksõnad: huumor, keerdküsimused, liitsõnamängud, mõistatused, mõistatuste funktsioonid, mõistatuste liigispetsiifika, rituaalsus, Virumaa folkloor

Varasemad Virumaa kihelkondadest kirja pandud mõistatustekstid (nt 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogudes) on enamasti küsimus-vastus-vormis ülesehitusega **klassikalised mõistatused** (ehk traditsioonilised ehk tavalised ehk pärismõistatused). Oma olemuselt on need mingi objekti, olendi, eseme, tegevuse vm nähtuse sõnalised, mõistukõnelised kirjeldused, mis kajastavad valdavalt talueluga seotud mõisteid, etnograafilist miljööd, koduloomi, loodust. Alates 20. sajandi lõpukümnenditest kogu Eestis, aga ka Virumaal kogutud mõistatusaines kinnitab, et klassikaliste mõistatuste osakaal on tänapäeva elavas folkloorses kasutuses peaaegu olematu. Kuigi levinumaid neist (nt sibula kohta *Seest siiruviiruline, pealt kullakarvaline* ja kapsa kohta *Lipp lipi peal, lapp lapi peal ilma nõela pistmata*) tuntakse väga hästi, on see siiski valdavalt lasteaias või koolis omandatud raamatutarkus.

Nüüdisajal on aga esiplaanile tõusnud mõistatuste hilistekkelisemad alaliigid, nagu näiteks **keerd(~nalja)küsimused** ehk konkreetse küsisõnaga algavad otseküsimused, nt *Miks koer saba liputab? – Sellepärast, et saba koera ei liputa*; **liitsõnamängud** (enamasti algusvormeliga *missugune?* või *milline?*, vastuseks ei nõuta mitte omadussõna, vaid liitnimisõna, nt *Millised konnad ei krooksu?* – *Ülikonnad*), **piltmõistatused** (küsimuspooleks visuaalne kujutis, vastuseks pildi kirjeldus, nt *Mis on pildil?* – *Karu ronib puu otsa*), **lühendiparoodiad**: (küsimuspooleks üldtuntud lühend (üldjuhul suurtähtedest koosnev akronüüm) ja vastuseks tavapärasest järsult erinev vaimukas ja humoristlik, tihti poliitilise ja/või seksuaalse varjundiga lahtiseletus, nt *Mis on ENSV?* – *Eesti naiste sukavabrik*). Esitamise juures pole neis esiplaanil mitte vastajalt õige vastuse saamine, kus rääkija justkui esitab kuulajale küsimuse, vaid teiselt vastust eeldamata vastatakse oma küsimusele pärast lühikest pausi ise. Sedalaadi mõistatused on enamasti orienteeritud koomikale, väljendades ühtlasi ka sotsiaalset kriitikat. Eesti keerdküsimuste humoriseerumise või anekdoostumise protsessi alguseks võib pidada nõukogude perioodi, mil ühiskondlikke tabuteemasid (poliitika, erootika) kajastati läbi huumori.

Mõistatamise sotsiaalsed funktsioonid Virumaa teadete põhjal

Mõistatuste dialoogiline vorm seab selle pärimusliigi olulisele kohale kommunikatsiooniprotsessis. Suulises traditsioonis ei kujuta ettegi mõistatuste esitamist ilma vähemalt kahe osapooleta – küsija ja vastajata. Ka kirjalikul kujul, nt paberajakirjanduses, internetikülgedel või sotsiaalmeedia postitusena on mõistatused suhtlussõnumi rollis. Mõistatusi kui mõttetööga seotud nuputamist nõudvat kõnežanrit on vaadeldud nalja ja meelelahutuse sotsiaalses seoses, kui “jälilõhkujat” pingelistes suhtlussituatsioonides, kui erootilise õhustiku loojat ja võimendajat. Samas võib mõistatustele omane mitmetähenduslikkus olla niivõrd kultuurile orienteeritud, et jääb väljasseisjale suletud raamatuks (Kaivola-Bregenhøj 1996: 14), kuid mängib olulist rolli asjaosaliste sotsialiseerumisprotsessis (McDowell 1979: 223–226; Abrahams 1968: 155 jpt) ja väljendab ritualiseeritud ühtekuuluvust. Suhtlemist hõlbustav funktsioon on mõistatustel ka nüüdisaegses mardi- ja kadrisantide repertuaaris. Tänapäeva linnade magalarajoonide kadri- ja mardisandid on tavaliselt pererahvale võõrad ning neile võõral territooriumil aitavad mõistatused neutraalteemana murda nii külaliste kui ka pererahva ebaleva oleku.

Mõistatamine ja suhtlus on tihedasti seotud, ometi ei olda tavaliselt võrdsel positsioonidel: küsija on vastaja ees eelisolukorras, sest tema teab oma

küsimusele *õiget vastust*. Vastaja saab küsijaga võrdsele platvormile tõusta ainult oodatud *õige vastuse* äraarvamisega. Mõistatuste abiga määratletakse sageli ka suhtluskonna hierarhilised positsioonid, vastuse äraarvajale langeb osaks võitja-au ja kaaslaste lugupidamine.

19. sajandi lõpuveerandil ja hiljem kogutud üsna vähesed ja juhuslikud teated eesti mõistatuste kasutustavade, tüüpiliste mõistatamissituatsioonide jms kohta näitavad, et mõistatuste varasem sotsiaalne ja kultuuriline taust on olnud laiahaardeline: nende kasutajaskond pole piirdunud lastega ja nende funktsioon pole olnud pelgalt meelelahutuslik, vaid seotud laiema maailmapildiga. Talurahva töökalendris on mõistatused kuulunud sügistalvisesse perioodi, mil rehetöö ja linatöötluse lõpulejõudmisega mindi üle talviste tubastele töödele, naispere ühistele tööõhtutele, mehed aga siirdusid raie- ja veotöödele (Hiemäe 1994: 5). Lõppenud põllumehe-karjakasvataja majandusaasta andis mahti seda pühitseda ja hea seista järgmise aasta saagi edenemise eest. Richard Viidalepp (2004: 45–54, 70) on osutanud, et sügistalvisel videvikuajal jutustamisega on põhjarannikul kaasnenud mõistatuste mõistatamine. Siin on kinnituseks Gustav Vilbaste üleskirjutus:

Ka on vanemal ajal ja ka nüüd hiljemal ajalgi, mõnes kohas, 1. novembrist, “pühimiste päivast” Mardipäevani iseäralisi “jaguõhtuid” peetud. Neil jaguõhtutel ei ole tööd tehtud, vaid käidud perest peresse, aetud “vanaviisi jutte” ja antud “muistatuksi”. Kes mõistatuste andmises ehk nende äramõistatamises osav olnud, sellest peetud palju lugu. (EÜS VIII 1244 < Kuusalu khk (1911).)

Samalaadne teade pärineb ka Mall Proodelilt (Hiemäelt) Kadrinast:

Ennem õhtati mõistatati. Meie ema mõistatas meile. Isekeskis ka. Siis sai raamatust ja üheteise käest ka. Talvel ikke rohkem – kui sai kedratud ja käsitööd tehtud. Käisivad veel külainimesedki videvikul. “Videvikku viida ja koitu kiida,” öeldi ikka. Eesti aja lõpul jäi vähemaks juba. (RKM II 251, 271 (10) < Kadrina khk, Metsameeste k (1969))

1936. aastal kirjutab Vaivarast Ludmilla Kraavik: *Mõistatati õhtuti kokku tulles ja pühadel. Mindi “videvikule” naabrite juure, kui ei tahetud tuld põlema panna ja kedrata. (ERA II 125, 473 (77)).*

Mõistatamine maagilise toiminguna pidi tagama edu uuel aastal. Nõnda taotleti, et loomad sigiksid, et söök laual oleks, et “söögilusikad ära ei kaoks”. Lusikad tähendavad siin kujundlikus mõttes toitu, nagu selgitab Lüganuselt 1960. aastast pärit üleskirjutus *lusikad pidid kaduma* ja selle kommentaar: *Kui nälg tuleb, siis lusikku ei ole vajagi, tähendab sedä. (RKM II 201, 41/2 (55).)*

Õige vastuse arvamine polnud alati igauhele jõukohane, seda kunsti valdasid vaid targemad. Ka uudsus on alati inimesi paelunud: kes millegi uuega välja tuleb, seegi on suhtlusprotsessis ülejäänutest vaimult kõrgemal.

Vanemad inimised andasivad mõistatusi lastele. Sie õli asjamies, kenel tõine õhta jällä mõni uus mõistatus õli. Lapsed siis päivil jällä pladise-sivad oma moistatusi omasugustele. (ERA II 292, 188 (76) < Jõhvi khk, Kohtla k – Endel Mets (1940).)

Kui tänapäeval on mõistatamine ealiselt laste pärusmaa, siis veel 20. sajandi algul ei olnud vanus mõistatamisel oluline; esineb küllalt teateid mõistatamise kui vägagi mehise tegevuse kohta, mistõttu võib mõistatamist pidada ka tänapäeva mõttespordiharrastajate mälumängude ja viktoriinide omaaegseks eelkäijaks.

Mõistatamine kui põlualune tegevus

Kui ühelt poolt oli talurahval justkui kohustus mõistatada, et ikka toit laual ja karjaõnne oleks, siis teisalt on mõistatused olnud üleskirjutuste põhjal ka taunitud nähtus. Mõistatamist on peetud patuseks tegevuseks ja seostatud kurjade jõududega, nagu ilmneb näiteks Tõnu Wiedemanni 1892. aasta kirjapanekust:

Enne vanaste tiu aeges, kui öösetel rehtesid sai pekstud, siis on ühes kohas tiumehed ja vaimud üheteisele mõistatusi üles and, nii kui sie endisel ajal meie esivanematel viisiks oli, kui nad juba küll üks hiaste ja teine viel paremaste olid mõistatand, siis on üks punane käsi tuld läbi lae nähtavale ja häel on öeld: “Mõista, mõista, mis sie on?” Selle piale põle enam kiegi julgend kõvaste hingatagi. (H II 37, 677 (1) < Jõhvi.)

Sedasorti “verise käe” motiivid moodustavad õieti üsna selge muistenditüübi, milles on kokku liitunud uskumus ja seda “kinnitav” hoiatusjutt.

Mõistatamise kui mingitel puhkudel keelatud ja põlualuse tegevuse kohta annavad tunnistust paarkümmend jutukirjapanekut, mis olemuselt on klassikalised õudusjutud. Kuivõrd tunnusmotiiviks on siin mingi reegli/tabu rikkumine (laps astub keelatud kohale, ostab keelatud asja), kurja inimese (asja) ootamatu majjailmumine või majas oleva eseme kurjaks muutumine (Kõiva 1996: 169), sobituvad alljärgneva stereotüüpse süžeeskeemiga tekstid sellesse žanrisse imehästi. Lihtsustatud kujul on selliste kirjapanekute sisuskeem järgmine. Õhtul pimedas tares esitatakse üksteisele mõistatusi, kui ühtäkki pistetakse aknast või uksest sisse verine käsi, loomapea vmt ja võõras hääl hüüab: “Mõista, mõista, mis see on?” Nimetatud tunnustest on juttudes täidetud nii

reeglirikkumine (mõistatamiskeelust üleastumine) kui ka kurja jõu kehastuse ootamatu majjailmumine. Lugude õpetlikkus väljendub nende kulminatsioonis, nii nagu on kirjeldanud M. J. Eisenile Otto Hintzenberg:

Näärilaupäeva õhtal kogunud noored poisid ja tüdrukud ühte peresse kokku. Valanud seal õnne ja teinud muud nalja. Viimaks toodud õled tuppa ja kõik istunud õlede peale ja hakanud mõistatusi üheteisele üles arvata andma. Viimaks läinud kaks poissi õue. Näinud, et üks suur kollase näuga vanamoor seisnud õue peal, suured pikad hambad nagu reha pulgad suus. "Mõista, mis see on?" hüüdnud vanamoor läbi hammaste, ja kadunud ise ära. Poisid tulnud hirmuga tuppa ja rääkinud seda lugu teistele. Mõistatamise lust kadunud poistel, tüdrukutel kohe ära. (E 6249/59 < Tapa.)

Et põhiliseks rahvajuttude jutustamise ja mõistatuste esitamise ajaks oli sügistalvine videviku- ja jaguaeg, siis loovad pimedad õhtud selliste õudusjuttude vestmiseks sobivaima õhustiku. Pealegi on jutusüžee ise neilsamadel aegadel harrastatud mõistatamistegevusega tihedasti seotud, mis lisab veelgi põnevust. Aeg ja koht on neis juttudes küll piiritletud (pime õhtu talutares), kuid juttude tõepärasust kahandab tõsiasi, et sarnaselt muinasjutu algusvormeliga on kasutusel umbmäärane "ükskord".

Vähemalt paikkonniti võib kiriku teeneks pidada rahva suhtumist, mille kohaselt on mõistatamist peetud patuseks tegevuseks, mis võis häirida nt laulusalmide päheõppimist.

Laupäevast mõistatamiskeeldu põhjendab ja sellele järgnevat karistust – kuradi ilmumist – kirjeldab 1939. aastal elavalt ka Kadrinast pärit A. Lauk:

Kui ma veel veikene olin, siis see oli meil moodist, lastel, kui vanemad inimesed olid läind karjalauta, siis lapsed istusid nurgas ja ajasid juttu. Aga ainult laubä õhta, siis ei tohtind vanaviisi jutte mitte rääkida, siis käidi saunas ja saunast tulles akkasid vanad inimesed piiblit lugema. Lapsed pidid kõik vagaselt pealt kuulama, aga kui kunagi vallatust täis, pugesid salaja vana rehetuppa. No nüüd akkame mõistatama, ega isa ja ema ei tea. Siis akkasid mõistatama. Küsinud ikka üksteiselt mõistatusi. Ühekorraga kargab üks must mees ja keksleb põrandal ja karjub: "Mõista, mõista, mis mina olen!" Tal olid sarved peas, pikk suur saba taga ja obuse kabjad all. Siis olid lapsed kõik ehmatanud ja jooksid tuppa tagasi, rääkisid vanematele ja saivad noomida ja läksid nuttes magama ja lubasid, et nad ilmaski enam laubä õhta ei mõistata. (ERA II 240, 551/2 (3).)

Mõistatuste kui millegi sageli sobimatu ja alaväärse tegevuse kohta annavad tunnistust kindlat tüüpi arhiiviteated. Selleteemalistest üleskirjutustest kumab

läbi halvustav suhtumine mõistatustesse ja nende esitamisesse. Mõistatamine tundub nende kirjapanekute järgi otsustades olevat justkui meedium maapealse reaalsuse ja üleloomulike saatanlike jõudude vahel, tööriist, millega võib välja kutsuda kurja vaimuilma tegelased, nt vanapagana. Sarnase suhtumisega teateid on 1969. aastal Rakverest üles kirjutanud folklorist Pille Kipper:

Mõistatused pidand vanapaganast olema. Kui mõistatatud, siis vanapagan käind öösi ümber toa, et kus minu raamat on ja kus minu raamat on. Mis te mu raamatuga möllasite, et siis enam ei tohtind mõistatada. (KKI 49, 229/30 (23).)

Üleloomulikud tegelaskujud seesugustes teadetes on nt *vanapagan, paharet, kollase näoga vanamoor, vana sarvik, tondid, rehepapp*. Mõnes variandis tuleb ette loom, nt *punastlauku hobuse pea, verine vasikas*, mis viitavad ilmselt seosele kuradiga.

Mõistatuse mitteteadjale ettenähtud karistus

On teateid, et kehv mõistataja omandas lihtsalt tobukese maine, kuid talle võis osaks saada ka karistusi. Mõistatuste seesugustele sotsiaalsetele funktsioonidele osutavad mitmesugused mõistatamismängud, millest arhailise usundilise taustaga on nt soomlastel tuntud dramaatiline “Hymyläs käimine” (*hölmölän matka* – ‘reis kilplasse’¹), kus taipamatu vastaja saadeti kalevalamööduliste värsside saatel õige vastuse järele Hölmölässe, Hyvölässe, Himolasse, Huikkolasse, Hymylässe (Virtanen 1977: 36). Mäng seisnes selles, et vastaja, kes teatud arvu mõistatusi ära ei arvanud, sai teiste pilkealuseks ja saadeti värsside saatel kusagile kaugemale n-ö vastuste järele. Eestis on kõnealuse toimingu kohta nappe teateid Virumaalt, Lõuna-Tartumaalt ja Võrumaalt.² Virumaalt Kadrinast pärineb Johannes Sõsteri 1910. aastal saadetud teade, mille järgi see, kes mõistatuse vastust öelda ei suutnud, lähetati Üiküllä, Armilda Halliku üleskirjutuse põhjal Uikkalasse:

Ennemast õli mõistatamise mood. Kui kaks-kolm inimest tulid kokku, hakati mõistatama. Kes seitse mõistatust ei mõistnud ära mõista, sie aeti uikkala:

*Uih, aih, uikkala,
pani jala ukse konksu piale,
sittus viis vaadi täit.*

*Kes ei mõistnud mõistatada,
sie piab selle ära sööma.* (ERA II 166, 241 (17) < Iisaku khk (1937).)

Võib üsna kindlalt arvata, et uikkala näol on tegemist Ida-Virumaal asuva väikese küla Uikalaga. Soome mõistatusmänguga võib ilmselt paralleele tõmmata, sest nii Üiküla kui Uikkala Eesti kohanimedena tunduvad olevat soome laenud (vrd sarnase kõlaga soome Huikkola). Mõistatuste vastamisel jännijäänud saatmine kusagile õigete vastuste järele on lisanud esitussituatsioonile mängulisust ja rituaalsust. Saatmisel kasutati pikki algriimilisi vormeleid ja (ilmselt siis otse “sündmuskohal” ettemaalitud) fantaasiaid sellest, mis taipamatuga juhtuma hakkab. Paik (Uikala, Rasina jne) muutub siin justkui mingiks äraspidiseks “teiseks ilmaks”. Soome etnomusikoloog Timo Leisiö (2000: 273–283) on vaadelnud selle arhailise nähtuse ajaloolist levikut üle kogu Soome, määratlenud selle kuulumise šamanistliku praktika juurde ja leidnud, et hilisem mõistatusmäng on välja kasvanud tõsiseltvõetavast rituaalist. Hymylä jt kohanimed on selles mängus algselt sümboliseerinud äraspidist allmaailma/teispoolisust, kuhu šamaan läks üleloomuliku väe abil oma kogukonna (siinpoolisuse) jaoks tarvilike vastuste järele (samas: 284).

Mõistatamise roll kosja- ja pulmakombestikus

Kui mõistatusele vale vastuse andmine ka päris eluga jumalagajätku ei tähendanud, siis enese saatust sai õige või väärast vastusega suunata küll. Seesugust funktsiooni iseloomustab mõistatuste andmise ja vastamise roll kosjakombestikus, mille kohta annavad kinnitust mitmed Virumaalt pärit teated. Vastumeelse kosilase olemasolu noorikueas neiu vanemad keeruka mõistatusega nagu mitmes muinasjutuski perest eemale tõrjunud, näiteks alljärgnevas Mall Proodeli saadetud teates:

Kui noormees tuli kosja, anti talle neiu vanemate poolt mõistus lahendada. Mõistatas ta õigesti, oli ka kosjaskäik õnnestunud; kui ta aga “kimpu jäi” ja seega oma rumalust näitas, ei võetud kosjasid vastu ning kosilane katsus õnne mõnes teises majas. Meelepärasele kosilasele esitanud neiu vanemad lihtsama mõistatuse. Kas seda käesoleval sajandil siinkandis kasutatud on, pole täpselt teada, aga 19. saj. lõpul oli ta veel laialt levinud, seletab Pouliine Kiiver. (RKM II 61, 55 < Iisaku khk, Metsküla (1956).)

Mõistatamine oli pulmakombestikus veimevaka jagamise osaks, kus leidis aset kingituste tootamine noorikule pärast andide jagamist (Tedre 1973: 87). Folklorist Ülo Tedre järgi polevatki tegelikkuses ennemuiste pulmakinke tehtud, välja arvatud nooriku kaasavara ja vaderite annetused (samas: 88). Kinkijad olid eeskätt omaksed ja sugulased, lubadused lausa mõistukõnelised ja humooristlikud. Jakob Hurda rahvaluulekorrespondendi Annette Raidi 1895. aasta

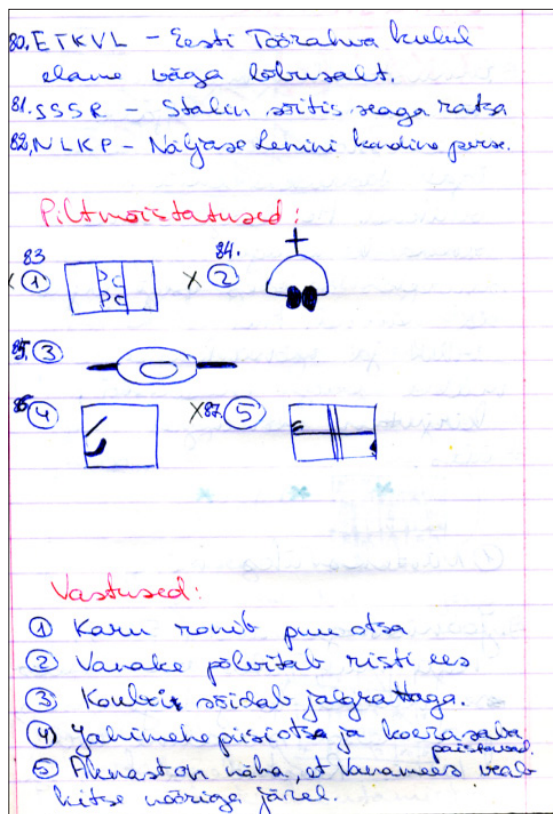
kirjapaneku järgi kinkis nt Haljala khk nadu noorikule pulma ajal *selle lamba, mis seitse korda nädalas niidetakse ja sellest peab veel saama villad ämmale, rauad minile, s.o põrand pühkida ja pühked ämmale, aga luud minile*; küdi kinkis pruudile *tuule laeva ja seitse sülda siidinööri, s.o kätki ja mähke pael*; nadu kinkis pruudile *vedruvankri ja vedrudega kätki, aga aasta pärast jääb kuivaks ammeks, kui ema kodunt ää lääb, s.o ema süle ja käed, peiupoiss pruudile kaksteistkümmend paari härgi, kes kõik ühekorraga kündma hakkavad, s.o kaksteistkümmend paari vähki* (H III 23, 106 (47–50).) jne.

Pulma pruukidest Haljalas annab ülevaate järgmine Danel Pruhli kirjapanek M. J. Eisenile 1894. aastast:

Kui annid jägatud ja raha panemine ja lõppetusele sai, siis isamees hakkas noore paarile kinki tellima. Sest kaks pesaehitajad lindu on, kellele meie peaksime aitama pesa ehitada jne. Kes siis tahtis kinkida, see läks ja ütles oma lubatuse ära, ja selle eest sai jälle õlut ehk viina antud, ja ka õnnistatud. Kink ei saanud mitte otsekohe sõnatega välja ööltud, vaid ikka mõistumoodi, nii kui kätki kinkija ütles: kingin laeva; mesipuu – tündritäis kärbasid; lapse nartsud – tosin ehk pool salvrätikud; kana, kes tagurpidi tööd teeb – lapse müts, paljas pea ei ole ilus näha; lapse kuub – veike laps on kuuega ilusam. Varss, kellega esimene poeg kiriku sõidab. Vasikas, kellest lüpsja ehk kündja saab. Lammas, kellel neli kord aastas peab kuue seljast ära võtma jne. Mõni ütles ka: kingin lamba, kingin lehma ehk kingin vankri, mõni noor mees ka: kingin noore paarile pulmad ehk “pulmad tagasi”. Nenda kinkisid suurem jagu pulmalisi üht ja teist ja igauks otsis oma kingile parajaid sõnu, kuda naljakam, seda parem. (E 5167.)

Nüüdisaegne mõistatusrepertuaar kui rahvahuumor

Üht osa traditsioonilisi mõistatusi ei tunta tänapäeval paljuski seetõttu, et endisaegse taluelu igapäevaste toimingutega seotud tarbeesemed (sh tööriistad, mahutid), põlluharimise, rõivaste ja toiduvalmistamise viisid on kadunud kasutusest ning ühtlasi neid märkivad sõnad igapäevasest keelest. Ka nõukogudeaegse olmega seotud keerdküsimused ja lühenditõlgendused on elavast käibest juba kadunud, sest teema pole enam aktuaalne. Tänapäeva mõistatusaines on väga tugevate rahvusvaheliste mõjustustega ning seotud kultuuriliste, poliitiliste ja majanduslike muutustega, mida põhjustab massikommunikatsiooni tehnoloogia kiire areng ning inimeste ja kaupade suurenenud mobiilsus. Neid mõistatusi iseloomustab temaatiline mitmekesisus, nad on enamasti orienteeritud koomikale ja naljale.

Joonis 1. Narva Eesti Keskkooli 9. kl õpilase Teele Partsi saadetud lühenditõlgendused ja piltmõistatused, 1992. a. (RKM, KP 2, 244).

Ka uuem Virumaa materjal näitab neid suundumusi. Mall Proodel on 1956. aastal oma kodukandist Iisaku kihelkonnast pannud kirja 300 mõistatust, saadetises on ka küsisõnaga algavaid vanemaid keerdküsimusi: *Kas võtad üle aia hüppaja või läbi aia läikija? Hundi või kitse; Miks jookseb jännes üle mäe? Mäe alt ei pääse; Millal saab sõelaga vett kanda? Kui vesi on jääs jne* (RKM II 61, 33–54).

Mõistatusžanri politiseerumise ja humoriseerumise protsessi algusajaks võib pidada nõukogude aega, algul venelaenuliste, nn Armeenia raadio küsimuste massilise leviku aega. Emil Draitseri (1998: 21) järgi said põhiliselt poliitilisi, etnilisi ja erootilisi teemasid käsitlevad Armeenia raadio küsimused Venemaal populaarseks 1950. aastatel, Stalini-järgsel sulaperioodil. Raadioga, mis oli tugeva tsensuuri all, samuti Armeeniaga, polnud neil küsimustel õieti midagi

ühist, oma nime said nad traditsiooniliste armeenia mõistatuste vormi järgi, mis olid venelaste hulgas populaarsed 1940.–1950. aastatel. Absurdsete küsimuste ja täiesti ettearvamatu vastusega armeenia mõistatuste valvenäiteks toob E. Draitser keerdküsimuse, mida tuntakse meilgi:

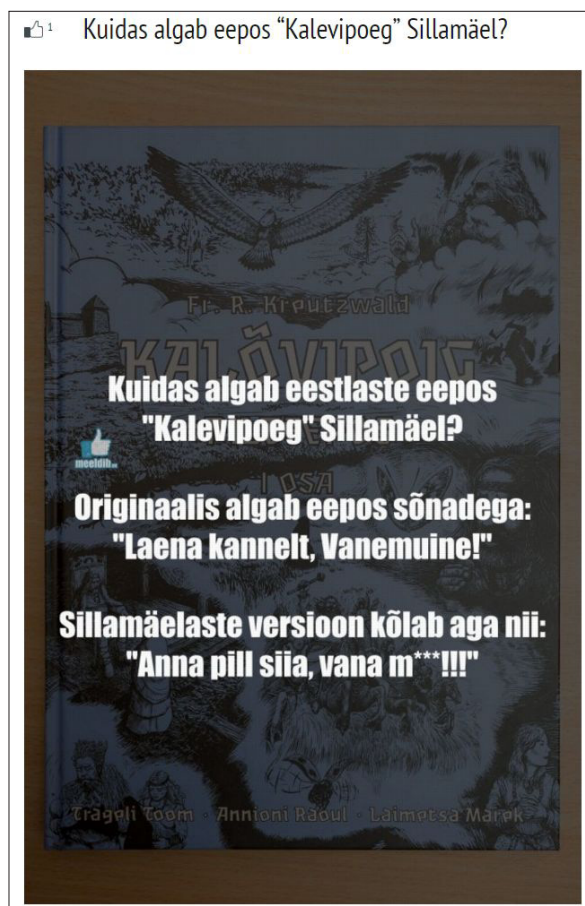
Mis on roheline, ripub laes ja piiksub? – ? – Heeringas. – Miks roheline? – Minu heeringas, võin ta ükskõik milliseks värvida. – Aga miks ta laes ripub? – Minu heeringas, võin ta ükskõik kuhu riputada. – Aga miks ta piiksub? – Selle üle olen isegi imestunud. (Draitser 1998: 21)

Mõistatuste allžanreist kohandusid totalitaarse režiimi vastastele teemadele enim keerdküsimused ja lühendid (vt ka Voolaid 2009). Poliitiliste naljade sattumine trükiallikaisse oli tsensuuri tõttu välistatud, ent kirjalikul kujul levisid need nt kladedes. Tänapäeva koolipärimuse kogumisvõistlustest võttis osa kaks Virumaa kooli: Narva Eesti Keskkoolist laekus 1391 lk vastuseid 69 õpilaselt, Iisaku Keskkoolist 812 lk 43 õpilaselt. 1992. aasta oli viimane aeg koguda nõukogude aja folkloori, nii leidub ka mõlema Virumaa kooli saadetises Armeenia raadio küsimusi, nagu nt *Armeenia raadio käest küsiti kord, kas lakke saab sülitada. Armeenia raadio vastas: Ei saa, sest et laest tulevad kõik meie viisaastakuplaanid (RKM, KP 2, 603 (12)), Miks on abieluvoodil kolm kohta? Lenin on alati meiega (RKM, KP 7, 782 (10)), Miks kaevatakse tihti Tallinna tänavaid? Otsitakse Kalevipoja parteipileti lisalehti (RKM, KP 7, 783 (13))* jpt. Tänu 1992. aasta koolipärimuse kogumisele jõudis arhiivi ka hulganisti piltmõistatusi, mille laiem levik algas Eestis 1960. aastatel ja saavutas populaarsuse kõrgaja 1980. aastatel (vt ka Hiiemäe 1995).

2007. aasta võistlusele laekus kaastöid Virumaalt rohkemgi, osalesid Väike-Maarja Gümnaasium (130 õpilast), Iisaku Gümnaasium (52 õpilast), Ida-Virumaa Kutsehariduskeskus (7 õpilast), Tamsalu Gümnaasium (42 õpilast), Vinni-Pajusti Gümnaasium (22 õpilast), Jõhvi Gümnaasium (1 õpilane), Tapa Gümnaasium (1 õpilane). 1990. aastate lõpus ilmus küsimus-vastus-vormilistesse naljadesse uus rahvusvaheline tegelaskuju blondiin, kes on vaieldamatult lemmiktegelane ka 2007. aasta Virumaa õpilastöodes, nt Väike-Maarja Gümnaasiumi vastustes:

Miks blondiin ja elegant ei tööta arvuti taga? – Sest nad kardavad hiirt; Miks blondiin ei söida KIAga? – Sest ta telefoni peal on kirjas “NOKIA”; Miks blondiin naerab, kui välku lööb? – Sellepärast, et ta arvab, et teda pildistatakse; Miks blondiin viskab kella aknast alla? – Sellepärast, et ta tahab näha, kuidas aeg lendab. (EFA, KP 26, 29 (2E).)

Blondiini rumalust naeruvääristavad naljaküsimused võivad olla ühelt poolt vastulöögiks tavalisele inimesele kättesaamatu iluideaali vastu ja teiselt poolt

Joonis 2. Nüüdisaegsetes internetimeemides kui ühes visuaalset ja verbaalset teksti kombineerivas huumorivormis kasutatakse väga sageli küsimuse ja vastuse vormis naljaküsimusi. <http://meeldib.postimees.ee/2015/07/kuidas-algab-eepos-kalevipoeg-sillamael/#> http://meeldib.postimees.ee/2015/07/kuidas-algab-eepos-kalevipoeg-sillamael/#_

kompanseerida meeste ja naiste võrdõiguslikkuse poole püüdlevas ühiskonnas valitsevat soorollide kadumist. Blondiin võib oma juhmust näidata kõikvõimalikes elusituatsioonides. Üks väljanaermiseks sobivamaid valdkondi on tänapäeva tehnoloogia, mis näib blondiinile tõesti üle jõu käivat ja võib samas sümboliseerida tavainimese hirmu keeruka tehnika ees.

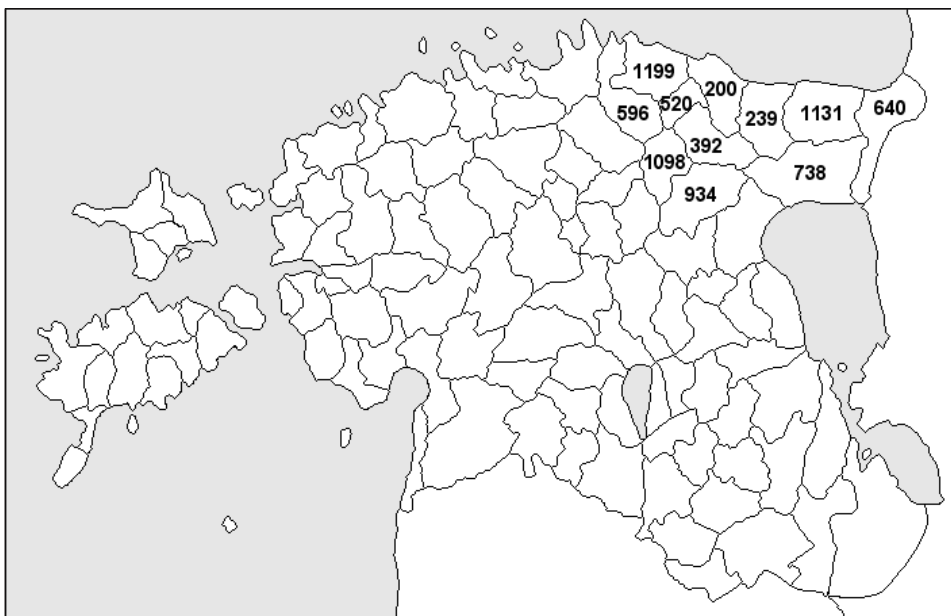
Virumaa paigadki on jõudnud mõistatusesse. Adra kohta on mõistus Narva koer kükakille? (EM 1401). Tuhat-tuhat, sada-sada lääva niitsest silda mööda rauatsede Narva? Herneid pandaks patta (EM 2255).

Eesti keerdküsimuste andmebaasis (Voolaid 2004a) on järgmised naljaküsimused: *Mis on Tartus väike ja Rakveres suur? R-täht.* (EFA II 19, 76 (1)) ja *Mis on Virus suur ja Moskvas väike? V-täht.* (RKM, KP 20, 340 (5)). Liitsõnamängude andmebaasis (Voolaid 2003) leidub tekst *Missugune raibe kasvab põllul? Rakvere raibe.* (RKM I 2, 265 (7) < 1956). Lühendinaljade hulgast (Voolaid 2004b) leiame Ida-Virumaal asuva *SOMPA* humoorika venekeelse tõlgenduse: *Samoe opasnoe mesto posle Ameriki* (RKM II 465, 64 (37) < 1994). Mitmes 1992. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse vastuses toodud lühenditõlgenduses on inspiratsiooni pakkunud Narva: *LKNÜ* (Leninlik Kommunistlik Noorsooühing) – *Lenin kutsus Narva üles* (RKM, KP 20, 286 (7)), *NBA* (National Basketball) – *Narva brigadiride aktsiaselts* (RKM, KP 14, 312 (7)), *NSVL* (Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit) – *Narva silla vallutasid lambad* (RKM, KP 21, 53 (10)). Huvipakkuv on seegi, et ühtegi neist lühenditõlgendustest pole saatnud Virumaa kooliõpilased.

Dialoogivormi ja lühiduse poolest sobivad mõistatused žanrina efemeerseteks kiirnaljadeks, rahvapäraste vaatekohtade manifesteerimiseks. Tänapäeva infotehnoloogia ajastul, interneti ja osalusmeedia tingimustes on märgata sõnaliste keerdküsimuste üha massilisemat illustreerimise ja visualiseerimise suundumust. On tekkinud keerdküsimuste uued meemilised, multimodaalsed ja -meedialised esitusviisid, mida iseloomustavad nt kirjalikkus, digitaalsus, omamoodi rahvavisualiseerimine. Naljaküsimused võivad sündida ja levida meediapõhjalise uudisfolkloorina, millega reageeritakse nt päevakajalistele (poliitilistele, olmelistele vmt) reaalelu sündmustele. Rikkaliku meemiainese hulgas võivad mõnikord ette tulla ka Virumaa paikkonnad. Näitena võib tuua järgmise meemi (joonis 2), millel on rahvuseepose “Kalevipoeg” kaanepildil keerdküsimus *Kuidas algab eestlaste eepos “Kalevipoeg” Sillamäel? Originaalis algab eepos sõnadega: “Laena kannelt, Vanemuine!” Sillamäelaste versioon kõlab aga nii: “Anna pill siia, vana m...!!!”* on Eesti dominantkultuuri positsioonilt vihje erinevustele Ida-Virumaa etniliste rühmade vahel, nimelt elab eestlasi Sillamäel stabiilselt alla 5% (Sillamäe 2014).

Varasemad suuremad Virumaa mõistatuste kogud

Varasema mõistatusainese ehk klassikaliste mõistatuste kohta saab esitada täpse arhiivistatistika. Arvo Krikmanni ja Jaak Krikmanni koostatud andmebaasi “Eesti mõistatused” (Krikmann ja Krikmann 2012) põhjal on Virumaalt kirja pandud ühtekokku 7785 klassikalist mõistatust 831 tüübist (vt joonis 3). Mõistatuste kogumisloos on põhjalikult läbi kirjutanud Rein Saukas (2005a, 2005b, 2007), siinkohal väärivad nimetamist aktiivsemad kogujad Virumaal.

Joonis 3. Virumaalt on kirja pandud kokku 7785 klassikalist mõistatust 831 tüübist. Enim (1199 mõistatust) on kirja pandud Haljala kihelkonnast, pingereas järgnevad 1131 ülekirjutusega Jõhvi ja 1098 üleskirjutusega Väike-Maarja kihelkond. Kaardil ei kajastu 1 Alutaguse ja 97 Virumaa mõistatust, millel kihelkond täpselt määramata.

Umbkaudu 30 Jakob Hurda korrespondenti on lähetanud aastatel 1888–1893 silmapaistva hulga mõistatusi. 545 mõistatust on saatnud Vaivara kihelkonnakooli õpetaja Heinrich Masing (vt joonis 4), kooliõpetaja Jaan Tammemägi on 1893. aastal saatnud Vaivarast 195 mõistatust. Kooliõpetaja ja põllumees Julius Aleksander Reepärg on aastatel 1889–1895 Haljala kandist kirja pannud 242 mõistatust, kooliõpetaja ja pärastine jutukirjanik ning kodu-uuriija August Tõnurist on aastail 1889–1891 Jõhvi ja Vaivara piirkonnast kogunud 228 mõistatust, Paulus Paurmann (kooliõpetaja, mõisavalitseja ja põllumees) on aastatel 1889–1891 Jõhvi kihelkonnast saatnud 208 mõistatust, Anna Elken Väike-Maarjast 1890. aastal 179 mõistatust, kihelkonnakooli õpilane Emilie Ellert 1889. aastal Iisakust 109 mõistatust.

Matthias Johann Eiseni kogus pole Virumaalt kirja pandud mõistatuste hulk kuigi esinduslik. Üle 100 mõistatuse on Eisenile kirja pannud nt Kadrina kooliõpetaja ja pärastine kunstnik Alfred Konstantin Kivi (113 mõistatust), Juhan Lilienbach Rakvere kihelkonnast (106 mõistatust) Narva Kreenholmi vabriku töötaja ja ajalehtede kirjasaatja Johan Landsman (102 mõistatust, kirjutas üles vabrikus kaastöötajatelt kuulnud), Mihkel Jürna Lüganuselt ja Viru-Jaagupist (102 mõistatust).

<i>mõistatus.</i>	<i>pag. 79.</i>	<i>leht.</i>
1. Ithi küeb, aiasteiba alfas.		Piip varre alfas.
2. Ithi all paun peal, pauna peal rips, rips peal nupp, nupu peal nubi, nubi peal (pauna peal rips) poipko ajab neid taga.		Kuimene kamm pead aiaja.
3. Ithi õhi ja pöte jalli ja jida kullut.		Hihllemine
4. Ithi kott aga kolikandja ei õhi.		Estamine.
5. Arakas aida, faba välgas.		Prüdi lukus.
6. Ithi alari mäel, Kiwi kellari peal, falk falki lid pes, Kiwi lukuke es.		Kellafipuu.
7. Ithi ammub kaho näevahel.		Piretamine.
8. Ithi nikel kaho näevahel.		
9. Ithi halgas pea paljas		Hikt.
10. Ithi ja okk hall kaer, päält kiurakas rebane.		
11. Enam aukunnaas kui talle laev.		Rutki Kõrs.
12. Ederperi Kinnab, lagurberi äärel		Kana.
13. Enne poja kleeved käre kui ema imale juust.		Kiina pöörd ja kuki.
14. Eling es ja kaaling taga, koksli pääga nokali Kões.		Kuuhokun, piidi ja wankor.
15. Et lile lall kee peal, liti lall kee peal, kanamuna kannu, kella daga alfas.		
16. Epi walge kui lumi, pära pi kui haljandaw rohi viimaks punane kui veri, lapplomaagus Kui mesi.		Kaustikas.
17. Epi ego ja piiski elab.		Clawhõle.
18. Kunt jooksu ura ara, pea wäri jeb wändar wanda, mina sawa piidama, fawa wadi rapalama.		Kelramine.

Joonis 4. Lehekülg Vaivara kihelkonnakooli õpetaja Heinrich Masingu mõistatuste saadetisest Jakob Hurdale, 1889. a. (H II 7, 79 (1-18)).

Ainsa üleskirjutusega klassikaliste mõistatuste tüübid

Allpool on ära toodud eesti mõistatuste akadeemilises väljaandes (EM I–II) leiduvad mõistatused (kokku on tüüpe 2800), mis on esindatud kõigest ühe-kahe üleskirjutusega ja ainult Virumaal. Näited pärinevad varasematest mõistatuste saadetistest. Tähelepanelikul lugemisel võib märgata osa tekstide juures vulgaarset alatooni, mõnedki neist on kahemõttelise küsimuse ja “süütu” tähendusega mõistatused, kus küsimuspoolde on meelega mitmemõtteline kujund sisse kootud. Üldjuhul on mõistatused üles ehitatud nii, et küsimuse kujund

peaks vastajat õige lahenduse leidmisel abistama, kuid selliste kahemõtteliste mõistatuste eesmärk on nimme suunata vastaja eksiteele. Lahendus on samas vägagi süütu. Siin avaldub taas üks mõistatuste ja mõistatamise funktsioone: selliste siht pole olnud mitte niivõrd see, et õige vastus ära arvataks, kuivõrd see, et õnnestuks (eriti naissoost) adressaat segadusse ajada ja erootilist pinget tõsta, eelkõige muidugi noorte seltskondades (vt ka Krikmann 2000).

Vaivara kihelkonnast (Vai)

Ikka seisab naistel ees, lihast kui näeb tema sees, ümarik on tema pragu, karvad katvad tema nägu? Muhv (1893).

Jänis jookseb jäädä mööda, timba-tamba teeda mööda? Lumi sadab (1893 ja 1889).

Keereldi-kaareldi, mülla-mälla möllaja? Veski (1887).

Minu ragu, sinu ragu, puu ragu, pinu ragu? Tuisk (1893).

Nurr-narr nurka, pirr-parr parsile, nõgelasi varsile, läheb puu pragoje? Lumi sadab (1893).

Vanapagan tantsib, vänt ei puudu maha? Vänt (vokil) (1893).

Jõhvi kihelkonnast (Jõh)

Ema läheb ees, ei saa suhu ega selga, tüter läheb taga, saab suhu ja selga? Vokk (1889).

Hõbeõhjad, vaskvaljad, seest siidine, päält pärline? Lõõtsapill, härmoonik (1889).

Mado mättäs, nenä välläs? Lapse nenä nattas (1889).

Must härg, mugulad sarved, läheb järvejäe pääle, pistab sarved sisse lopsti? Aidavõtti (1889).

Punane peegel seina peal? Päike (1888).

Päiväl pilgub, öösel pilgub, pilkasel pimedal pilgub? Aken (1890).

Risu rikkama tua ees? Hauriit (1888 ja 1891).

Siibita lennab ja jaluta võttab kinni? Aed võttab lumesao kinni (1888).

Suvel pea sinetab, talvel kuulab kuuse all? Vene (1888).

Tõlk-tõlk üle küla? Pesupesemine kurikaga (1888).

Vett täis, vett täis, põle prunti ies, sõisab püsti, sõisab püsti, põle konti sies? Kanamuna; kurk (1939).

Iisaku kihelkonnast (Iis)

Kiigal-kaagal, viigal-vaagal? Viiul (1888).

Kuulub, kui raiutakse, ei kuulu, kui maha langeb? Lambaniitmine (1939).

Nirr-narr nurka, pirr-parr parsile, kanepine köis ja kadakane laud, niine-puune nui, nuial kaks vart? Kass (1889).

Perse äärest, perse seest, lakub perset? Singiliha, kanamuna, härjakeel (1939).

Tutmed-rutmed ratsi naise puusa peal? Lambavill (1889).

Lüganuse kihelkonnast (Lüg)

Ies on hiire itemet, keskel kella korinat, taka taari naka? Kaljaasti (1948).

Neli kitse kusevad ühte aukuje? Lehmä lüpsamaie (1889).

Viru-Nigula kihelkonnast (VNg)

Kirju lehma, keikud sarved, konnib järvejäe peal, jäe paukub ja veri väriseb? Laev (1892).

Üks peab ja kaks veab? Künnimees härgadega (1889).

Haljala kihelkonnast (Hlj)

Isasta visasta karvane pugust, peresta kuus küinart karvane? Kasukas (1888–1902).

Kaks neitsid ühe kuldse karbi sees? Läätsed kauna sees (Dateerimata).

Kargut, karguti all koogid, kookide all renn, renni all tõnn, tõnni sees jahud? Käsikivid (1895).

Mees läheb metsa, õenes puu õlal? Kütt (Dateerimata).

Mõista, mõista muu truu, pane peäle poe truu, päele need kili-kolinad, päele nuppu kuldakella? Söömalaud, leib, lusikad, vaagen (1897).

Mõista, mõista mõnne sõrme, läbi kätte känne sõrme, sõsteri lehed sõrisesid, vasteri lehed varisesid? (1893, lahendus puudub).

Mõista, mõista mõõdu, pane peale paadu, keskelle kelevere, peale nuppu kullakeele? Pudru kausis, või silmas, lusikas silma peal (1889).

Pihkane pääl ja harjane all? Päähari (1933).

Pisikene pimbulaine, ranna raku kuerukene, las nemad võidu vupsitavad, kaksipidi kraksutavad: puu puhtaks, lauad lagedaks? Lähkrikivid (1891).

Seitse selga seljakute, kaheksa kaela kaelakute, üheksa üle õlade? Paja ahel (1889).

Soldat on minu suur sõber, laisk on minu söömalaud, virk, kes mind ära tapab? Täi (1888–1902).

Suu neljanurgeline, keel kaheksakandiline? Loomakell (1892 ja 1888–1902).

Suvel sööb, talvel situb? Heinaladu (1888).

Tõrs tuua võeralt maalt, siin maal vitsutata? Kübar, siin maal pannakse pael peale (1888).

Vasksed vesivärvad ja kuldsed kusilauad? Naisterahva asi (1888).

Veikene mees, punane kasukas seljas? Vähk (1893).

Vesi all ja vesi peal, kala ujub siiski kuivalt läbi? Kangakudumine (1888).

Vägi läheb välja, peremehe peial jäeb püsti? Lamba sittumine (1888–1902).

Üks on pikk ja piiramata, teine lai ja noolemata, kolmas kaljusta kõvera? Jõgi, meri, oja (1892).

Kadrina kihelkonnast (Kad)

Isa Tiiu, ema Tiiu, tütar Tiiu, tütretütar ka veel Tiiu? Männipuu (1888).

Ise igerik ja agerik, läheb põllule, tagumik paljas, näitab põesale p[erse]t? Kana (1966).

Mõista, mõista mõlle-rõlle, kilgutivad kõlle-rõlle, perenaise parajad riistad, nahka nad niblivad-nablivad? Lambaniit (1930).

Pisikene pilli-palla, lühikene lülla-lalla, kõige parem perenaine? Kulp (1896).

Pukk-pugadi, lakk-lagadi? Tuuleveski (1897).

Tuas peksetakse reie, lademed tualael? Suits (1888).

Vana naene, valged reied? Õuekamber ehk riideaet (1896).

Üks oinas, kaks kotti? Nahkkasukas kahe ripptaskuga (1968).

Üks seljali maas, seitse segavad sees? Leemekauss ja lusikad (1897).

Rakvere kihelkonnast (Rak)

Kihelkonna kaljaasti? Veeämbەر (1892).

Mees mauli maas, naine selili seljas, kõht kõrti täis? Leivaküna (1888).

Neli auku niidikeras? Lehma udar (1892).

Viht vitsata, luud lehita, tort takuta? Habe (1888).

Rakvere linnast (Rkv)

Ups-tups tuuakse, üle välja viiakse, saba sõlme lüüakse, rihmad kinni siutakse? Kanga ülespanemine puude peale (1965).

Väike-Maarja kihelkonnast (VMr)

Ei ole suuri-suur ega tilli-tilluke, siiski pikem kui jõgi, aga madalam kui regi? Tee (1887).

Hall kukk, punane hari? Maja põleb (1888).

Ilustaja ihu sees? Kõrvarõngas (1888).

Kere ümber sarved, sarvede peal võru? Vankriratas (1888).

Kui külge puudutad, siis kummardab, kui mööda lähed, siis ei liigutagi? Kaevuvinn (1888).

Kui torkab, siis näitab, kui ei torka, siis ei näita? Tule põlema panemine (1888 ja 1890).

- Mees läheb metsa, vesi ees, sild taga? Ämblik* (1965).
- Must mees, kalasaba taga? Pääsuke* (1890).
- Mõõgast pikem, nurgast kõveram, teeb mitme elule otsa? Vikat* (1888).
- Neitsid tantsivad, punane poisike vahel? Keel ja hambad* (1895).
- Neli hiirt jooksevad ühte auku? Lüpsmine* (1939).
- Päält sinine, seest valge? Suhkrupää* (1887 ja 1888).
- Pisukene riist, aga palju varandust mahub sisse? Rahakott* (1888).
- Punane põld, valge kari? Suu ja hambad* (1890).
- Puutööd teeb, ise sest sööb? Rähn* (1888).
- Sees sisiseb, peal pisiseb, kui välja saab, siis kõrvetab? Pajaur* (1890).
- Seest siid, pealt samet? Pada* (1888 ja 1890).
- Vedel vedela viamees? Tuli ja vesi* (1888).
- Õues sepp, tuas sepp, tagakambris on tõllassepp? Linamasin* (1890).
- Ühe ema lapsed, teineteist ei tunne? Jäljed* (1889).
- Üks passel, sada lappi? Kapsas* (1939).

Viru-Jaagupi kihelkonnast (VJg)

- Ees elgutimed, taga telgutimed, kaks kanget kahelpool? Härja-ikes* (pärast 1879).
- Must kui süsi, süsi ei ole, tuhnib kui siga, siga ei ole, karvad ta kannab ning sile ei ole? Mutt on must kui mustem süsi* (pärast 1879).
- Odrane orikas, sarapuune sitaauk? Lähker* (1889).
- Puhib ja ähib, aga paigast ei pääse? Sepalõets* (1889).

Simuna kihelkonnast (Sim)

- Pisikene poisikene, piip oli suus, pamp oli seljas, ise laulis saksa keeli: Kibuvitsa Villem surnd? Kell* (1938 ja 1953).

Narvast (Nrv)

Härja vaeu lehma reite vahel? Lehma piim udaras (1893).

Mees läheb metsa, oad peas? Loomal sarved peas (1904).

Virumaa esindatusega mõistatustüübid

Ahi küdeb teiba otsas? Piip (Vai, Jõh).

Ait alleri mäel, kivikelleri peal, saksa soldatid sees, puuluk ees? Linnupuu (Vai, Iis, Jõh, Sim, Nrv).

Ema ees, tühe kõht, tütar taga, täis kõht? Voki (Vai, Kuu, Jõh).

Harakas sabadelekse, saba pista pistelekse, moorile munad munetakse, munad mulle annetakse? Ahjuluud, leivalabidas ja leivad ahjus (VNg, Hlj).

Hele täht, tume täht, rikka mihe maja külles? Aken (Rak, Hlj, Koe).

Kokkuvõtteks

Virumaa mõistatusainese diakrooniline analüüs näitab, et vormiliselt on klassikaliste mõistatuste taandudes tõusnud elujõuliste alaliikidena esile keerdküsimused, liitsõnamängud, piltmõistatused, lühendmõistatused. See suundumus langeb kokku kogu Eesti mõistatusainese põhjal ilmnunud tulemustega, mis polegi üllatav.

Klassikaliste mõistatuste hulgas oli põnev jälgida ainult Virumaal ja seejuures kõigest ühe-kahe üleskirjutusega esindatud mõistatustekste, milles on esiplaanil omaaegsed taluargielu terminid, nagu nt tööriistad (nt sepalõõts, käsikivi) ja taluesemed (nt lähker, vankriratas, leivaküna, kaevuvinn). Virumaa kihelkondadest enim esines haruldasi mõistatusi Väike-Maarja (21 teksti) ja Haljala (18 teksti) alal, mis on seletatav ka nende kihelkondade rahvaluuleainese enama esindatusega arhiivis.

Sotsiaalses plaanis võimaldab Virumaalt kirja pandud aines süveneda mõistatuste ja mõistatamise erinevatesse eesmärkidesse. Varasematele usundilistele ja rituaalsetele rollidele viitavad teated, milles mõistatamisel oli kindel koht sügistalvises jutustamistraditsioonis. Maagilisi funktsioone kirjeldavad teated on vastuolulised. Ühelt poolt oli tarve mõistatamisega toidulaua (loomakarja) rikkust soodustada, kosjakombestikus tulevast peigmeest proovile panna või pulmakombestikus veimevaka jagamisel mõistatuste kaudu õnne ja viljakust

soovida. Teisalt viitavad teated mõistatamisele kui millelegi põlualusele ja patusele ja ilmselt kiriku mõjul on tegevust seostatud kurjade jõududega. Virumaalt pärinevad ka unikaalsed teated omapärasest arhailisi rituaale sisaldavast mõistatamismängust, mille puhul vastuse mitteteadja saadeti Uikalasse kui konkreetse paika Ida-Virumaal. Kahemõtteliste mõistatuste taotluseks on olnud innustada noorte seltskondades erootilist meeleolu.

Mõistatuste uuemas ainekihis on esiplaanil meelelahutuslikud sihid ja nali, mille kaudu väljendatakse poliitilisi ühiskondlik-ideoloogilisi suhtumisi ja millega reageeritakse tihti peale tõsielusündmustele.

Tänuavaldus

Uurimus on seotud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalse uurimisprojektiga IUT 22-5, seda toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus TK 145 – CEES). Autori eriline tänu kuulub Mall Hiimäele ja artikli anonüümsetele retsensentidele kõigi asjakohaste märkuste-soovituste eest.

Kommentaariid

¹ Soome k *hölmöläinen* – 1. 'kilplane', 2. 'lollpea, juhmarid'.

² Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal oli levinud komme saata mõistatuse mitteteadja vastuse järele Rasinasse. Miks just Rasinasse, see üleskirjutustest ei selgu. Küll on teada, et kõnealune küla on Võnnu kihelkonda kuuluva Mooste valla üks vanemaid, mis Tartu piiskopkonna lääniürikutes esmakordselt mainitud nime all *Rassinal* (1403). Küla asub kruusateede ristumiskohas, kust lisaks Moostele (Rasinast u 8 km kaugusel) viivad teed Tartusse (u 40 km), Räpinasse (u 18 km) ja Ahjale. Rasinasse saatmise kohta on aastatest 1895–1992 ühtekokku 20 teadet. Neist varasemad pärinevad Hurda korrespondentidelt aastast 1888: *Neid, kes mõistatuksi ära ei mõista, saadetas Rasina moori manu küüsuma. Võtta kolgits hobeses, uhmer öörikus, pini hand piitsas, kassi hand karpatsis, kats kanapasast karaskit kangli ala ja siis mine Rasinale minemä. Sää! pand vanamoor leiba ahjo ja tüttär näge man tuld, rakkakene villakorvin aho otsa pääl jo nakas haukma. Moor ütlep tütrele: "Mine kaema, kes tule, rakkakene hauk?" Tüttär lät kaema ja ütles: "Üts tule omma mõistatuse orrega sälan." Pääle selle tule mõistatuse küsija sisse, tervitap, mis vasta saap võetus, ja nakkap mõistatuksi seletama.* (H III 11, 491 < Kanepi khk, Vana-Piigaste v – J. Väggi (1888).)

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis (järjestatud algusdaatumite järgi)

H – J. Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu (1875–1917)

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

RKM – Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (1945–1994)

KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori rahvaluulekogu (1947–1980)

KP – Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna koolipärimuse kogu (1992–1994 ja 2007)

EFA – Eesti Folkloori Arhiivi rahvaluulekogu (alates 1996)

Kirjandus

Abrahams, Roger D. 1968. Introductory Remarks to a Rhetorical Theory of Folklore. *Journal of American Folklore* 81 (320), lk 143–158 (doi: 10.2307/537664).

Draitser, Emil A. 1998. *Taking Penguins to the Movies: Ethnic Humor in Russia*. Detroit: Wayne State University Press.

EM = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Saukas, Rein & Voolaid, Piret (koost) 2001–2002. *Eesti mõistatused* I–II. Monumenta Estoniae Antiquae IV:1–2. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.

Hiiemäe, Mall 1994. *Eesti rahvakalender* VI. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1995. Eesti piltmõistatuste loomispõhimõtetest. Kõiva, Mare (toim). *Lipitud-lapitud*. Tänapäeva folkloorist [I]. Tartu: Eesti TA Eesti Keele Instituut & Eesti Kirjandusmuuseum, lk 23–32 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/lipitud/Eesti%20piltmoistatuste.htm> – 17. veebruar 2017).

Kaivola-Bregenhøj, Annikki 1996. Riddles and Their Use. Hasan-Rokem, Galit & Shulman, David (toim). *Untying the Knot: On Riddles and Other Enigmatic Modes*. New York, Oxford: Oxford University Press, lk 10–36.

Krikmann, Arvo 2000. Lisamaterjali mõistatuste kohta (<http://www.folklore.ee/~kriku/PARINTRO/aenigma.htm> – 17. veebruar 2017).

Krikmann, Arvo & Krikmann, Jaak 2012. *Eesti mõistatused*. Andmebaas (<http://www.folklore.ee/moistatused> – 17. veebruar 2017).

Kõiva, Mare 1996. Siis astu aknalauale. Kõiva, Mare (toim). *Mängult-päriselt*. Tänapäeva folkloorist II. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 166–188 (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/mjap/mare.html> – 17. veebruar 2017).

Leisiö, Timo 2000. The riddle game of Visiting Hymylä revisited: A shamanic point of view. Vasenkari, Maria & Enges, Pasi & Siikala, Anna-Leena (toim). *Telling, Remembering, Interpreting, Guessing: A Festschrift for Prof. Annikki Kaivola-Bregenhøj on her 60th Birthday 1st February 1999*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, lk 272–286.

McDowell, John Holmes 1979. *Children's Riddling*. Bloomington, London: Indiana University Press.

Saukas, Rein 2005–2007. *Eesti mõistatuste allikalugu* I–III. Reetor 5–7. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus. [I: 2005a; II 2005b; III: 2007.]

Sillamäe 2014 = *Sillamäe arvudes 2014*: Värskete meretuulte linn. (<http://www.sillamae.ee/documents/1122926/3038361/Sillamäe+arvudes+2014.pdf/02ffccc2-8ea7-4dd3-8b01-f9287676e9bb> – 17. veebruar 2017).

Tedre, Ülo 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Viidalepp, Richard 2004. Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. *Sator* 4. Tartu (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator4/sator4.pdf> – 17. veebruar 2017).

Virtanen, Leea 1977. Arvoitusten esitystilanteet. Virtanen, Leea & Kaivola-Bregenhøj, Annikki & Nyman, Aarre (toim). *Arvoitukset: Finnish Riddles*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 330. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Voolaid, Piret 2002. *Eesti piltmõistatused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/Reebus> – 17. veebruar 2017).

Voolaid, Piret 2003. *Eesti (liit)sõnamängud*. Võrguandmebaas. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/Sonamang> – 17. veebruar 2017).

Voolaid, Piret 2004a. *Eesti keerdküsimused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/Keerdkys> – 17. veebruar 2017).

Voolaid, Piret 2004b. *Eesti lühendmõistatused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (<http://www.folklore.ee/Lyhendid> – 17. veebruar 2017).

Voolaid, Piret 2009. Lühendite alternatiivsed tõlgendused – rahvahuumor ja erikeel. Langemets, Margit & Metslang, Helle & Sepper, Maria-Maren & Argus, Reili (toim). *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat / Estonian papers in applied linguistics* 5. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 345–363 (doi: 10.5128/ERYa5.23).

Summary

Guessing and riddles in Virumaa

Piret Voolaid

Keywords: compound word games, conundrums, folklore in Virumaa, functions of riddles, humour, riddles, ritualism, specificity of riddles

The article gives an overview of riddles written down in their diversity throughout times in the parishes of Virumaa. The author analyses both the old (classical) and newer layer, including changes in the function and usage context as well as the usership. In addition to the dynamics of form and content layer of riddle texts, attention is parallelly paid to the social functions of the genre, which reflect in the small number of records of usage contexts found in archival materials. Records from Virumaa confirm a more general tendency that the genre which in the peasant society had, besides entertaining functions, also magic and religious importance, today focuses on entertainment.

Virumaa vanasõnad ja kõnekäänud¹

Annali Baran

Teesid: Artiklis käsitletakse ühe Eestimaa piirkonna – Virumaa – rahvaluule lühivorme. Osutatakse omaaegsete kihelkondade tihedatele seostele rahvaluulelise materjali osas, mida iseloomustab arhailisus, murdelisus ja tugev regivärsi mõju. Piirkonna eripäraks on ka mõjud hõimlastelt, kes elasid kunagi nendel samadel aladel, ning naaberrahvastelt. Vanasõnade ja kõnekäändude seas torkab silma ainulaadsete väljendite rohkus, aga ka laialt tuntud eestikeelsete traditsiooniliste väljendite esmaesinemine. Rahvalike ütluste seas eristatakse nn naabrihuumorit ja kohanimedega pejoratiivseid ütlusi, tuues välja eelkõige paikkonnale iseloomulikku.

Märksõnad: fraseologism, kohanimed, murdekeel, naabripilked, regivärsivorm, vanasõnad

Virumaa vanasõnadest – iseloomulikku

Virumaad peetakse üheks Eesti olulisimaks folkloorialaks. Viru-, Harju- ja Järvamaa kokkupuuteala kihelkondadest on saadud kõige enam omaaegsete regilaulude kirjapanekuid. Vanasõnauuri ja Arvo Krikmann on tuvastanud, et ka selle piirkonna vanasõnavariantide hulk on üks suuremaid. Samuti kohtab Virumaa vanasõnades, iseäranis rannarahva omades, omaaegset regivärsivormi enam kui mujal. Siin on nii pudemeid üldtuntud regilauludest kui ka selliseid värsipaare, millel puudub seos rahvalauluga (Krikmann 1981: 40). Lisaks arhailisele vormile on kauemini säilinud vanapärase keelekasutuse, kõnekeelest ammu kadunud arhailised keelendid, mille mõistmiseks vajame tänapäeval etnograafiaalaseid teadmisi. Tihedate naabrisuhete tõttu soomlaste ja venelastega kohtab Virumaa vanasõnade seas ka nendest keeltest laenatud ütlusi. Samuti on eripärane Alutaguse murdeala (Lüganuse, Jõhvi, Iisaku), kus kunagi elasid meie hõimurahvaste – vadjalaste ja isurite esindajad. See seik

selgitab mõjutusi mitte üksnes murdekeelele, vaid ka rahvaloomingule. Just siit paikkonnast on kirja pandud ühiseid vanasõnu vadjalastega.

Tähelepanuväärne on seegi, et on piirkondi, nt Iisaku kihelkond, mille eri osad kuuluvad keeleliselt erinevatesse murderühmadesse. Nii on rikkalikult vanasõnu ja kõnekäände andnud Tudulinna ümbrus hoopiski idamurde koosseisus, samal ajal kui ülejäänud osa Iisakust on jagatud Alutaguse murde (ehk kirderannikumurde ühe murderühma) ja keskmurde vahel.

Selline murdealade sujuvate piiride olemasolu ongi põhjuseks, miks võib mingi ühe kihelkonna vanasõnade ja muude ütlustegi koosseis olla üpris erilmeline.

Puhtalt ühe kindla kihelkonnaga piirduvate vanasõnade kõrval on rohkem pigem selliseid, mis ulatuvad naaberkihelkondadesse, olgu siis sama maakonna omad või siis koguni sellest väljapoole jäävad. Seesuguse levimise põhjuseid tuleb näha nii omaaegses asustusajaloos kui suhtluses, läbikäimises naabrite vahel.

“Eesti vanasõnade” akadeemilise väljaande (EV) andmetel² on Virumaa erinevaid vanasõnatüüpe kõige enam kirja saanud Lüganuselt – 943, järgnevad Haljala 929, Rakvere 684, Jõhvi 653, Väike-Maarja 587, Viru-Nigula 574, Iisaku 392, Vaivara 362 (lisaks Narva 139), Kadrina 320, Simuna 298, Viru-Jaagupi 185 tüübiga. Väljaandes esitatud vanasõnade üleskirjutused kuuluvad peaaesjalikult ajavahemikku alates 1888. aastast ja lõpetades 1960. aastatega.³ Rahvaluule suurskogumise algusajal on vanasõnu ja kõnekäände tallele pannud ja arhiivi läkitanud järgmised kirjasaatjad: Juhan Elken (VMr, VNg), Aleksander ja Friedrich Feldbach (Vai), Aleksander Heraklides (Rak), Alfred Konstantin Kivi (Kad), Kaarel Kleinmann (Kad), Hans Krickmann (VNg), Johannes Leetberg (Hlj), Leena Lepp-Viikmann (Pruul) (Hlj), Juhan Lilienbach (Rak), Karl Voldemar Lurich (VMr), Hermann Länts (Hlj), Heinrich Masing (Vai), Carl Mastberg (VMr), Nigolas Otto (Jõh), Paulus Paurmann (Jõh), Karl Danel Pruhl (Hlj), Julius Aleksander Rehberg/Reepärg (Hlj), Marsell Ross (VMr), Johannes Sirdnak (Nrv), Johannes Sõster (Kad), Dietrich Timotheus (Iis, Jõh).

Hiisemast perioodist pärinevad mahukamad saadetised jäävad üksikute eranditega peaaesjalikult 20. sajandi teise poolde: Marta Blum-Koppel (Iis), Helmut Joonuks (Sim), Hilda Jõulmaa (Iis, Jõh), Arvo Krikmann (Sim), August Krikmann (VNg, Rak), Aino Källo (Lüg), Edur Maasik (Iis), Endel Mets (Jõh), Madis Oviir (VJg), Linda Palu (Hlj, Rak, Sim), Mihkel Priimets (VMr), Mall Proodel (Hiemäe) (Iis, VMr), Oskar Surva (Iis), Johannes Valdur (Kad).

Teistest piirkondadest esileküündivat temaatikat Virumaa vanasõnades ei kohta. Peamised teemad on vanasõnadele üldiselt omased: loodus ja ilmastik, kalender, põlluharimine, majapidamine, tervis, perekond ja kodu.⁴ Samuti on esindatud vanasõnad inimsuhete, oma ja võõra, sotsiaalse ebavõrdsuse, oman-

disuhete, headuse ja kurjuse, töötegemise ja kokkuhoiu, nooruse ja vanaduse, elu ja surma kohta. Ent nagu on märkinud Arvo Krikmann (1981: 38), on nn etnograafilise temaatika (kalender, ilmastik, põlluharimine, kalastamine, argielu, ametid jms) osakaal rannarahva vanasõnarepertuaaris suurem võrreldes teiste Eesti aladelt kirjapanduga.

Võimalik on välja tuua kõigi Virumaa kihelkondade ainulised vanasõnatüübid, st sellised, mis esinevad Eesti Rahvaluule Arhiivi andmetel üksnes ühes kihelkonnas. Iseloomulik on, et seesuguste tekstide osakaal on suhteliselt väike. Reeglina tunti üht ja sama vanasõna ka väljaspool kihelkonda. Nii ilmnebki, et Haljala vanasõnu kohtab ka Kuusalus ja Kadrinas, Jõhvi omi Iisakus ja Lüganusel, Lüganuse omi Haljalas ja Rakveres, Rakvere omi Viru-Nigulas jne. Samuti on iseloomulik, et mingi vanasõna tundus ühendas Virumaa kihelkondi hoopis Põhja-Tartumaa (Torma, Laiuse, Palamuse, Kodavere), Harjumaa (Kuusalu, Jõelähtme, Jüri) või Järvamaaga (Ambla, Järva-Jaani, Koeru). Rannaeestlaste traditsiooni esindavad ilmekalt Haljala, Kadrina, Lüganuse, Viru-Nigula ja Jõhvi vanasõnad, siin esineb rohkelt regivärsile omast algriimi ja parallelismi. Kuigi enamasti on tegemist regilauludest iseseisvunud värsiridadega, ei ole sugugi kõik seesugused tekstid alati otseses seoses mingi kindla rahvalauluga. Leidub nt üksnes Haljalas või Kadrinas kirja pandud vanasõnu, siiski on suur osa neist regivärsivormilistest vanasõnadest ühised Kuusalu kihelkonnaga. Nii on Krikmann (1981: 5) osutanud Virumaa teatud kihelkondade vahelistele tihedatele omavahelistele seostele, tehes seda just nn puht-lahemaaliste (Kuusalu, Haljala, Kadrina) vanasõnade näitel.

Kirderanniku levikutüübi kõrval eristub kirde-eestiline tüüp, mis seob Virumaa mereäärsete kihelkondade ehk Ranna-Eesti ala traditsiooni sise-Virumaa kaudu Peipsi-äärse piirkonnaga (vt siirdealadest Pajusalu jt 2002: 91–94). Krikmann (1981: 12) on Virumaa mõnede sisemaiste kihelkondade (Simuna, Viru-Jaagupi) puhul aga märkinud vanasõnalise ainese vähest kogumist, mistõttu on seesuguse levikusuuna konstrueerimine pigem oletuslik.

Järgnevas on toodud näiteid vanasõnatüüpidest Virumaa kihelkondades EV põhjal. Esmalt kihelkondade kaupa ainuliste vanasõnade loend.

Haljala kihelkond (Hlj)

Ega töö konn ole, et eest ära hüppab.

Hildaruskü hüvä päivä, aamuruskü päivä paska.

Hobu kaup on õuessa, neidu kaup kamberissa.

Hommi küukega, õhtu koeraga.

Kuhu iga töömees oma järelejäänud tükid paneb: kingsepp saapa-apsatisse, rätsep kuuekrae sisse, müürsepp müüri vahele.

Kui on läind rumm, siis mingi ka kodarad.
Kuusk kuulutab, lepp laulatab, pajupõõsas paneb paari.
Küll vend venna tunneb.
Mida rikkam, seda tilegedam.
Parem silk-leib kohu sees, kui kuldtukat pihu sees.
Pere leivad piened leivad, talu leivad targad leivad, nied tahvad suurta
sõtkujaida.
Põld paneb puhkamaie, ie paneb hingamaie.
Raha on ümmarguine.
Suvel oled suureline, küll talvel tagasi annad.
Süga sina täna mind, mina süga homme sind.
Vareksel on vagu taga ja harakal on hagu taga.
Võeras lehmake, oma kelluke.
Võtja käsi piab pikem olema.
Ära vana koera torgi.

Jõhvi kihelkond (Jõh)

Jo laastust tunneta meistri.
Kis varga järelt varastab, küll sie naerab.
Kui ei õle piad otsas, anna aga jalgudele valu.
Kui enne paastumaarjapäeva külm on, siis on pärast soe; on enne soe,
siis on pärast külm.
Kui karu otsib vara pesa, tuleb vara külm.
Kui ülestõusmesepühal nii soe on, et võib kuuevael käia, siis piab nelipühi
nii külm olema, et käi kasukaga.
Küll igäüks oma randa roogib.
Muik muie rahva ies, kena kerikutiel, kodo kulpi kusevad, soolavakka
soravad.
Naist sõnast, lutsu sabast.
Olgu õlgine ehk aganane, kui aga oma on.
Parem ikke uues kuues kui vanas kasukas.
Silk-leib ja raavivesi – nied on saarlase toit.
Zissid-Zimmid sõja võitsid, Stuudebakid muidu sõitsid.
Tanguputru on ülä aia hüppädä.
Töö ei ole hunt, et metsa jookseb.
Tütarlapse suul olgu alati porstuba ees.
Õige pääle kadeda hammas ei hakka.

Iisaku kihelkond (Iis)

*Kolm on koosolek.
Kui valusat ei ole, siis pole ka ilusat.
Küll luts loeb, latikas laalab.
Lehmasõnnik on jumalasõnast vägevam.
Lutsu maksad ja maualused, kiissel ja kartulipudru – vat sie on kõige parem roog.
Mees on nagu kuusepakk, vahetevahel praksub; naine on nagu haavahalg, alati sisiseb.
Mitu päeva pääle jaanipäeva kägu kukkub, nii mitu nädalat on pääle mihklipäeva sooja.
Puud tuleb lautida nii, et värblane läbi lennab, aga harakas kinni jääb.
Silkusöönd mehed olla tugevad.
Surmast ei ole koledamat ja Siberist ei ole pikemat teed.
Tervist apteegist on ju raske tuua: paljukesest sealt saab.
Tropis peab ikka tola olema.
Valel on saba taga.
Võõras rand, võõras kala.
Õlu peab nii rammus olema, et kass võib poegadega peal istuda.
Üks on luadud luulijast, teine on luadud laalijast, kolmas musta mulla püerijast.*

Kadrina kihelkond (Kad)

*Ainult need saavad mehele, kes on osavad ning sõlmivad kuuseokka sõlme.
Enne toomapäeva võib õlut aganatestki teha, piale toomapäeva ei saa viljastki.
Head sõbrad ikka oma nahka nülivad.
Inimene on surmani koolilaps.
Keed ei sünni keeduksesse.
Kes palju näeb, see palju teab, aga hea, kes vähe näeb ja siiski teab.
Kui punane kukk laulab katusel, siis on kõik lõppend.
Mulk on kõrge, mulk on rumal.
Olgu ikka üks lootsiku tüürimees, teised seesistujad.
Pikad juuksed, pikk aru; lühikesed juuksed, lühike aru.*

Lüganuse kihelkond (Lüg)

*Ega kana iga kõhtagi ei muni, kuhu kükitab.
Huoletus ja laiskus on õessed.
Juodikku Jumal juhatab.
Kana kaagutab pärast, naine enne.
Keeled suus – tied lahti.
Kuda jalg, ninda saabas.
Kui naine paneb suure varba suhu ja jala kaela peale, siis naine on veel naine.
Kui puudub majas tüü ja huol, siis kaub lauvalt leib ja suol.
Kui saad üle luvva, sis üle luvva varre ka.
Laubane päiv on ühe otsaga.
Lesk naine ja kaartulid on saarnased, sest neie mugulad on mulla all.
Mehe sugulased on kui jänesse tagumine jalg.
Naine on veel naine, kui kusi lume sulatab.
Nuorelt rabad, vanalt magad.
Parem oma soolleib kui võera võileib.
Surm ei küsi, kas sa noor ehk vana.
Tänä vana mattab, homme uuve võttab.
Vanalt kondid vastavad.
Virk ärkab, siis torkab, aga laisk jääb lamama.
Võta sie naisest, kie luuavarre maast üles tõstab.
Väsind inimene magab ka puuhalu pääl.
Õigus on kirju härjä perses.
Ära vali pali: kie pali valib, sie palja saab.*

Rakvere kihelkond (Rak)

*Anna viimane käest välja, viimaks jää ise vesilusikale.
Ega kõik tiha sünni, mis kässasse, käskida võib ka: istu persetpidi tulde.
Ega sie ise nii hia ole, kes teist naerab.
Ei surm küsi kellegi kääst luba.
Ennemb en saa henge tagasi, kui kaks kätt rindul.
Hia asi saab ennemast otsa.
Härja suuruse au veeb kass sava otsas ära.
Jägajal puuduvad näpud põhja.
Kas hane selga loputa ehk lollil tarkust õpeta.*

*Kes kõige laisem lubama, on tihti tulisem tegema.
Kes saab, see salvab.
Koera ase on laua all.
Kui mere peal häda, siis maa peal aitajaid küll.
Kui oled mees, siis pea mehe aru.
Kust rikas raha saab.
Mis sa sest veel taga lükkad, kes kukkumas on.
Pea harv, jalg kerge.
Pea pahane unestab, jalad vaesed vastagu.
Teist oskab igaüks õpetada.
Tühi jutt lagub jaani jääle ära.
Vaene toidab rikast.
Õpitud ammetit on raske maha jätta.
Ühekorra piab ikke surema.*

Simuna kihelkond (Sim)

*Ega koer tuult haugu.
Ilma koppel on suur ja seal sees on iga karva vasikaid.
Kes valetab, see kannatab.
Kes vasikas õhtul, see vasikas hommikul.
Kes väiksel alustab, lõpetab suureste.
Kiida lolli, loll jookseb nahast välja.
Kui on mees rahul, siis on ka Jumal rahul.
Kui vana karu läheb pesast välja, siis pojad jäävadki sinna käppa imema.
Kurat on valeliku isa.
Kõik ep ole nii suured rikkad, kuda kiidetakse, kõik ep ole nii suured
vaesed, kui laidetakse.
Põllumees on saatuse ori.
Sõber on parem kui kõige ligem ligemene.
Vaene on rikka selgroog.
Ära räägi rohkem, kui võid teisele suu sisse öelda.*

Vaivara kihelkond (Vai)

*Ennemuina öölnud härg: "Täis mees, täis mõet: kubu õlgi ja toover vett."
Enne toapoiss, pärast seapoiss, aga enne seapoiss, pärast toapoiss.
Hommikune aeg – kuldne aeg.*

*Kahjust on kägo külasse, tülist on tütar talosse.
Kes tahab palju saada, peab palju kannatama.
Koer haugub kuni hammustab.
Kui mihkclipäeval tuul pöörab, siis viljahinnad ka pööravad.
Lööb saadan sarved seina, võta siis seinast välja.
Matiga võetakse, vakaga saadakse.
Naised ütlevad, et rohkem pole meest vaja kui siis, kui näeb madu-ussi
ja kui müristab.
On ööd uneta, siis tööd eluta.
Pärast riidu ei ole tarvis rusikad näidata.
Sappi on saivarilgi.
Tüö sunnib tegijat.
Valelikul on seitse reedet nädalas.
Veikesed allikad teevad suured jõed.
Äga küla külla ei anna.
Üks teeb, aga üheksa saab.*

Viru-Nigula kihelkond (VNg)

*Elu hea, kui teised ei tea.
Ennem saab hundist hobune kui karust koduloom.
Kergem on koguda kui kokku hoida.
Kui kadrinapääva sula, siis olla andreksepääval jälle külma.
Küla kiidab, mõis laidab, mõis kiidab, vald laidab.
Lapsed lapsida tegevad vanemile vastuksista.
Oled ise sikk, siis võta ka kitse oma naiseks.
Pee on peksu karjamaa.
Puu paindub, aga mees ei taibu.
Sõpru saad, kui sinul nendele anda on, vaenlasi, kui neilt midagi tahta
tahad.
Süü keitjal, süü sööjal.
Töölt leitakse, tegijaks kiidetakse.
Tütarlapsed tühjad asjad, pojad need on mehed.
Vanapoiss maksab vaka süsi, vanatüdruk maksab tünder nisu.
Vastavetta on raske uju.
Õde õunaoksakene, vend on vestuvarrekene.
Õigus ei kõigu.*

Viru-Jaagupi kihelkond (VJg)

*Este hirmus, pärast armas.
Küll siis surm süüd leiab, kui taud tappa tahab.
See on küll teinud, kes haudas on.
Sel inimesel on hea elada, kes häbi ega au ei karda.
Viksid viia viisi tõttu, kõrgid kena kõnni tõttu, töö tõttu tütarlapsed.*

Väike-Maarja kihelkond (VMr)

*Anna kurjale tilka verd, pärast võtab kuri hinge.
Ega kroonu leib ei lõppe.
Ega vihmavesi katuselle jää.
Ei vesi ega tuli ühte hakka.
Harvast häid nähakse.
Iga suksutaja ei ole päitsete pähepanija.
Inimene on ise oma jumal ja ise oma kurat.
Kadedus on kuradi ema.
Kes kalu kätega püüab.
Kes tööd teeb ja vaeva armastab, seda aitab Jumal.
Kui voodid ei ole, aitab ka muru.
Oma teenitud leib on magusam võõrast.
Parem heaga herneleem kui pahaga pannkoogid.
Peremehe "läheme" on enam kui peremehe "minge".
Sitikal on siledad tiivad, tartlasel targad sõnad.
Tantsi, tantsi täna, küll hommen ajad pilli.
Õigust kardetakse rohkem kui tuld.
Üks väljal ei ole mitte sõjavägi.*

Järgmisena toon välja vanasõnad, mis esinevad ainult kahes Virumaa kihelkonnas. Antud näidete puhul on nendeks paarilisteks teistest sagedamini Jõhvi-Vaivara ning Haljala-Rakvere.

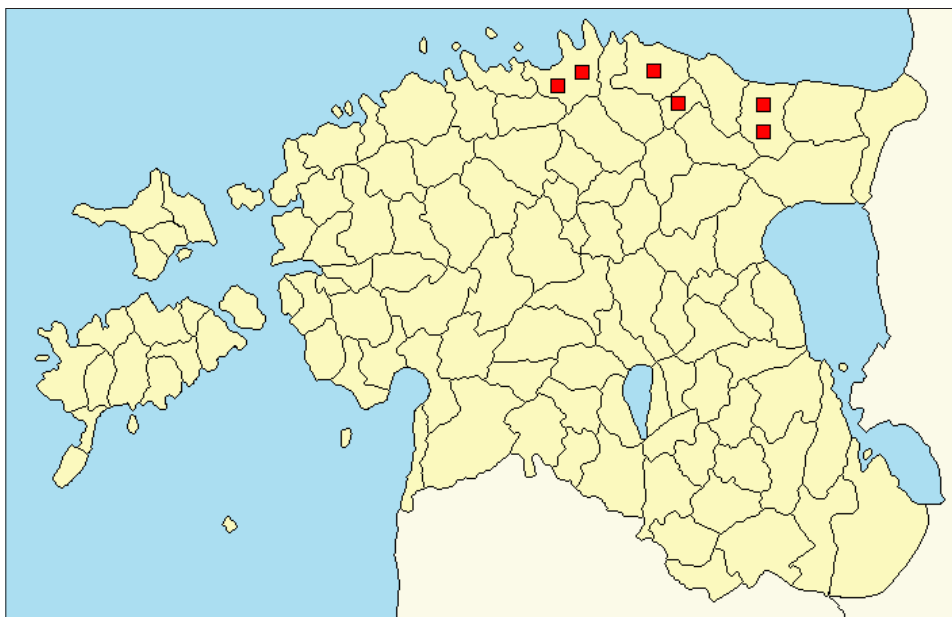
*Ega vesi verd anna.
Hea, kes hästi räägib, veel parem, kes vait seisab.
Hobu jookseb, kuni köie mõedab.
Isa pussik saab pojale, ema helmed tütterile.
Joobnu jutt ehk lapse laul.
Ka pime hobune leiab oma teed koju poole.*

*Kahjust on kägo külasse, tülist on tütar talusse.
Kel raha, sel sõbrad.
Kerge on haigeks jääda, katsu tervest saada.
Kits ei ela kiitusest ega lammas laitusest.
Kuld kuolitab ja raha rihib.
Küll meri mihe tegeb.
Loe luid ja arva hambaid, ära loe teise loomi.
Maja rahu tuleb maja perenaisest.
Mingu kas või naine kaevu, aga piip peab põlema pandama.
Mis viga nielata, kui teine puruks närib.
Parem tuasittur kui kõrtsilakkur.
Puhtale on kõik puhas.
Raha sigitab vargaid.
Rebase saba paistab välja.
Seda kuuske kummardad, kelle all sa oled.
Sugulane suurem vaendlane.
Sulle lauad, mulle rauad.
Südamel ei ole mitte akant, kust sisse vaata.
Taga jõulut talv tuleb.
Tarkusest ei lähe kiegi lõhki.
Õnnetu tieb kõik õhtad, vilets kõik videvikud.*

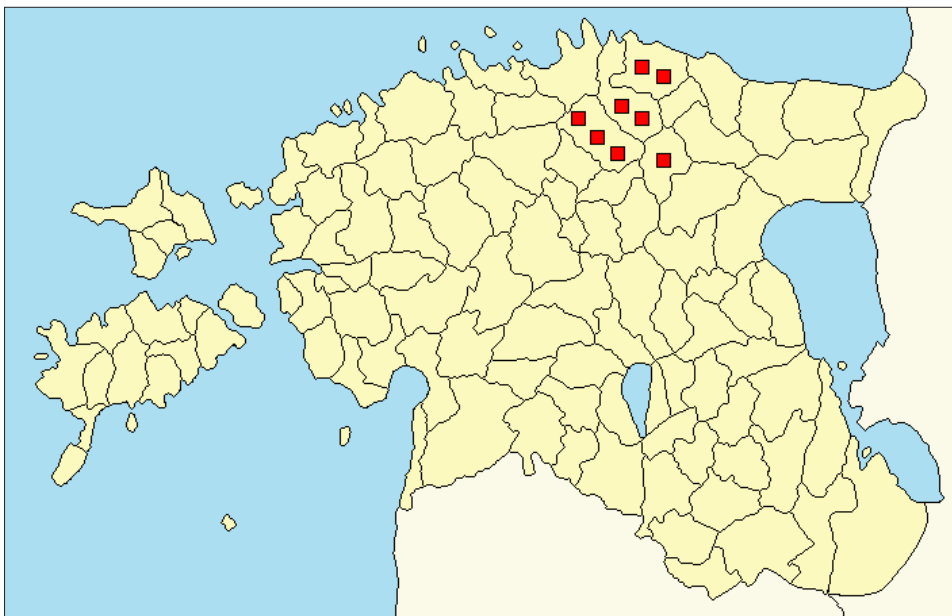
Ainuliste vanasõnade ja Virumaa eri paikades levinud vanasõnade kõrval eritlen omaette rühmana vanasõnu, mis esinevad ühes või mitmes Virumaa kihelkonnas ja võivad ette tulla ka naabermaakonnas (Harjumaa, Põhja-Tartumaa, Järvamaa). Nagu on välja toonud Anne Hussar (2013: 103) Ida-Virumaa vanasõnade juures, võib näiteks üks ja sama tekst lisaks ühele Ida-Virumaa kihelkonnale (Vai, Jõh, Iis, Lüg, VNg, VJg) esineda veel Haljas ja/või Kuusalus.

*Ega vesi verd anna.
Hea, kes hästi räägib, veel parem, kes vait seisab.
Hommikune aeg – kuldne aeg.
Idast tuleb hää ilm, idast tuleb paha ilm, idast tuleb maailma ots.
Ka pime hobune leiab oma teed koju poole.
Kergem on koguda kui kokku hoida.
Kes kõige laisem lubama, on tihti tulisem tegema.
Kits ei ela kiitusest ega lammas laitusest.
Kui saad üle luvva, sis üle luvva varre ka.
Kuida maa, nõnda maner.
Kuda mees, nõnda mekud.*

Kuld kuolitab ja raha rihib.
Loe luid ja arva hambaid, ära loe teise loomi.
Maja rahu tuleb maja perenaisest.
Mis viga nielata, kui teine puruks närib.
Naine on siis veel naine, kui või suus sulab.
Parem tuasittur kui kõrtsilakkur.
Pea harv, jalg kerge.
Raha sigitab vargaid.
Seda kuuske kummardad, kelle all sa oled.
Sugulane suurem vaendlane.
Sulle lauad, mulle rauad.
Söö ikka kala ja pala, kui peremees ei näe, siis veel.
Südamel ei ole mitte akant, kust sisse vaata.
Taga jõulu talvet küll, taga jõulu päavad pikad.
Tarkusest ei lähe kiegi lõhki.
Õnnetu tieb kõik õhtad, vilets kõik videvikud.

Joonis 1. ■ EV 11267 Söö ikka kala ja pala, kui peremees ei näe, siis veel.

Joonis 2. ■ EV 6511 Kuda mees, nõnda mekud.

Võib leida väga arhailisi tekste, mis osutavad kunagistele geneetilistele või laenulistele seostele läänemeresoome ainesega. Virumaa ühest piirkonnast Alutaguselt (määratlus “vadjarane kirderajoon”) on kirja pandud niisuguseid vanasõnu, mis on puhtalt vadja päritolu (Mälk 1976):

Kui eläme, siis helmed saame; kui sureme, siis kalmud saame.

Küla annab külma nõu, rahvas raudase südame.

Küla tuleb, küll saab; talu tuleb, taas saab.

Samuti leiab Virumaalt vanasõnu, mis on kas soome või vene päritolu (vt Hussar 2013). On kindlaks tehtud ka seesuguseid tekste, mis on ühised nii eestlastele (seejuures esinemas peaaesjalikult Virumaal), soomlastele, vadjalastele kui ka venelastele. Siinkohal üksnes mõned näited, toetudes Vaina Mälgu uurimistööle (1976).

Aeg parandab haavad, aga jätab armid.

Kes haraka pesa ilmutab kui ise.

Igalühel ikke oma kallis.

Kolm on iga asjale hea.

*Kuera ei ole, haugu ise.
Igal maal ise viis, igas kohas ise kombed.
Ega puu ühelt puolt lange.*

Kõnekäänud ja muu fraseoloogiline keeleaines Virumaal

Kõnekäänd ehk rahvapärane fraseologism on kujundlik iseloomustus mingi üksikjuhu kohta. Erinevalt vanasõnast ei ole kõnekäänuline ütlus lausekujuline, vaid osa lausest. Piirjuhtudel võib kõnekäänd olla küll ka süntaktiliselt lõpetatud lause, ent siiski mitteüldistav.

Virumaa vanimad rahvapäraste fraseoloogiliste väljendite üleskirjutused pärinevad sarnaselt vanasõnadele rahvaluule suurkogumise algusest – aastast 1888. Sel aastal esitas Jakob Hurt oma üleskutse “Paar palvid ...”, pannes aluse eesti rahvaluule süsteemsele kogumisele. Virumaalt kirja pandud varaseimad tekstid on ühtlasi nii mõnegi Eestis laialt tuntud väljendi esmasteks kirjapanekuteks (dateeringuks 1888)⁵:

*Aiateivas on su abi ja toeteivas on su tugi! (Kad)
Kaks täkku libeda kõrtsi ees. [Tatine nina.] (Jõh)
Kasvas küll habe, aga ei kasvanud mõistus. (VNg)
Olgu tema ruun ehk mära, maksa aga kaerad ära! (Hlj)
Käed kullased, suu sitane. [Varanduse kohta.] (Vai)
Nüüd on talve selg pooleks. (Rak)*

Erandina torkab silma Viru-Nigula khk, kust varaseimad kõnekäändude kirjapanekud pärinevad juba aastast 1878–1879 (Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogus). Kõigi nende üleskirjutuste taga on üks isik – Hans Krickmann. EKFA andmetel on ka need tekstid tuntud väljendite esmakordsed fikseeringud.

*Kõht täis nagu rikka mehe ait.
Kui ei usu, siis anna uruaugule musu.
Laps nagu surma suutäis. [Lahja ja väikene.]
Roots ruol, ei vana venelane teagi. [Kui lapsed söövad.]
Tule koju, meeleke – kust tuleb, kui ei olegi.
Tõsi kui tõrre põhjas vesi.*

Kõnekäändude üleskirjutuste koguarvult tõusevad teistest kihelkondadest märkimisväärselt esile kolm kihelkonda: Lüganuse, Iisaku ja Jõhvi. Ühtekokku on

neist kirja pandud ligi kümme tuhat fraseoloogilist ütlust. Sama palju tekste on Virumaa ülejäänud kihelkondade peale kokku.

Sarnaselt vanasõnadega leidub fraseologismide seas väljendeid, mille päritolu piirdubki üksnes Virumaaga, ent enam kohtab siiski niisuguseid, mis on nii Virumaal kui naabermaakondade kihelkondades (sagedamini Kuusalu, Ambla, Koeru, Laiuse).

Puht-virumaalistena kirja pandud väljendite vormilise külje kohta võib nentida, et sarnaselt mõnede kihelkondade vanasõnadele kohtab siingi sagedasti regivärsile omast algriimi. Kõnekäänud, iseäranis vanemad, ongi tihtipeale seotud vanasõnadega – ühelt poolt nn koostisosana vanasõna sees, teisalt kõnekäänulise variandina (Krikmann 1997: 54–55). Ilmekas fraseoloogiline väljend *vesilusikal olema/elama, vesilusikale jääma* ‘vaesuses olema, puudust kannatama’ on kirja pandud üksnes Virumaalt. Samuti nagu ka vanasõna *Anna viimane käest välja, viimaks jää ise vesilusikale!*

Erinevalt vanasõnades tooniandvast tõsisest õpetusvaimust valitseb rahvapärastes väljendites peaaesjalikult huumor – enamasti tõgamise, pilkamise vmt kujul. Taolist rahvapärast humoorikat sõnaseadet kohtab nii võrdluste, liialdavate ütlemiste, teretamiste-tänamiste, retooriliste hüüatuste kui muude ütluste näol.

Võrdlused

kui kiurumunetaja [Väikesekasvuline, kõhna naise kohta.] (Lüg)
kõhn nagu küpse silgu silmade vahe (Hlj, Sim, VMr)
kõht täis kui kõrvekitsel (Nrv, VJg)
libe nagu vene seen (VMr)
mure nagu Rähni Maie munaruog (Iis, Jõh)
lüedi käppaga pähä nagu jänese pojale (Iis)
nagu mustlased jagavad Sirtsu soos kopsu [Kui mõne asja pärast jagel mist tuleb.] (Sim, VMr)
punetab näost kui rootsi koidik (Lüg)

Hüperboolsed väljendid

Ah, tema tüö või tegemine, sie on nisike, et küla koeradki naeravad. (Iis, Jõh)
Ei sie inimene seisa sõelas ega sarjas. (Hlj, Iis)
Jalad sel ninda kõverad, et põrsast püüda ei saa, põrsas juokseb jalgade vahelt läbi. (Jõh, Iis)

Kuuleb, kui rohi kasvab. (Kad)

Küll siis hakkab ujuma, kui vesi perse puutub. (Iis, Jõh, Kad, Lüg, VNg)

Müts ei jõudnud varnas sõisama jääda. [Üeldi lühikäse puhkuse ja üö kohta suvel.] (Jõh)

Omal nokib kukk tagaõtsast tangu. [Kui keegi väga noor on ja tähtis.] (Lüg, Rak, Sim)

Suur püha, et rohigi ei kasva. (Kad)

Tie talle nisuke paldruk, et õite aitab. [Peksaandmise kohta.] (Sim)

Vaata kui virutan, nii et multsed kapsad lendavad! (Sim, VJg)

Ega sind ometegi hobuse naha sisse maeta. [Sellele, kes ülearu ennast hoiab.] (Hlj, Iis)

Ega ta ääri ei nuta [Kui on midagi juba parasjagu, aga ikka veel pisut juurde lisatakse.] (Hlj, Iis, Kad)

Karu tuli mul vastu ja mina ei saand muidu, kui kaks korda vaatasin talle näkku – nii suur nägu oli sel karul. (Rak)

Teretamised-tänamised

Aitäh tulemast, meie saime palju paremast ja suure tüki suuremast, kui tuleb homme, siis tule tagasi! (Hlj, Iis)

“Tere tõmplik-tämplik!” – “Saab pesto, pliegitu, sile jumalime!” [Tervitus kangakudujale ja vastus kudujalt.] (Lüg)

Retoorilised hüüatused ja küsimused, tõrjevormelid

Mine Sirtsu sohu oma jutuga! (Iis, Lüg)

Mis sa nohised, kas on silgud otsas? (Iis, Kad)

Oh sa poiss ja puud ja laevad! (Kad)

Oh taevas, küll sa oled kondine! – Sa ei tea, kui magus liha on kontide vahel. (Lüg)

Pea oma alumine moka kinni, ülemine seisab isegi! (Sim)

Vellerismid

“Kahi on kahi,” nagu Lahtri Mahta ütles, kui muna põlle all katki läks. (Lüg)

Mustlane peeretab jõkke, joob: “Parem kui paljas vesi.” (Hlj)

Muud rahvapärased fraseoloogilised ütlused

Iga niksu peale naks. (VMr)

Ike muie muga ja teiste taga. [Kui keegi teiste tagajärele kõik ära teeb.] (Hlj, Rkv)

Iretale ilma pika, Maretale maani pika, Piretale piriparaja ~ Iretale ilma pika, Maretale maani pika, Tatsharakale taas paras. (Hlj)

Kala ja pala, silk ja suutäis. [Suure sööja kohta.] (Hlj)

Koer kolgib metsavilki. [Õeldakse, kui koer metsa poole haugub.] (VJg)

Kui on pühad, olgu õieti – too lauale mõlemad silgud! (Hlj, Kad, Rak, Sim)

Kus käbü, kus kalsi, kalakudu rannas. [Õeldakse siis, kui ei ole püügi-riistad õigel ajal korda seatud.] (Hlj)

Küll on naljakas, kui laps on lollakas. (VJg)

Suu kui sutermundukene, silmad kui sibulikesed, kõrvad kui kukelulikesed. (Jõh)

Vanade üleskirjutuste seast leiab loomulikult ka väljendeid, mis on juba oma keelekasutuselt puht-virumaalised. Need sisaldavad just selle piirkonna murretele iseloomulikku, olgu selleks siis soome või idapoolsete sugulaskeelte või läbinaabri vene keele mõjud. Nii esindavad Haljala, Viru-Nigula, Kadrina kirderannikumurde alale jäävat soomemõjulist rannamurret, kus algriim võimendub tänu häälikulisele omapärale, milleks on tugev vokaalharmoonia ning õ-hääliku puudumine. Alutaguse siirdemurret esindavad Lüganuse, Jõhvi, Iisaku, kus aga vastupidiselt valitseb õ-hääliku ületarvitus ja vene laensõnade rohkus (Ida-Virumaalt kokku 600 vene laenu, sh 100 Iisaku kakskeelselt alalt (Must 2000: 581)):

Jusku kuera õksendus [Korratu töö kohta.]

Oh sa kuradi semplakas! [Sõimusõna.]

Oled üks kapustapää! [Ei saa menestki aru.]

Pealt on ta nii peen, et oi, oi, oi, aga küll ta alt on hirmus prostoi. [Edev naisterahvas.]

Prostoi pütt ja piened kõrvad. [Õeldi vaese kohta, kes sakste moodi käed puusale pani.]

Sa söödad omi setverikust, aga mina tõstan toobiga!

Paikkondlikust huumorist naabripilgete näitel

Nii nagu teistegi rahvaste folklooris, leiab ka Eesti omast naabrihumorit. Omal ajal olid taoliste osatamiste märklauaks hõimlased või naaberkihelkon-

dade elanikud (Remmel 2003). Peaaegu igast Eestimaa piirkonnast võib leida iseloomulikku, just omakandi naabrussuhete kajastust. Nii tuleb mereäärsetelt aladelt kirja pandud rahvaluuletekstides ette vastandust: rannamees ja maa-meis. Vanasõnade poole pealt leiab juba väga vanadest käsikirjadest (A. Thor-Helle, A. W. Hupel) ütlemise *Virulane viljapunni, harjakas aganepunni ~ Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli, rannamees rabakalitsa*. See sisaldab eneseupitamist teiste arvel vastandamise kaudu – jõukad põllumehed, vaesed kalamehed. Ka kõnekäändudes leidub sedalaadi iroonilist võrdlevat osatamist.

Kerge elu nagu rannamehe sulasel – mutku istu ja sõua, sõisa ja via. (Jõh)

Maamees helpigu pudi, asi nudi. (Rak)

Mees kui merihärg, rind kui sääse turi, reied kui pitskid, nina pikk kui

Nissi kiriku torn. (Kad)

Nagu rannamehe pulmas. [Näiliselt rikkalik.] (Kad)

Ühes nõus nagu rannamehe härjad. (Hlj, Kuu)

Naabripilgete eriliigina tulevad kõne alla keelepilked, st mõne murdekeele eripära tõgamine. Virumaa puhul on selleks õ-hääliku ületarvitus ning teatav vanapärast Alutaguse murde alale jäävate kihelkondade (Jõh, Iis, Lüg) elanike kõnepruugis. Ehk nagu pilgatavad ise on nentunud, *kui meie murrakut taheti osatada, siis ütles mõni nii: “Õrav istus õksa pääl ja õksendas”* (Jõh). Nagu näidetest näha, kõlasid seesugused osatamised üsna ühtemoodi:

Eile õli, et õksendas, täna õstaks, aga ei õle. (Lüg)

Õle uhke, õle, küll tuleb sinul ka õinapäev! Õrav õli õkaspuu õtsas, õgis õkkaid ja õksendas. (Iis)

Murdepilgete kõrval moodustavad aga põhilise osa naabrite pihta suunatud siiski sõimufolkloorina tuntud nimetamised. *Viru vares* on laiemalt tuntud virumaaalaste kohta käiv pilge, mille on ära märkinud oma sõnaraamatus 1869. aastal juba Ferdinand Johann Wiedemann (tähenõkseks ‘kohmaka inimese kohta’). Kirjapanek pole üllatav, sest juba regilauludest leiab seesuguse osatava nimetamise: *Oi teie viru vareksed, aru andunud arakad. Ärge sööge mu südanta, ärge jooge mu jumeta. Sööge soosta sambelaid* (laul “Ärge sööge mu südant”). Kõnekäändudes on seda pejoratiivi kasutatud erisuguste väljendite koosseisus.

Alt ära, harjukad, viru varesed tulevad! [Kui noored mehed ja poisid ütlevad vahest; see sõna on vist Virumaalt tulnud.] (Jüri)

Kisendab nagu viru vares (Saarde)

Oh sa vana Viru vares oma jutuga! [Kui mõni kaunis naljakaid juttusid puhub, mis päältkuulajaid naerma paneb.] (Halliste)

Seal oli inimeisi ku Viru varesid (Põltsamaa); *jusku Viru varesi kokku*

juusnud (Häädemeeste); *inimesi lahti lastud kui Viru vareseid* (Laiuse); *neid tuleb nagu Viru vareseid* (VMr); *siin om neid kui Viru varessit – üts ei kuule, tõne ei näe, kolmas viil kogundi sõke* (Helme).

See aed on nagu varblastel või viru varestel tehtud, lendab aia pääle ja aed vajub kohe kokku. [Aed, mida on halvaste ja viletsaste tehtud, mis ei ole seisev ega vastupidav, selle kohta üteldakse] (Saarde).

Sõna *viru/virulane* kasutati aga muudegi negatiivse varjundiga ütlemiste koosseisus. Näiteks kui keegi liialt peale käis millegi vastumeelsega, tavatseti öelda: *Vii Virule, vii turule, situta siakünale, aga mitte minule!* (Kuusalu). Samuti esitati seda ühe kindla paikkonna nime eufemistlike nimetuste osana mõnede looma- ja taimeriigi mitte kõige meeldivamate esindajate kohta, kõrvutades neid sel moel ühe kindla piirkonna elanikega: *virulane* 'herilane', *viru pulk* ~ *rakvere raibe* 'kollaste õitega (ristöieline) umbrohi, kasvab suviviljas'.

Siinkohal tasub ära märkida sedagi, et soomlased olevat virulasi kutsunud suisa *viru kuraditeks*, nimetus, mis on leidnud koha ka vene keeles (*estonskije kuraatõ*) (Remmel 2003: 161). See seletaks osaliselt ka alliteratiivset ühendi *viru veri* tausta, mis osutab justkui teatavale väljavalitusele – tunnustussõna julgustüki sooritanud või kartmatu mehe kohta. Kõnekäänulistes väljendites esineb seesugune fraas küll pigem iroonianana:

Viru veri ei värise! (Sim, Kuusalu); *Viru veri ei värise ja taku särk ei kärise* (Tallinn); *Viru veri ei värise, Kadrina kaigas ei sammelda* (Kad) ~ *Viru veri ei värise, Petseri puss ei roosteta, Kadrina kaigas ei sammelda* (VNg)

Kui *viru vares* käibis omamoodi üldnimetusena kogu Virumaa elanike kohta, siis leidis ka nimetusi, millega peeti silmas ühe kindla piirkonna või küla inimesi. Nii tavatseti Porkuni inimesi nimetada *Porkuni pörssavarasteks*. Räägiti suisa *pörssavarga vallast ja Porkuni pörssavaraste kvalist*. Sama nimetust on kasutatud koos ümbruskonna teiste külade elanike pihta käivate pilkenimedega:

Porkuni pörssavaras, Kilti kitsevaras (Sim)
Saksi soojaleiva nolbesed, Porkuni pörssavargad, Kalle mussid, Moe rotid (Kad)

Ka on just Virumaalt, täpsemalt Haljalast, kirja pandud rohkelt teistegi külade elanike sõimunimetusi:

Külapoisid sõimasid üksteist külanimedega järgi: "Vihula varesed (ka plaksnokad), Annikvere harakad, Metsiku mesilased, Kavastu kajakad, Villandi viletsad, Sagadi sahkklusikad." (Hlj, Kad)
Suru suur soolatera, Läsna raske raudlähker! (Hlj)

Tudu elanike kohta leiab väljendi *Matt tuhka ja kaks tudulast!* Sellise ütluse tekkepõhjused peituvad omaaegses vahetuskaubanduses, nagu selgub lisakust kirja pandud selgitusest:

Sajandi esimesel poolel vedasid Tudu mõisa moonakad Kunda tsemenditehasest Tudu klaasivabrikule tuhka, mis oli vaja klaasi valmistamiseks. Tuha eest pidi aga Tudu mõis andma tsemenditehasele vastutasuks tööjõudu (töölisi) vastavalt ära veetud tuha kogusele. Sellest siis Roela meeste pilkelause.

Oma osa said aga ka Roela mehed ise, kelle kohta on mitmeid tõgavaid ütlumisi, sh nimetus *Roela ratasninad* (VJg), mille pejoratiivsus seisneb omaaegse eufemistliku sea-nimetuse kasutamises.

Omaga väljas kui Roela mees lehma põhuga: põhk otsas, lehm otsas. (VJg)
Läheme Roela Nirgi Tõnu linatalgule lapule. [Mardipäevaks pidid olema kõik välistööd lõpetatud, ka linatalgud. Kõige viimased olnud alati Roelas Nirgi Tõnul just mardipäeval.] (VJg)
Läheb nagu lähkritöö Roela mehe käes. (VJg)

Nagu kõigist neist nimetamistest nähtub, on siingi kesksel kohal algriim, mis annab vormilise aluse taoliste väljendite kujunemisele.

Seesuguse meie-nemad vastandamise kokkuvõtteks sobib ütlus, mis on samuti pandud kirja Virumaalt: *Oleks ta veel niisuke nagu mina, aga ta on veel hullem kui sina!*

Virumaa puhul torkab silma veel mõnede kohanimedega – Rakvere ja Narva – kasutamine pilkamise eesmärgil. Põhjuseks on tõenäoliselt nende kui omaaegsete Venemaa kubermangude kreisilinnade staatus (nii tavatseti Rakvere linna kohta kasutada koguni nimetust *Viru Peeterburg*). Nii võidi nentida: *Mina pole kaugemal käind kui Rakvere linnas ega kõrgemal kui lakas* (Hlj). Leidub aga ka sama väljendi variant, milles linna nimi on asendatud ühe Viru-Jaagupi kihelkonna küla nimega: *Ei mina ole elus kaugemale saand kui Tudusse ja kõrgemale kui lakka* (Hlj).

Sääraseid tõgavaid-naljatavaid ütlumisi on kirja pandud nii naabermaakonnadest, st Harju- ja Järvamaalt, kui ka virumaa laste endi seast. Nii mõnedki ütlused on saanud laialdase tuntuse üle kogu Eestimaa. Näiteks väljend *äki-line nagu Rakvere kohus*. Küllalt vana (1890. aastatest) väljendi tagamaad on tänaseks küll unustusehõlma vajunud, ent ühe põhjendusena võib võtta ehk järgmist Põltsamaalt pärinevat: *Et vanasti Rakveres kõige valjum kohtunik siin ümberkaudu on olnud, siis ööldakse mõnest inimesest nii, kes oma kurjuse poolest kaugemale kuulus on* (Põltsamaa). Omamoodi selgituse võib välja lugeda

ka sõnamängulisest naljatamisest: *Viru rand on sakiline, Rakvere kohus äkiline* (Kadrina).

Rakvere nime leiab ka 1970. aastate Tartu koolilaste sõnavarast, kus tuntud kellaküsimise väljendit on täiendatud just mainitud linna nimega: *Mis kell näitab? – Kell näitab Rakvere aiateibaid* (rohkem on levinud väljend *Mis kell näitab? – Aiateibaid.*).

Terve rida väljendeid on Narva linna nimega. Siingi on tegemist peaaesjalikult osatamistega, pikemate ütluste seast leiab ka vähem või rohkem negatiivse varjundiga nimetusi, näiteks sõimusõnana *narvanägu* ja kaupmeeste kohta *narvanaised* (VNg, VJg).

Nuga on nüri, istu selga ja sõida Narva. (Lüg, VNg)

Narvas narritakse hobune ära, aga mina ikke süüdlane. [Kui kedagi alati süüdistatakse igas asjas.] (Iis)

Ninda vägev mies, et siinpuol Narva jõge ei õle tõist, kui viinapudel tühi, siis katsub, kust raha võlga saab. (Lüg)

Näe ilmatarka! Käis Narva turul ära, nüüd tiab kõik, kuda kuskil maal elatasse! (Iis)

Ette tuleb ka teiste kohanimedega väljendeid, ent ühtlasi on olemas ka ütlused, milles paika ei määratleta. Nii võidi öelda: *higistab nii kui kass vorstisarja kallal* (Rak, VJg), aga ka: *mures kui Purtse kõrtsi kass vorstisarja kallal, ei tea, mida võtta ehk mida jätta* (VJg).

Rahvaluulele omaselt võidi ainekohandada nn oludele sobivaks, näiteks teise piirkonna kohanime välja vahetades. Kui Kuusalust on kirja pandud *Nagu vanapagan, et kuhu pääsen, kuhu jõuan: Kuusalus on kuued pulmad, Kahalas kaheksad lapsevarrude, siis Haljalast hoopiski seesugune ütlus: Purtses pulmad, Vaekülas varrude, Kalikülas kaks meest taplevad, kuhu ma vaene jõuan!*, milles esinevad kolm küla Virumaa eri kihelkondadest: Purtse – Lüganusel, Vaeküla – Viru-Jaagupis, Kaliküla – Viru-Nigulas. Niisugune loominguline lähenemine on taas ilmekas kinnitus arusaamale, et paikkonnale omast tasub alati otsida ka rahvaluulest.

Kokkuvõtteks võib nentida, et Virumaa vanasõnade ja kõnekäändude näol on tegemist mitmekesise ja ainulaadse rahvaluulematerjaliga, mis eristab seda piirkonda teistest. Olgu selleks siis ajaloolised, geograafilised, sotsiaalsed või muud põhjused, on just sealkandis säilinud eripärast ja seda aastasadade tagant. Tähelepanuväärselt kohtab siin kirjutatud poeetilistes pärimustekstides kõrvuti regivärsivormi, võõrmõjusid ja laene, milles võib näha aga oskust säilitada oma ja sobitada sellega teistsugust.

Kommentaariid

- ¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektidega IUT 22-5 ja EKKM14-385.
- ² Paberväljaande kõrval on olemas ka elektrooniline variant *Eesti vanasõnad*, mis küll sisaldab üksnes vanasõnatüüpide tiiteltekste, mitte aga variante.
- ³ Varaseimad Virumaa päritolu paröömilised tekstid pärinevad juba märksa varasemast ajast. Nimelt Fr. R. Kreutzwaldi käsikirjalisest kogust aastast 1864. Samas on nende originaalsus pigem kaheldav ja määratletav kirjamehe omaloominguna (vt Krikmann 2006).
- ⁴ Seda kinnitab ka artiklis esitatud vanasõnade leksika analüüs. 100 enimesinenud sõna seas on järgmised nimisõnad (langevas järjestuses kümme sagedasemat): naine, mees, päev, töö, leib, jalg, inimene, raha, jumal, poiss.
- ⁵ Nurksulgudes on toodud kõnekäänu tähenduse selgitus arhiivitekstides.

Allikad

EKFA = *Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond (<http://www.folklore.ee/justkui/> – 20.07.2016).

Eesti regilaulude andmebaas. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv (<http://www.folklore.ee/regilaul/> – 20.07.2016).

EV = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost), Krikmann, Arvo & Sarv, Ingrid (toim) 1980–1988. *Eesti vanasõnad*. Monumenta Estoniae Antiquae I–V. Tallinn: Eesti Raamat.

Vanasõnad. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond (<http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html> – 20.07.2016).

Kirjandus

Hussar, Anne 2013. *Ida-Virumaa vanasõnadest*. Rüütel, Ingrid (koost ja toim). *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Rakvere-Tartu: Viru Instituut, lk 93–107.

Krikmann, Arvo 1981. *Meri andab, meri ottab. Valimik Lahemaa vanasõnu*. Tallinn: Valgus.

Krikmann, Arvo 1997. *Sissejuhatus folkloori lühivormidesse: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Krikmann, Arvo 2006. *Tekstide päritolust ja rahvaehtsusest Kreutzwaldi vanasõnade ja kõnekäändude käsikirjas*. Ettekanne Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolekul

22. veebruaril 2006 (http://www.academia.edu/4630122/Tekstide_p%C3%A4ritolust_ja_rahvaehtsusest_Kreutzwaldi_vanas%C3%B5nade_ja_k%C3%B5nek%C3%A4%C3%A4ndude_k%C3%A4sikirjas – 20.07.2016).

Must, Mari 2000. *Vene laensõnad Eesti murretes*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Mälk, Vaino 1976. *Vadja vanasõnad eesti, soome, karjala ja vene vastetega*. Tallinn: Eesti Raamat.

Pajusalu, Karl & Hennoste, Tiit & Niit, Ellen & Päll, Peeter & Viikberg, Jüri 2002. *Eesti murede ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Rommel, Mari-Ann 2003. Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärilises. *Mäetagused* 21, lk 141–192 (doi: 10.7592/MT2002.21.rommel).

Summary

Proverbs and sayings of Virumaa

Anneli Baran

Keywords: dialectism, phraseological expressions, place name, proverbs, runic verse

The article tackles short forms of folklore in one of Estonian regions – Virumaa. The discussion maps the close ties that exist between old parishes in terms of folk material, characterised by archaic and dialectal traits as well as by a strong influence from the traditional folk songs in runo verse (*regilaul*). Another regional characteristic is the influence of kindred peoples who once lived in the same area as well as from neighbouring peoples. The proverbs and sayings display a richness of unique expressions but also the first mentions of well-known Estonian traditional expressions. Next to folk sayings, humour related to neighbours as well as pejorative sayings based on place names are also discussed, with a specific focus on regional characteristics.

In memoriam

Arvo Krikmann

21. juuli 1939 – 27. veebruar 2017

Humanitaarteadusi on tabanud valus kaotus. 27. veebruari varahommikul lahkus meie hulgast pärast rasket haigust Eesti üks mainekam ja rahvusvaheliselt tunnustatum folklorist, folkloori lühivormide, kujundkõne ja huumori uurija, kolleeg, õpetaja ja sõber Arvo Krikmann.

Arvo Krikmann sündis 21. juulil 1939. aastal Virumaal väiketaluniku peres. 1957. aastal lõpetas ta Väike-Maarja Keskkooli ja 1962. aastal Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna eesti keele ja kirjanduse alal. Juba tema diplomitöö rahvanaljanditest oli kirjutatud nii professionaalsel tasemel, et vääris kohe trükkis avaldamist. Aastatel 1962–1969 töötas Arvo Krikmann Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas teaduri ja vanemteadurina. Pärast aspirantuuri Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi juures aastatel 1970–1972 kaitses ta 1975. aastal samas kandidaadiväitekirja vanasõnade sisu ja maailmavaate uurimise probleemide kohta.

Alates 1973. aastast töötas ta Keele ja Kirjanduse Instituudis (alates 1994 Eesti Keele Instituudis) nooremteaduri, arvutuslingvistika sektori vanemteaduri, folkloristika osakonna vanemteaduri, peateaduri ja parömioloogia töörühma juhataja, vanemteaduri ja teemajuhi ametikohtadel. 1998. aastal anti talle filosoofiadoktori kraad väitekirja “Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme” eest.

Aastatel 2000–2014 töötas Arvo Krikmann vanemteadurina Eesti Kirjandusmuuseumis. Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks valiti Arvo Krikmann 1997. aastal.

Arvo Krikmann oli silmapaistev teadlane, kelle teeneks oli eesti rahvaluule käsitlemise rahvusvaheliselt nähtavaks tegemine. Tema sulest või kaasautorlusel on ilmunud üle kahesaja kirjutise, tema hingelähedased uurimisteemad olid folkloori lühivormid, folkloori geograafilise leviku probleemid, rahvahuumor, kujundkõne- ja huumoriteooria. Tema rahvaluuleuuringutega oli tihedalt seotud eesti vanema kirjakeele, kujundkõne ja murdekeele analüüs. Viimastel kümnenditel rakendas Arvo Krikmann rahvaluuletekstide (sh huumori) uurimisel kognitivistlikke ja lingvistilisi meetodeid. Tema töid loeti ja tunti, tema töödele viidati nii Eestis kui väljaspool Eestit.

Akadeemik Krikmann oli suurväljaannete “Eesti vanasõnad” (I–V, 1980–1988), “Eesti mõistatused” (I–II, 2001–2002; III:1, 2012; III:2, 2013) ja mitmete teiste kaas- või peakoostaja ja toimetaja. Alles äsja ilmus trükist Arvo Krikmanni koostatud “Laustud sõna lagub. Valik eesti vanasõnu”, mille kunagine tiraaž hävitati 1975. aastal.

1990. aastate arvutiajastu saabudes sai ta suurt innustust infotehnoloogia võimalustest. Tema koostatud ja toimetatud andmebaasid ning e-väljaanded on harukordsed, sest enamasti oli ta ise nende tehniline teostaja. Kolleegid mäletavad hästi kirjandusmuuseumi kabinetiseinale kinnitatud mõttetera “Virk tipib viis päeva, laisk kirjutab makro”. Ta koostas ja täiendas folklooriandmebaase, humanitaarile erandlikult kirjutas arvutiprogramme (esimesed neist Wordi makrodena) oma ainetiku süstematiseerimiseks ja uurimiseks, inspireerides sellega ka kolleege. Ta oli esimesi folkloorse internetiainese analüüsijaid Eestis.

Teadustöö kõrval tegutses Arvo Krikmann ka meeldejäädava õppejõuna. Aastatel 1992–2005 võis teda näha von Bocki maja koridorides, teksajakk seljas ja aukartustäratavalt paks loengukonspekt käes, kiirustamas Tartu Ülikooli erakorralise professorina pidama loengut folkloori lühivormidest ja nende allikaloost, rahvahuumorist, ütluste semantikast või kujundkõne teooriast. Kriku – nii nagu teda tundsid kolleegid, sõbrad ja üliõpilased – loengud ja loengumaterjalid internetis olid alati ülima põhjalikkusega ette valmistatud ja viimseni viimistletud. Ta oli paljude edukalt kaitsnud magistri- ja doktoritöö juhendaja. Tema andekus, teadmised ja erialale pühendumine on olnud asendamatuks eeskujuks kogu meie nooremale folkloristide põlvkonnale.

Arvo Krikmann oli mitme Eesti ja välismaise teadusorganisatsiooni, toimetuskolleegiumi, juhtkomitee ning teadusnõukogu liige. Ta oli Soome Kirjanduse Seltsi, Kalevala Seltsi, Academia Scientiarum et Artium Europaea, Emakeele Seltsi ja Akadeemilise Rahvaluule Seltsi liige ning Rahvusvahelise Rahvajutu-uurimise Ühingu (ISFNR), Rahvusvahelise Parömioloogia Assotsiatsiooni (AIP – IAP) ja Emakeele Seltsi auliige, muuhulgas USAs ilmuva aastaraamatu “Proverbium” toimetuskolleegiumi liige. Arvo Krikmanni tööd on tunnustatud Valgetähe III klassi teenetemärgi (1998), Eesti Vabariigi teaduspreemia (1999), Balti Assamblee teaduspreemia (2004), Eesti Kultuurkapitali

aastapreemia (2004), Soome Kalevala Seltsi Lõikustänapüha auhinna (2013) ja Eesti Teaduste Akadeemia Paul Ariste nimelise medaliga (2014). Samal aastal pälvis ta ka Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna eesti rahvaluule väikevormide suureks kirjutamise ning lingvistilise folkloristika arendamise eest, huumoriküllase keele- ja keeleanalüütilise huumorikäsitluse eest, eesti sõnakultuuripärandi rahvusvahelise tutvustamise ning humanitaarteaduste edendamise eest.

Arvo Krikmanni erialase edu saladuseks võib pidada sulamit ülimast andekusest, töökusest ja pühendumusest, mida kannustasid pidev poisikeselik huvi ja uudishimu. Kolleegid ja õpilased jäävad Arvo Krikmanni mäletama kui erakordselt säravat teadlast, uskumatult sügava eruditsiooniga suurt inimest.

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond

In memoriam

Hilja Kokamägi

10. september 1923 – 9. märts 2017

10. septembril 1923 Valgas kooliõpetaja peres sündinud ja üles kasvanud rahvalaulude uurija Hilja Kokamägi lahkus meie hulgast väarikas vanuses. Andeka tütarlapse kooliteed mõjutasid sõda ja sõja-järgsed kehvad olud. Ta lõpetas 1940. aastal Valga progümnaasiumi ja 1942. aastani õppis Valga Gümnaasiumis, kuid keskkooli lõputunnistuse omandas alles 1952. aastal. Järgnesid 1957. aastani kestnud õpingud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas. Tema diplomitöö suurlaulik Mai Kravtsovist, kaitstud Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures, on tänaseni aktuaalne kui näide laulikute tema repertuaariga ühendavast teadustööst. Kolga ranna laulukultuuri esindaja peret ja järeltulijaid külastas Hilja Kokamägi korduvalt, nähtavasti just nende käikude tõttu sai talle lähedaseks ka järgmine uurimisvaldkond – merelaulud.

Töötanud õpetajana, avanes tal võimalus olla aastail 1961–1971 erialatööl kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas. Tema tööks oli regilaulude tüpoloogia ja lauluregistrite koostamine. Aastail 1971–1991 jätkas ta teadustööd Eesti Keele Instituudi folkloristika osakonnas, valmistades ette hiiglasliku mahuga Jõhvi ja Iisaku “Vana kannelt”. 1285-leheküljeline suurteos ilmus trükist aastal 1999, kui Hilja pidas juba pensionipõlve, kuid selle registrid, tüpoloogia ja paljud laulu-võrdlused valmisid aastate-pikkuse tööga. 1980. aastal *Loomingu Raamatukogu* sarjas ilmunud “Purjetan punasta merda” on jäänud temaatilise laulurühma ainuesindajaks, nagu ka piirkonna lauluvara käsitlused (Jõhvi ja Iisaku kihelkonna regilauludest ja -viisidest, koostöös Edna Tuviga). Laulukultuuri uuemaid kihistusi ja suundumusi, eriti sotsiaalsete ja ühiskondlike muutuste reflekteerumist uuemas laulude kihistuses käsitleti koos Ingrid Rüütliga ettevalmistatud ja 1964. aastal ilmunud kogumikus “Laul olgu lühike või pikk”.

Hiljale oli antud pikk ja tegus elu. Rahvaluuleraamatute ja -uurimise teemal vestles ta veel aasta eest telefonitsi hea meelega, ehkki kurtis meelte kehvenemist. Vaikse, meeldiva ja humoorika ütlemisega kolleegina jätkus tal kannatust lõppematuks regilaulude korrastamiseks, nooremate kolleegide toetamiseks, tähelepanu tütar Uunikale ja sõpradele. Ta ei kurtanud, ehkki vahel oli elu keeruline ja tervis vedas alt. Hiljal oli oma salasuhe ka joonistamise ja lõngadega – neist vormus üks teine imetabane muster.

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond

Doktorantide sügiskool “Dialoogid subkultuuridega” Jänedal

17. ja 18. novembril 2016 toimus Järvamaal Jänedal mõisas Eesti Kirjandusmuuseumi eestvõttel folkloristika ja teiste humanitaarteaduste doktorantidele suunatud rahvusvaheline sügiskool “Dialoogid subkultuuridega”. Doktorikooli kavas oli nii konkreetsete subkultuuridega seotud ettekandeid kui ka üldistavamaid ja teoreetilisemaid sõnavõtte, teisel päeval toimus ka kaks paneeldiskussiooni.

Doktorikooli eesmärk oli mõtiskelda selle üle, kas ja kuidas on võimalik subkultuure teaduslikult uurida – ning teha seda sealjuures nii, et tulemus poleks sildistav ega näpuga näitav. Nagu rõhutas oma avaettekandes ka peakorraldaja Reet Hiiemäe, on oluline vaadata välimusest sügavamale. Olgugi et ühiskonnas laiemalt seostuvad erinevad subkultuurid sageli just spetsiifilise välimusega, võib subkultuuris osalejate endi silmis olla kese hoopis mujal, näiteks muusikas, eluvaates, slängis vms. Hiiemäe (ning tema järel ka mõnedki teised esinejaid) tõi esile, et oluline on jõuda dialoogini – olukorraneni, kus uuritavaga ei suhelda ülalt-alla, omaenda eelarvamustest lähtudes, vaid antakse talle võimalus kõneleda talle endale olulisest ja tema enda sõnavara kasutades. Dialoogi küsimus kerkis ettekannetes üles ka laiemalt – lisaks teadlase ja uuritava vahelisele dialoogile tuli jutuks subkultuuride ja avarama ühiskonna (või siis erinevate subkultuuride vaheliste) dialoogide võimalikkus ja vajalikkus.

Mõlema päeva avaettekanded olid pühendatud nüüdisaegsetele usu ja spirituaalsusega seotud nähtustele. Esimesel päeval kõneles Soome uurija Kaarina Koski alternatiivse vaimsuse uurimisest ja teisel päeval Briti uurija Eileen Barker religioossetest liikumistest tänapäeval. Nende ettekannete põhirõhk ei olnud konkreetsetel kogukondadel, vaid lähtepunktiks olid üldisemad küsimused uuritavuse ja kontakti/dialoogi saavutamise võimalikkuse või võimatuse teemal. Esinejad ilmetasid räägitut viidetega erinevatele spirituaalsuse vooludele ja uusususunditele. Kuivõrd mõlema uurija huvivaldkonda kuulusid nähtused ja subkultuurid, mida peavoolumeedias kiputakse kergekäeliselt stigmatiseerima, pühendasid nad olulise osa oma ettekannetest sellele, kui oluline on enne uurimistöö alustamist neist stereotüüpidest vabaneda. Kaarina Koski tõi lisaks esile tõsiasja, et mõne seesuguse teema valimine uurimistööks võib potentsiaalselt stigmatiseerida ka uurijat ennast – viimane peab seega üheaegselt õigustama oma tegevust nii subkultuurile, kellega ta üritab kontakti saavutada, kui ka omaenda teaduskogukonnale. Samas on oluline, et piiride ja vastanduste konstrueerimine ei toimuks mitte ainult n-ö väljast sisse (peavoolust subkultuuri suunas), vaid ka seest välja – viimane hõlmab nii subkultuurset käsitlust peavoolust kui ka erinevate subkultuuride omavahelisi piire. Uurija peab ideaalis suutma üheaegselt arvesse võtta kõiki neid piiritõmbamisi (ja võimalike piiriületuste lubatavust või keelatatavust).

Koski ja Barkeri ettekannetega haakus põnevalt Aimar Ventseli punk-kultuurile keskenduv ettekanne “Does subculture exist outside the society?”. Esineja seadis samuti keskmesse subkultuuride suhte peavoolukultuuriga, polemiseerides sotsiaalteadlastest subkultuuriuurijatega, kes kipuvad nägema subkultuurides midagi eneseküllast ja muust ühiskonnast lahusseisvat – Ventsel viitas vajadusele pöörata tähelepanu sellele, kuidas konkreetsed subkultuurid peavooluühiskonnas toimivad, sellega suhestuvad. Samuti osutas esineja, et pole õige käsitleda erinevate kultuuride samanimelisi subkultuure

(nt punkareid) ühest vaatepunktist või kujutada neid mingit homogeenset tervikut moodustavana, kuivõrd hoolimata nime ('sildi') sarnasusest võivad neil realselt olla märkimisväärsed variatsioonid (näiteks oma välitöödel Halles avastas Ventsel, et sealed punkarid on üle võtnud varem pigem tööliklassile omase positsiooni ja eluhoiaku). Veelgi enam, mõtteliselt sama subkultuuri piirkondlike versioonide omavahelised suhted võivad olla võrdlemisi antagonistlikud, täis süüdistusi selle kohta, et teine rühm pole näiteks "õiged punkarid".

Subkultuuride suhe muu ühiskonnaga oli teataval äraspidisel moel esil ka Tõnu Tenderi ettekandes "Suletud subkultuuride subproduktidest: kinnipidamiskoha ja sõjaväe slängist ja rituaalidest". Sõnavõtu keskmes olid rühmad, kelle puhul piirid sisemise ja välimise, meie ja nende vahel on kõige selgemad – vangla ja sõjavägi Nõukogude Liidus. Asjaolu, et kahes nimetatus toimuv on üldse võrreldav, tundus esmapilgul võrdlemisi paradoksaalne, kuid ettekandja rõhutas, et mõlema puhul on tegemist tavaühiskonnast selgelt välja piiritletud ning hierarhilise struktuuriga kogukondadega. Kuivõrd selliseid rühmi on võrdlemisi raske otse uurida, toetus Tender mälestustele, päevikutele, ilukirjandusele jm trükimaterjalidele, mis võimaldasid erinevate inimeste pilgu läbi aimu saada nende nõukogudeaegse sõjaväe- või vanglakogemusest. Ettekande keskmes olid nende paikadega seotud siirderituaalid – uute tulijate lõimimine, omavaheliste hierarhiate kehtestamine ning staatuse muutumised.

Vadim Andrejevi, Piret Voolaiu ja Airi Liimetsa ettekanded keskendusid mitte niivõrd konkreetsetele subkultuuridele, vaid pigem meediumitele (släng, grafiti, muusika), mida subkultuurid oma identiteedi väljendamiseks kasutavad. Vadim Andrejevi venekeelne ettekanne "Noorte subkultuuride keel Venemaal: oma ja võõras" oli filoloogiline – ettekandja keskendus anglo-ameerika maailma slängiväljendite ülekannetele vene kultuuri. Kuivõrd lisaks keelelisele ülekandele oli mängus ka ülekanne ladina tähestikust kirillitsasse, olid tulemuseks väga põnevad tähenduslikud ja kõlalised muundumised. Piret Voolaiu ettekanne "Grafiti – teekond subkultuurist peavoolu" tutvustas viimastel aastatel eesti grafiti-skeenel toimunud muudatusi. Ta rõhutas, et ei ole õige rääkida grafitist kui omaette subkultuurist, vaid pigem on tegemist vahendiga, mida erinevad kogukonnad võivad oma sõnumi edastamiseks kasutada. Samas oli põnev tõdeda, et viimastel aastatel tekkinud tänavakunsti mõiste on omamoodi katse varem selgelt illegaalset nähtust institutsionaliseerida ning rõhutada erinevust kunsti ja lihtsalt kritselduste vahel – sellise erinevuse loomine annab omakorda alust kõneleda tänavakunsti subkultuurist.

Airi Liimetsa ettekanne "Elustiili konfiguratsioonidest ehk mida võib kõneleda inimesest tema kuulatav muusika" tekitas erinevaid reaktsioone. Väide, et muusikamaitse võib öelda inimese kohta võrdlemisi palju, on loomulikult õige, aga viis, kuidas esineja jagas teismelised nende muusikaeelistuste järgi kolme selgelt piiritletud rühma, ei tundunud haakuvat doktorikooli eesmärgiga algatada paindlikku dialoogi.

Doktorikooli ülejäänud ettekanded keskendusid konkreetsete subkultuursete rühmadega seotud probleematikale. Samas olid ettekandjate lähtepunktid ning viis, kuidas nad konkreetset rühma kirjeldasid ja määratlesid, üsnagi erinevad. Tauri Tuvikese ettekandes "Jalakäijad kui erinev ühiskonnarühm?" oli uuritava rühma kokkukuuluvus esitatud küsimusena, millele ettekandja väga otsest vastust ei andnudki. Tuvikest huvitas eelkõige, milline on jalakäijate positsioon liikluses ning mille poolest erinevad jalakäijate vajadused teiste liiklemisvahendite kasutajate omadest. Ta viitas tõigale, et jalakäijate vaatlemine ühe rühmana annaks võimaluse nende vajadusi selgemalt esile

tuua, samas kui seni on piirdunud valdavalt jalakäijate asetamisega nn kõige nõrgema liikleja positsioonile, kelle iga sammu järele tuleb valvata.

Liina Paalese ettekanne “Väljakutsed ja võimalused kurtide rahvarühma folkloori kogumisel” keskendus aga juba võrdlemisi selgepiirilisele rühmale – eesti kurtide kogukonnale – ning kurtide pärimuse talletamisega seotud problemaatikale. Kui varasematel aegadel on käsitletud kurtust eelkõige meditsiinilise probleemina (ehk kurtus kui miski, mis inimeselt midagi ära võtab), siis tänapäeval pööratakse tähelepanu ka nähtuse kultuurilistele aspektidele. Seega on aru saadud, et viipekeel pole mitte hädapärane vahend asendamaks midagi, mis on puudu, vaid vägagi mitmekülgset suhtlust võimaldav kommunikatsiooniviis. Tõsi – laias plaanis ei saa kurte kindlasti pidada homogeenseks rühmaks ning üldistavalt kurtide folkloorist/kultuurist saab rääkida eelkõige nende aspektide puhul, mille juures on täheldatavad selged erinevused kuuljate maailmast, näiteks viitas Paales folkloorile, mis on tekkinud seoses kuulmisimplantaatidega (nn küberkuuljad).

Aivar Jürgensoni ettekanne “Kultuurilistest piiridest kodu- ja Venemaa eestlaste vahel” kirjeldas mitmenda põlve diasporaakogukonna suhteid emamaaga, täpsemalt oli esineja huvikeskmes ida-diasporaa eestlaste identiteedi suhe etnilise ja rahvusliku komponendiga. Ida-diasporaa elanike suhe rahvuslusega on põnev seetõttu, et väljaränne toimus juba 19. sajandi keskpaiku, ehk siis ajal, mil eesti rahvuslus oli alles tekkimas, samas aga elasid diasporaa elanikud kuni 1920. aastateni väga tugevalt eestikeelses infoväljas (telliti raamatuid, ajalehti, töötasid eestikeelsed koolid). Hiljem sellised suhted katkesid. Toetudes oma välitööde andmetele kõneleski Jürgenson sellest, milliste omaduste kaudu kirjeldasid diasporaa elanikud kodu-eestlasi ning milles nägid enda kui rühma eripärasid.

Kaudselt haakusid Jürgensoni vaadeldud rände-motiiviga ka Maia Mölleri ettekanne elustiili migratsioonist ning Helle Kaasiku käsitus Eestis *ayahuasca* rituaalides osalevatest inimestest (kogukond, mille keskmes on mujalt Eestisse toodud taim ja selle kasutamisega seotud rituaal). Maia Möller lahkas subkultuursete ja paikkondlike otsingute teemat, tuues esile, et inimesed, kes on otsustanud teha oma elus kannapöörde ja kolida maale, ei jää enamasti esimeses kohas paikseks, vaid liiguvad oma otsingutel ühest maakogukonnast teise. Samas on nende otsingute keskmes sageli idee ideaalsest kogukonnast – idee, mis võiks viidata just püsivalt ühes kohas paiknevale inimeste rühmale. Helle Kaasiku ettekanne “*Ayahuasca* rituaalides osalejate vaimsus ja psühholoogia” erines teistest oma reaalteadusliku meetodi poolest (nt oli töös kasutatud isiksuseteste, psühhiaatrilisi hinnanguid). Ehkki esineja tutvustas ka Eestis ametlikult keelatud taimejoogi tarvitamisega seotud rituaale, oli ettekande aluseks olnud uurimuse keskmes küsimus tarbitava aine mõjust inimeste vaimsele tervisele – testid viitasid pigem sellele, et mõju ei olnud negatiivne.

Sügiskooli teise päeva pärastlõunasse jäi veel venekeelne arutelusektsioon “Väike-rahvaste ja minoriteetide keelelised ja usundilised väljendused”, milles Erik Yuzukayn ja Heinike Heinsoo arutlesid mari ja vadja kultuuri näitel keeleliste ja usundiliste nähtuste üle traditsioonilise keelekasutuse, folkloori ja identiteedi säilimise aspektist. Paralleelselt viisid Mare Kõiva ja Reet Hiimäe läbi ingliskeelset töötuba uurimistulemuste avaldamisest Eestis ja rahvusvahelistes publikatsioonides. Hariva ja meelelahutusliku poole ühendas õhtune mõisaekskursioon, mis avas Jäneda mõisaga seotud mälestusi ja pärimust nii mõisas elanud värvikate isiksuste kui ajaloosündmuste lõikes.

Katre Kikas

Ülevaade konverentsist “Suuline ja kirjalik kultuuris: põimumised ja pörkumised”

12. ja 13. detsembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse (CEES) aastakonverents ja Kreutzwaldi päevade 60. konverents, mis uuris suulise ja kirjaliku teabe vahetamist Baltimaade kultuuris nii ajaloolises plaanis kui ka tänapäeval, kirjakultuuri näiliselt totaalset valitsemise ajal. Seekordne konverents oli juba kolmas CEESI üldkonverents, mille korraldas tippkeskuse kirjakultuuri ja kirjandus-uuringute töörühm. Eesmärgiks oli ärgitada dialoogi eri distsipliinide vaatepunktide vahel, lähtudes töörühma sõnastatud suunavatest ideedest. Ajaloolises väljas vajas selgitamist Baltimaade koloniaalolukorrast tingitud pikalt ja sügavalt eksisteerinud lõhe kirjaliku ja suulise keeletarvituse vahel. Huvikeskmes olid näiteks eesti ja läti kirjakeelte loojate püüdlus kirjeldada siinseid keeli võõrkeele mudelite järgi ja “vahekeele” teke, mis mõjutas nii suulist kui ka kirjalikku keelekasutust; mitmekeelsus ning keelte elementide ringlus suulisest kirjalikku ja vastupidi; kultuuri prestiiži tõus kirjakeele arenemisel ja püsimisel; suuline ja kirjalik kultuur ning selle vahevormid; kirjalikud või suulises vormis kirjaliku maailmaga seotud folkloorižanrid; suulise ja kirjaliku maailma vaheala – rahvalik kirjalikkus; kirjakultuuri õitseajal elavad suulised vormid; elulookirjanduse populaarsus taasiseseisvusperioodil; suulise kõne elemendid kui omaette süsteem; suuliste vormide uurimine kirjas; ilukirjanduses 20. sajandi algusest üha enam kasutatavad suulise keele võtted. Uurimisteemasid ja tegevusvaldkondi tutvustati eesti, inglise, saksa ja vene keeles ning esinejaid oli näiteks Läti, Bulgaaria, Islandi, Eesti ja Saksa ülikoolidest.

Alljärgnev on vaid väga põgus pilguheit ettekannete ja teemade paljususele ega jõua nimetada kõiki ettekandeidki, sest paralleelsektsioonide tõttu oli võimalik kogeda neist vaid osa.

Konverentsi esimene esineja oli Läti Ülikooli dotsent Andris Levans, keskaja ajaloolane. Ta on oma tegevusalal üks tunnustatumaid uurijaid ning on avaldanud artikleid väga mitmetes keeltes. Levansi avaettekanne “Das Wort ist mein Gesicht. Überlegungen zum Verhältnis von Mündlichkeit, Schriftlichkeit und Gedächtnis im Mittelalterlichen Livland” keskendus suulise ja kirjutatud teksti vahetamisele keskajal Liivimaal, mil kirjaoskus oli väga elitaarne pädevus, enamik inimestest (ka ülikud) olid kirjaoskamatud. Inimene kasutas ka muid meeli, et igapäevaelus (ja ühiskonnas) hakkama saada. Liisaks kõnelemisele aitasid kollektiivset rühmaidentiteeti määratleda ka näiteks laulmine ja lugemine. Need väljendusviisid annavadki inimesele eriilmelise näo ehk kujundavad temast isiksuse. Liivimaal püsis suuline suhtlus esmase kommunikatsioonivormina veel 15. sajandi lõpuni, kuna vähe oli neid keskusi, mis oleksid edendanud tekstikultuuri hoogsat levikut. Keskaja Liivimaa teemal jätkas Gustavs Strenga, käsitledes peamiselt läti päritolu (käsi)tööstest koosnevate gildide gildiraamatuid.

Et suulisuse ja kirjaliku ning kollektiivse ja isikliku mälu põimumine ja pörkumine on aktuaalne tänapäeva kultuuriteadustes, veenis teine avaettekanne. Islandi Ülikooli folkloristika professori Terry Gunnelli huviorbiidis olid muistendid ja saagad, Islandi kultuuriloo seotud uskumused ja tähtpäevad, folkloorne draama ja tegevuskunstid. Tema õpetamis- ja uurimismaastik on lai: skandinaavia, islandi ja keldi pärimuskultuu-

rid, traditsioonilised mängud ja pühad, kuid folkloristlike teemade kõrval ka kirjandus: keskaegne draama, Shakespeare, Ibsen, Strindberg, absurditeater, tegevuskunstid, performance jne. Tema ettekandes sai see kõik kokku: "Performance and Audience, Time and Space, Sound and Vision. The Uses of the Performance Studies Approach for the Study of Folklore Past and Present". Gunnell rääkis, kui palju kaob suulist teksti ning elavat esitust selle kirjalikuks "ümbertõlkimisel". Kaob erinevate meeltega tajutav ning seega ka teatud inimlik kogemus elavast esitusest ja osalus selles. Gunnell juhtis tähelepanu sellele, et sarnaselt inimestele esitlevad end ja jutustavad lugusid ka objektid/esemed, näiteks isegi tänav jalakäijatele. Kogetava sündmuse ning loetava teksti vahekorra tapanapäeva teatrikunstis ehk "teatri emantsipeerumisest kirjandusest" rääkis Anneli Saro (TÜ). Kas postdramaatiline teater tähistab teatri lõplikku emantsipeerumist kirjandusest või on klassikaliste dramaturgiareeglite järgimine vähemalt sõnateatris siiski vältimatu? Küsimus jäi esialgu vastuseta ja sõltub sellest, mis tuleb peale postdramaatilist teatrit. Eduard Parhomenko (TÜ), kes arutles filosoofia kõnelisuse üle Tõnu Luige loengutes, lisas huvitava varjundi esineja kuulamise, vaatamise ja lugemise võrdluse: loengutes tuleb kuulata iseennast, lasta end kanda mõtlemisel. Ettekannet ilmestas helisalvestis Luige loenguhäälest. Ulrike Plath huvitus sellisest suulise ja kirjaliku vahealale jäävast žanrist nagu jutlus, võttes näiteks Liivimaa kindralsuper-intendendi Karl Gottlob Sonntagi jutlused. Mõeldud küll suuliseks ettekandmiseks, lasi Sonntag oma jutlused siiski trükkida ja tänu sellele saavad need olla ka meie uurimisobjektiks. Kuivõrd annavad trükitud jutlused märku nende suulisest esitusest?

Mitu ettekannet tegeles kirjakeele ja suulise keele vahekorraga. Aivar Põldvee käsitles kirjakeele kujunemist seoses kooliõpetuse ja lugemisõskuse levikuga 17. sajandil. Kui varaseim kirjakeele variant tekkis võõrkeele teoreetilisel eeskujul, siis sajandi lõpus hakati üha rohkem kuulama keele kandjat ennast. Helle Metslang ja Külli Habicht määratlesid 17. ja 18. sajandi eesti kirjakeelt alam-, ülem- või baltisaksa keelest arenenud vahekeelena, mille markantsemad jooned hakkasid taanduma alles 19. sajandil. Vaatluse all olid peamiselt eesti soost 19. sajandi kirjakeele arendajate, sealhulgas ka Fr. R. Kreutzwaldi keelematerjalid. Reet Benderi ettekanne käsitles baltisaksa suulise keele kujunemist 150 aasta jooksul viies etapis: esmalt kõneldi siinmail ülemsaksa elementidega alamsaksa keelt, seejärel (vastavalt sissesõitnute päritolumaadele) alamsaksa keelt, siis alam- ja ülemsaksa segakeelt, kus ülekaalus olid veel alamsaksa elemendid; seejärel alam-ülemsaksa keelt ülekaalukate ülemsaksa elementidega ning viimane siinmail kõneldud saksa keele variant ehk nn baltisaksa keel oli ülemsaksa keel, milles oli säilinud alamsaksa relikte. Liina Lindströmi murdekeele alast ettekannet ajendas küsimus, kas mõne murdenähtuse näol on tegu suulises kasutuses olnud erijoonega või tõepoolest teatud piirkonna murdejoonega, mis ei ole aja jooksul jõudnud kirjakeelde.

Folkloristlikku vaatepunkti esindas Tiiu Jaago, kes jälgis suulise pärimuse saamist kirjakultuuri osaks ning folkloristika vaatepunkti muutumist selle protsessi kirjeldamisel. Setu jutupärimust käsitles Kärrri Toomeos-Orglaan. Kuidas kirjalik tekst liigub suulisse pärimusse ja vastupidi, selgitas Liina Lukas vendade Grimmide muistendite ja muinasjuttude näitel. Grimmide muinasjutud, mida hakati 19. sajandi keskpaiku tõlkima eesti keelde, leidsid kiiresti tee rahvapärimusse. Grimmide muistendite (Deutsche Sagen, 1816–1818) mõju oli seevastu kaudsem, mõjutades pigem jutustamise formaalseid vahendeid (žanri, jutustamise viisi).

Lisaks ajaloolistele teemadele käsitleti konverentsil mitmeid tänapäevase kultuuri nähtusi, mis jäävad suulise ja kirjaliku piirimaile: intervjuu (Triinu Ojamaa), päevik (Leena Kurvet-Käosaar), unenäopäevik (Mare Kõiva), elulugu (Tiina Ann Kirss), *on-line* kommentaarium (Ell Vahtramäe). Kuidas on võimalik talletada ja teaduslikult kirjeldada sellist suulist nähtust nagu inimese hääl, sellest kõnelesid Hille Pajupuu ja Rene Altrov.

Et teema on ka rahvusvaheliselt huvipakkuv, näitas Linda Kaljundi, tutvustades Soome Kirjanduse Seltsi haakuvat projekti “Kirjad ja laulud”, mille eesmärk on ületada modernsete rahvuste ja teaduslike traditsioonide piirid, keskendudes materjalidele, mis jäävad erinevate sotsiaälvõrgustike, väljendusregistrite, ususüsteemide ja väiksemate traditsioonide ristumisalale. Uurimisobjeks on sidemed kõrg- ja madalkultuuride, kirikliku ja ilmaliku ning suulise ja kirjutatu vahel. Projekt jaotub neljaks väiksemaks uurimisteemaks: sotsiaalne ja religioosne kirjavahetus; lauluraamatud, manuskriptid ja võrgustikud kui side sotsiokultuursetes kihtides; muutused kohalikes laulukultuurides; poetikaregistrid suulise ja kirjaliku kultuuri liitepunktis. Projekti idee on ümberhinnata varasem soome poeetika ning sotsiaalne ja kultuuriline ajalugu.

Veel tutvustati Peeter Tinitši, Oleg Sobchuki ja Artjom Shelya algatatud kultuuri evolutsiooni seminari, mis analüüsib kultuuriprotsesse, digitaalseid humanitaaraineid, kognitiivteadust ning nendega seonduvaid alasid. Humanitaarteadusliku ajakirja *Methise* võrdleva kirjanduse erinumbrit (17/18) tutvustasid Liina Lukas ja Leena Kurvet-Käosaar. *Methise* keeleteoimetaja Kanni Labi tegi juttu kokkuvõtvast teosest “Paar sammukest XXIX: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2013”, kus sisaldub nii teoreetilisi kui rakenduslikke uurimusi eesti kirjandusajaloo, raamatuteaduse ja folkloristika alalt, samuti erinevate uurimisprojektide tulemusi. Ühtlasi avati Heinike Heinsoo sissejuhatusel näitus “Läänemeresoome keelte ja kultuuride uurijad I. Enn Ernits”.

Hegely Klaus

Reet Hiimäe doktoriväitekirj ja selle lugemisest sünninud mõtted

4. jaanuaril 2017. aastal kaitses Reet Hiimäe Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja “Folkloor kui mentaalse enesekaitse vahend: usundilise pärimuse pragmaatikast”. Eesti rahvausundit käsitlev töö koosneb põhjalikust sissejuhatusest ning neljast artiklist. Esimene töösse hõlmatud artiklistest on ilmunud juba aastal 2004, viimane on alles ilmumas.

Hiimäe lõimib folkloristikaga julgelt eri distsipliinide tööriistu: esindatud on erinevad suundumused psühholoogias, narratiiviuurimine, narratiivne meditsiin, inim-geograafia ja kommunikatsiooniuuringud. Interdistsiplinaarsed katsetused võivad viia ummikteele, kui neis kasutatavad lähenemised pole ühendatavad nende liialt erineva tekkeloo, eesmärkide või teoreetilise pagasi tõttu. Isegi ühel humanitaarteaduslikul distsipliinil ei ole üldmaatriksit, kuhu saaks kõik võimalikud lähenemised ja meetodid süsteemselt ära paigutada, ammugi ei ole siis olemas humanitaar- ja sotsiaalteaduste ühist maatriksist, kus kõike kõigega kombineerida saaks. Omavahel sobituvate lähenemiste otsimine ja leidmine on vaearikas protsess, ent kui see õnnestub, võib olla tulemuseks see, et avastatakse nähtusi ja seaduspärasusi, mida pole varem tähele pandud, ning luuakse sel moel uut ja huvitavat teavet maailma kohta.

Eri artiklites ühendab Hiimäe folkloristikaga erinevaid distsipline, kõige rohkem põimib ta folkloristikat ja psühholoogiat. Väitekirja põhirõhk on folkloristikal – teadus-
harul, mis uurib kultuuri ja selle väljendusi. Psühholoogia, mille aluspõhimõtteks on see, et psüühika on iga maanurga inimestel ühesugune, peab aga kultuuri(erinevusi) teisejärgulis(t)eks. (Tõsi küll, psühholoogia harude seas on ka kultuuripsühholoogia, ent selle tähtsus on marginaalne ning selle aluspõhimõtted lähevad ka vastuollu teiste suundadega psühholoogias.) Seega tuleb Hiimäel rinda pista keerulise ülesandega: kuidas lõimida vaateviisid, millest üks käsitleb inimest, kelle psüühikat nähakse universaalsena, ning teine kultuuri, mis on eri piirkondade ja etnoste seas erisugune.

Eri distsipliinide ühendamiseks on Hiimäe kasutusele võtnud terminid “mentaalne enesekaitse” ja “usundilised kaitsemehhanismid”. Ta tunnistab, et psühholoogi huvi nende oskussõnade vastu on mõnevõrra erinev kui peaks olema folkloristil ja usunditeadlasel: “psühholoogias on kaitsemehhanismide kirjeldamisel lähtutud valdavalt nende üldkehtivusest, kuid usundiliste kaitsestrateegiate puhul tõuseb iseloomulikuna pigem esile just asjaolu, et need võivad olla kitsamale või laiemale rühmale omased ning oma avaldumisvormidelt ajas rohkem või vähem muutuvad” (Sissejuhatus, lk 42). Mõiste “kaitsestrateegia” või “-mehhanism” kasutamine folkloristliku rõhuasetusega käsitluses on uuenduslik ja töö sidusaks tervikuks muutmisel hädavajalik, olgugi et minu meelest oleks kõnealust mõistevälja katnud paremini sõnaosise “kaitse” asemel hoopis “toimetuleku”, mis töös siin-seal ka vilksatab. Igal juhul on tänuväärne see, et nende mõistete abiga saab Hiimäe hõlpsasti osutada aegadeülestele paralleelidele haiguspärimuses, mis tulenevad inimhinge ja -käitumise universaalsest joonest. Kuna tavaliselt muistendiuurijad inimpsüühikast tulenevatele universaalidele tähelepanu ei pööra, vaid keskenduvad pigem kultuurilistele ja ajaloolistele joontele (Metsvahi 2013: 66), on Hiimäe lähenemine asjakohane ja lugeja silmi avav.

*Reet Hiimäe doktorantide sügiskoolis "Dialoogid subkultuuridega" Jänedal 2016. aastal.
Astrid Tuisu foto 2016.*

Samas tasub küsida, kas ei vähene sellisel moel ainekäsitledes analüüsi sügavus. Et käsitlemise maailmavaateline alus ei lahkneks psühholoogide seas valitseva lähenemise omast, ei saa Hiimäe rakendada kõige innovaatilisi lähenemisi humanitaar- ja sotsiaalteadustes, vaid peab kasutama traditsioonilisemaid. Nii postuleerib ta töö lähtekohana kogeja teadvusest väljaspool seisva objektiivse maailma, mis on kõigile ühine. Pean objektiivse ja subjektiivse maailma selget lahkulöömist süvaanalüüsi pärssivaks teguriks. Käsitlestest kumab mitmelt poolt läbi, et üks asi – see objektiivne – on päriselu ja teine asi – subjektiivne – on usundiline maailm. Need kaks justkui ei kuulukski algselt ja olemuslikult ühte, vaid kohtuksid ainult teatud punktides ja teatud viisidel. Sarnasel moel on maailmale lähenenud Lauri Honko oma klassikalise teose “Geisterglaube in Ingermanland” (1962) sissejuhatuses, sest temagi sihiks on olnud ühendada ühelt poolt psühholoogia (täpsemalt sotsiaal- ja tajupsühholoogia) ning teiselt poolt folkloristika ja usunditeadus. (Ja Hiimäele võib pahaks panna seda, et ta Honkoga väga sarnaste mõttekäikude puhul tema teosele enamikul juhtudest ei viita.) Seega tõukub Hiimäe käsitus pigem sellisest maailmanägemisest, nagu on meditsiinitöötajal või tegevpsühholoogil, mitte ei kasva välja ontoloogiliste küsimuste või kõige uuemate usunditeaduste teooriate üle juurdlemisest.

Selliselt lähtekohalt muutuvad mõistetavamaks ka Hiimäe maailmaparandajalikud ambitsioonid. See, et inimlikud hirmud kanaliseeritakse juttudesse, on muidugi õige ja oluline tähelepanek, ent see, kuidas saab sedalaadi kanaliseerimise protsesse tundes

ennustada inimeste ja rühmade tulevikukäitumist ning vähendada sotsiaalseid stressi (vt sissejuhatust lk 9; I artikkel lk 79), jääb Hiiemäe töös lahti kirjutamata. Tuleviku ennustamise võimalikkuse nullib ju ka Hiiemäe enese tõdemus, et üksikisiku usundilised kujutelmad ei ole midagi püsivat, need muutuvad vastavalt oludele ja uute kogemuste lisandudes (vt sissejuhatust lk 34, 31, 14; IV artikkel), kusjuures isegi indiviid ise ei oska sageli kõiki oma usundilisi arusaamu sõnadesse panna (vt lk 42–43). Vahetu kasulikkuse peale mõtlemise asemel (vt Pärn 2014: 30) tasuks humanitaarteadlasel koondada oma tähelepanu inimese ja keskkonna mitmekihilise suhte sõnaliste väljenduste analüüsile (vt Kivari 2016: 70).

Muidugi ei saa öelda, nagu poleks Hiiemäe seda viimast oma töös teinud. Suuremas osas oma tööst ta just sellega tegelebki, kusjuures tema südikus erinevate lähenemiste katsetamisel ja kombineerimisel on tähelepanuväärne. Tõsi küll, Hiiemäele saab ette heita seda, et mõnikord, kui teooria ei ole sobinud valitud ainesele, on ta kas ühte või teist omatahtsi kohandanud ja kohendanud, sellega vahel liiale minnes. Nii näiteks on III artiklis esialgu analüüsi aluseks võetud kommunikatsiooniteooria moondunud raskestimõistetavaks “mitteverbaalse sündmuse” teooriaks, mille puhul kipub lugejale kohati segaseks jääma, kas seda teooriat rakendatakse jutu- või jutustamismaailmale. Ainese liigsest kohandamisest saab aga rääkida II artikli puhul, mille analüüsiosa probleemid tulenevad sellest, et katku levikut ning katkujuttude üleskirjutamist eraldab liiga suur ajaline distants selleks, et nende juttude puhul sõna otseses mõttes mentaalsetest ohukaartidest rääkida tasuks (vt II artikkel, lk 32 jm).

Hiiemäe ei küsi, kuidas mingi usundiline kujutelm alguse sai ega püüa harutada inimese, tema psüühika, lugude ja keskkonna suhet algosakesteks. Ta postuleerib oma uurimistöös teadlaste poolt ära seletatud toimemehhanismidega valmis maailma, mis sisaldab algusest peale midagi negatiivset, mille eest tuleb ennast kaitsta. Kust ja kuidas see negatiivne sinna sai? Kas ka hirmude tekkes on mänginud oma osa usundilised kujutelmad ja narratiivid, ehk isegi hoiatusmuistendid? Kas hirmud on iga ühiskonna ja indiviidi pärisosa kultuurist sõltumatult? Nende küsimustega Hiiemäe oma töös ei tegele. Tema vaatevinklist narratiivid mitte niivõrd ei loo maailmu ega määra seda, kes me oleme, mida tunneme ja kogeme, vaid pigem pelgalt mõjutavad (valmis) meid ja meie emotsioone.

Et aga oma mõttekäikudega Hiiemäe töö sisu juurest mitte liiga kaugele liikuda, toon välja uurimuse tugevad küljed. Üks neist on kindlasti väga hea ja mitmekesise allikmaterjali kasutamine. On aru saada, et Hiiemäe orienteerub hästi nii vanas arhiivaines kui ka nüüdisaegsetes tava- ja sotsiaalmeedia tekstides. Lisaks on ta ka ise allikaid juurde loonud, tehes suulisi intervjuusid ja kasutades kirjalikke küsitluslehti. Viimanegi on andnud üllatavalt häid tulemusi, mis johtub ka sellest, et Hiiemäe on teema tundliku loomu tõttu säilitanud vastajate anonüümsuse. Neljandast artiklist selgub, et juhtudel, mil teema haakub täpselt vastaja sees pakitseva kogemusega, mida pole seni ehk veel piisavalt sõnastatud, avaneb ka vastaja ebaisikulisel moel, pannes kirja pikki ja põnevaid vastuseid.

Kokkuvõtteks kiidan Hiiemäed julgete kombineerimiskatsete ja mõtlemapaneva väitekirja kirjutamise eest. Hiiemäe selgitab veenvalt, kuidas aitavad usundiline käitumine ja usundilised jutud inimesel maailmas toime tulla. Põneval moel on töös osutatud ka vanade ja uute rahvajuttude ning mineviku ja tänapäevase usundilise käitumise järjepidevustele. Minevikulise ja tänapäevase ainese paralleelne käsitlemine

on võimaldanud teha huvitavaid kõrvutusi ning asetada tänapäeval levivad nähtused laiemasse konteksti. Väga tervitatav on, et töös ei ole mingilgi moel vastandatud kristlust ja rahvausundit, samuti see, et on toodud välja usundilise ja mitteusundilise käitumise ühiseid jooni. Olgugi, et väljend “kaitsemehhanismid” pani minu mõtte liikuma mitmetes eri suundades, millest mitugi suunda väljub Hiiemäe väitekirja raamest, on tegemist leidliku terminiga, mis ühendab antud käsitluses omavahel edukalt psühholoogia ja folkloristika uurimisvaldkonnad.

Merili Metsvahi

Kirjandus

Honko, Lauri 1962. *Geisterglaube in Ingermanland I*. FF Communications 185. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.

Kivari, Kristel 2016. *Dowsing as a link between natural and supernatural. Folkloristic reflections on Earth radiation and dowsing practice*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (<http://hdl.handle.net/10062/51501> – 24. märts 2017).

Metsvahi, Merili 2013. The Woman as Wolf (AT 409). Some Interpretations of a very Estonian Folk Tale. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 7 (2), lk 65–92 (<https://www.jef.ee/index.php/journal/article/view/153> – 24. märts 2017).

Pärn, Katre 2014. Pastöriseeritud semiootika ehk Vajaliku teaduse viisidest. *Müürileht* 32, märts, lk 30–31 (<http://www.muurileht.ee/pastoriseeritud-semiootika-ehk-vajaliku-teaduse-viisidest/> – 24. märts 2017).

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

26. jaanuaril said pidulikul kõnekoosolekul sõna Eda Kalmre, Ergo-Hart Västriku, Aado Lintrop ja Eerik Leibak. Ettekannete järel tähistati Mall Hiiemäe 80. sünnipäeva.

16. veebruaril kõnekoosolekul kõneles Mari-Ann Remmel: "Kuidas portreterida kohta? Nabala peegeldused pärimuses".

2. ja 3. märtsil toimus ARSi kaaskorraldamisel Voore puhkekeskuses Eesti folkloristide 12. talvekonverents "Folkloor ja avalikkus".

23. märtsil esinesid kõnekoosolekul Riho Viik (Folkloor ja avalikustuv kavalusmenetlus) ja Pille Kippar (Pühendusega raamat minu riulil).

Katre Kikas

Eesti Rahvaluule Arhiivis

30. novembril ja 1. detsembril 2016 toimus rahvusvaheline regilaulukonverents "Regilaulu seitse nahka: vaateid regilaulule mitmest küljest". Konverentsil osales 15 ettekandjat Eestist ja Soomest. Kirjandusmuuseumist esinesid ettekannetega Aado Lintrop (*Toompealt tuleb Toomas poega*. Kuidas suhestub vana rahvalaul regilauluks nimetatud uusloominguga), Andreas Kalkun (*Linikpää', leelotagõ'!* Kaetud peaga naiste hääled), Kanni Labi (Noorte korjatud vanad laulud – Narvast ja Vaivarast või mujalt), Ruth Mirov (Kuri kodu. Ühe Vaivara regilaulu analüüs), Kristi Salve (Laiuse lepad, linad ja laulud), Janika Oras (Rütmimängud ja keeleloogika. Seto regilaulu värsimöödust). Esitleti kaht väljaannet: Ingrid Rüütel esitles raamatut "Muhumaa laule ja lugusid", Eda-Kai Simmermann väljaannet "Väike Kannel" ning Tartu Ülikooli arvutiteaduste tudengid Raina Liiva ja Joosep Hook tutvustasid õppetöö raames valminud kaardirakendust ERA regilauluandmebaasile. Konverentsi korraldasid Mari Sarv ja Liina Saarloo.

3. detsembril 2016 tunnustati Eesti Rahva Muuseumis Maavalla hiite fotovõistluse 2016. aasta võidutööde autoreid. Eesti Rahvaluule Arhiivi poolt välja pandud ning valitud pärimuse eriauhinna sai Marek Laimetsa foto Prandi silmaallikast.

6. detsembril 2016 kuulutati Kadrioru kunstimuuseumis pidulikult tseremoonial välja Aadu Luukase 2016. aasta missioonipreemia laureaadid Ingrid Rüütel ja Arnold Rüütel, tunnustati Ingrid Rüütli teeneid Eesti rahvakultuuri edendamisel ja säilitamisel.

12. ja 13. detsembril 2016 toimunud Eesti-uuringute Tippkeskuse aastakonverentsil ja Kreutzwaldi päevade 60. konverentsil "Suuline ja kirjalik kultuuris: põimumised ja pörkumised" pidas ERAst ettekande Kärri Toomeos-Orglaan (Seto jututraditsioon suulise ja kirjaliku kultuuri piirimail).

15. detsembril 2016 tunnustati Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemia saalis üliõpilaste teadustööde riikliku konkursi parimaid. Lona Pälli magistritöö “Ökosemiootiline vaade keskkonna modelleerimisele eesti kohapärimuses Kakerdaja rabaga seotud pärimuse näitel” (2016) pälvis ühiskonnateaduste ja kultuuri valdkonnas II preemia.

17. detsembril 2016 toimus Muhumaal Liiva külas Muhu Põhikoolis Ingrid Rüütli raamatu “Muhumaa laule ja lugusid” (raamatusarja “Mis on jäänud jälgedesse” II osa) esitlus.

21. detsembril 2016 osalesid Medica XI seminaril Eesti Kirjandusmuuseumis ERAst Ave Goršič (Rahvameditsiini kogumise-uurimise ajalugu) ja Anu Korb (Ida-Siberi Minussinski piirkonna eestlaste ravitsejad, haigusseletused ja ravivõtted. Traditsiooni-muutused ja kogumiskontekst).

9. jaanuaril avati Mall Hiimäele pühendatud näitus “Folklorist ja fotoaparaat” Eesti Kirjandusmuuseumi trepigaleriis, näituse koostas Aivo Põlluäär.

14. jaanuaril alustas Jüri Metssalu Eesti Kohapärimuse Keskuse kohapärimuse kursusega Raplas. Kursuse käigus valmib igal osalejal uurimus 1–3 küla pärimuspaikadest, viiakse läbi juhendatud arhiivi- ja välitööd, oktoobris toimub ettekandepäev.

24. jaanuaril pidas Jaanika Hunt Miina Härma Gümnaasiumis antropoloogia vabaaine raames loengu “Sissejuhatus surmakultuuri”.

26. jaanuaril tähistas Akadeemiline Rahvaluule Selts Mall Hiimäe 80. sünnipäeva piduliku kõnekoosolekuga. Esinesid Eda Kalmre (Ühest rahvalikust ballaadist. Rahvalaul ja -jutud Sambla Anust), Ergo-Hart Västriku (Metsik ja muud kujud 20 aastat hiljem), Aado Lintrop (Kosmagooniline hari ja selestiline kiik) ning Eerik Leibak (Miks on lindudel sellised nimed?). Esitleti Reeli Reinausi koostatud raamatut “Igal lapsel oma õnn. Sünniuskumused” ning Mall Hiimäe “Väike linnuraamat rahvapärimusest” teist trükki.

5. veebruaril toimus Jüri Metssalu juhtimisel pärimusmatk Juuru kihelkonnas Kolgu rabas.

6. veebruaril kuulutati välja Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali auhindade nominendid, esseistika kategoorias nomineeriti Aado Lintropi teos “Loomisaja laulud. Uurimusi eesti rahvalaulust” (ERA toimetused, 35).

9. veebruaril pidas Helen Kõmmus koos Tuule Kanniga Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia kandlepäeval ettekande Igor Tõnuristi tegevusest kandleuurijana.

11. veebruaril esines Ingrid Rüütel ettekandega “Igor Tõnurist – pillimees, uurija ja õpetaja” Igor Tõnuristi juubeliõhtul folkloorinõukogus.

13. veebruaril Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud teksti- ja andmekaeve koosolekul andis Mari Sarv ülevaate Eesti Rahvaluule Arhiivi digitaalsetest andmekogudest.

15. veebruaril avati Kalamaja lastemuuseumis Miiamilla koostöös Eesti Kirjandusmuuseumiga valminud nukunäitus “Muinasjutu-vanaema jutulõngakera”. Näituse koostas Tuuli Silber, saatetekstid koostasid Risto Järv ja Piret Päär.

16. veebruaril esines Mari-Ann Remmel Akadeemilise Rahvaluule Seltsi ettekandekoosolekul ettekandega “Kuidas portreteerida kohta – Nabala peegeldused pärimuses”.

16. veebruaril toimus Tartu Kunstimuuseumis Anna-Stina Treumundi näitusel “M-i märg unenägu” Andreas Kalkuni ja kunstikriitik Rebeka Põldsami avalik vestlusring armastusest ja seksuaalsusest eesti elulugudes.

17. veebruaril tutvustas Lona Päll koos Maarja Holloga (EKLA) Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna praktika- ja magistrimessil Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivide praktika- ja uurimisvõimalusi.

22. veebruaril Eesti-uuringute Tippkeskuse migratsiooni- ja diasporaa töörühma avalikul seminaril “Diasporaa-uuringute teooriad ja metoodikad” esines Anu Korb oma senist tööd tutvustava lühiettekandega.

28. veebruaril pidas Jüri Metssalu loenguid Tõrva Kultuurimajas Mulke talvekoolis teemal “Kohapärimusest ja pärimuspaikadest ning nende uurimise allikatest ja metoodikast Mulgimaa näitel”.

28. veebruaril viis Janika Oras Nõo lasteaias Krõll rahvusvahelise NordPlus Junior koostööprojekti “Viva la Musica!” raames läbi ingliskeelse õpitoa eesti laulumängudest.

1. märtsil tutvustas Lona Päll koos Maarja Holloga (EKLA) Tartu Ülikooli karjääripäeval praktika- ja uurimisvõimalusi Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivides.

2. ja 3. märtsil esinesid folkloristide 12. talvekonverentsil “Folkloor ja avalikkus” Voore Puhkekeskuses Mall Hiimäe (Rahvakalendri elust ja elushoidmisest), Anu Korb (Siberi eestlased: kogukond, uurija ja avalikkus) ja Mari Sarv (Rahvaluulekogud avalikkuse teenistuses).

2. märtsil esines Jüri Metssalu Rahvakultuuri Keskuses vaimse pärandi kursusel “Kuidas uurida vaimset pärandit?” loenguga kohapärimuse uurimise allikatest ja metoodikast.

4. märtsil esitles Helen Kõmmus Hiiumaa Muuseumis Kärddlas Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Eesti Rahva Muuseumi koostöös välja antud Jegard Kõmmuse kogumikku “Hiiumaa meremees jutustab. Uurimusi ja mälestusi Hiiumaa mereloost I”. Räägiti autorist ja raamatust, kuulati valitud palu raamatust ja üheskoos lauldi tuntud meremeestelaule.

4. märtsil toimunud avaandmete päeval pidas Mari Sarv ettekande Eesti Kirjandusmuuseumi avatud ja suletud andmekogudest (Open & closed data in Estonian Literary Museum). Üritus toimus ühenduse Open Knowledge Eesti haru eestvedamisel Tartu Ülikoolis.

10. märtsil viis Janika Oras Tartu Kristlikus Noortekodus läbi õpitoa Lõuna-Eesti regilauludest.

14. märtsil Eesti Rahva Muuseumis toimunud emakeelepäeva seminaril pidas Mari Sarv ettekande “Kogudepõhise teaduse võimalused ja väljakutsed: Eesti Kirjandusmuuseumi teadustööst”.

26.–30. märtsini osalesid Göttingenis folkloristika ja etnoloogia rahvusvahelise erialaühenduse SIEF 13. kongressil “Ways of Dwelling: Crisis – Craft – Creativity” (Olemise viisid: kriis – oskus – loovus) Ave Goršič ja Astrid Tuisk ühisettekandega rahvaluule kogumispoliitikatest (Collecting policies and (imagined) voices of contributors), Anu Korb ettekandega Siberi eestlaste rahvameditsiini kogumisstrateegiatest (The folk medicine tradition of Estonians of the Minussinsk Region in Eastern Siberia: collecting strategies), Risto Järv enda ja Mairi Kaasiku ühisettekandega elamute tähendusest kahe seto muinasjututüübi näitel (A house in heaven and a house in the woods. Dwellings in the supernatural realm on the basis of two Estonian tale types), Liina Saarlo ettekandega folkloristide välitööpäevikutest 1950. aastatel (*The room was very hot and stuffy...* dwellings in the folkloristic fieldwork diaries of the 1950ies) ning Mari Sarv ettekandega pärimusarhiivide toimimist mõjutavatest teguritest (Performing an archive: aims, interests, ideologies and expectations).

SIEFi arhiivide töörühma juhataja ametikohta jagama valiti Ave Goršič ja Maryna Chernyavska.

25. märtsil toimus Jüri Metssalu juhtimisel Eesti Kohapärimuse Keskuse loengukursuse praktikapäev Tartu mäluasutustes.

26. märtsil oli Aado Lintrop külaline Vikerraadios Hendrik Relve saates “Kuula rändajat”.

31. märtsil esines Jüri Metssalu Pärandkoosluste Kaitse Ühingu 20 tegutsemisaastale pühendatud juubelipeol ettekandega Matsalu ja Vilsandi rahvusparki mälumaastikest.

Märtsis uuris Jüri Metssalu looduslikke pühapaiku Rapla kihelkonnas Alu-Metskülas, Hagudis, Arankülas, Raplas, Jalasel, Riidakul, Iiras, Linnaalustel ja Keo külas.

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

1.–30. detsembrini 2016 osales osakonna töös Valgevene teadlane Julia Prakofjewa, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

1. detsembrist 2016 **30. märtsini** 2016 viibis Raivo Kalle Inglismaal, Kenti ülikoolis, Biokultuurilise mitmekesisuse keskuses (University of Kent at Canterbury, School of Anthropology and Conservation, Centre of Biocultural Diversity), et täiendada oma antropoloogia ja etnobotanika alaseid uurimismeetodeid.

2. detsembril 2016 pidas Tõnno Jonuks koos Meelis Friedenthaliga konverentsil “Changing senses of sacrality” ettekande “From spindle whorl to lithic amulet – a lithic disc from Rattama, Estonia”.

8. detsembril 2016 tutvustas Renata Sõukand Tallinnas Eesti Loodusmuuseumis Öökulli akadeemias Eesti teetaimi minevikus ja tänapäeval.

12. ja 13. detsembril 2016. aastal korraldasid IUT 20-1 “Eesti kirjandus võrdleva kirjandusuuringu paradigmas” ning CEESi kirjakultuuri ja kirjandusuuringute töörühm Eesti-uuringute Tippkeskuse aastakonverentsi ja Kreutzwaldi päevade 60. konverentsi “Suuline ja kirjalik kultuuris: põimumised ja pörkumised”. Luubi all oli suulise ja kirjaliku teabe vahetamine (Eesti või laiemalt Baltimaade) kultuuris nii ajaloolises plaanis kui ka tänapäeval. Kahel päeval oli kavas 29 ettekannet (kava <https://folklore.ee/CEES/kava2016.pdf>).

Folkloristika osakonda esindasid konverentsil ettekannetega Anneli Baran (Vellerismist eesti traditsioonis – suulise ja kirjaliku piirimailt), Mare Kõiva (Unenäopäevik – kirjalik suuline rahvaluuleliik) ja Katre Kikas (Rahvaluulekogud H. A. Shults ja J. Pint suulise ja kirjaliku, meenutatu ja unustatu vahel). Nikolay Kuznetsov tutvustas venekeelset väljaannet komi folkloristikast.

Konverentsi toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud Eesti Teadusagentuuri institutsionaalsete uurimisprojektidega IUT 20-1 ja IUT 22-5.

14. ja 15. detsembril 2016 Eesti-uuringute Tippkeskuse toel korraldatud kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ning Läti Ülikooli kirjanduse, folkloori ja kunsti Instituudi ja filosoofia ning sotsioloogia instituudi koolitusseminaril “Mission possible” Anneli Baran (Formulaic Language on the Internet), Reet Hiimäe (Urban non-places as sacred places), Katre Kikas (Locality and Diaspora: Dilemmas of Jakob Hurt’s Migrant Co-workers), Liisi Laineste (Refugees and the Internet), Piret Voolaid (A Paremic Glance at Graffiti: Database of Graffiti), Eda Kalmre (Self-created Love Stories in Girls’ Romantic Culture: History and Evolution), Tõnno Jonuks (Greening the religion - how did Estonian religion become a nature religion), Mare Kalda (Back to the past: traditional treasure tales under examination), Mare Kõiva (Visit of Hitler. Touching Self and History) ja Andres Kuperjanov (20 years of electronic publications).

17. detsembril 2016 valmistas ette Raivo Kalle Kuku raadios “Ilmaparandaja” saates eetris olnud loengu rubriiki “Taimetaip”.

20. detsembril 2016 esines Renata Sõukand Eesti Rahva Muuseumis Eesti Teadusagentuuri korraldatud seminaril “Sotsiaal- ja humanitaarteadused rahvusvahelises koostöös. Valikud ja võimalused”.

21. detsembril 2016 meditsiiniantropoloogia konverents “Medica XI: Urijanagemusest komplementaar- ja rahvameditsiinini” (EUTK usundi- ja müüdiuuringute töörühma (Euroopa Regionaalarengu Fond) ja IUT 22-5 toetusel, <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/medicaXI/>). Urijad tutvustasid oma viimase aja uurimusi, materjale ja nende kohta tekkinud hüpoteese, optimaalseid ja uusi ravimisviise ja ka ajaloolise ainestiku analüüsitulemusi. Folkloristika osakonda esindasid ettekandega Mare Kõiva (Antroposoofilise meditsiini kasutamisest 21. sajandi linnamiljöö); Renata Sõukand ja Raivo Kalle (Saialille kasutus Saaremaal: motivatsioon ja allikad) ning Reet Hiimäe (Valuravi: pärimuse, meditsiini ja psühholoogia kokkupuuteid).

2.–12. jaanuarini viibis Renata Sõukand välitöödel Ukrainas.

3.–31. jaanuarini osales osakonna töös Valgevene teadlane Taćciana Marmyš, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

8.–11. jaanuarini osales Reet Hiimäe rahvusvahelise maaturismi projekti “T4T – Tools for Trainers” projektikohtumisel Riias pärimuseksperdina.

11. jaanuaril pidas Tõnno Jonuks palverännuseminaril “Places and processes of pilgrimage, past and present” ettekande “Pagan pilgrimages – some thoughts on Early-Modern Age folk religioon”. Ettekandepäeva korraldas Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond koostöös Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi ja Eesti-uuringute Tippkeskuse usundi- ja müüdiuurimise töörühmaga.

14. jaanuaril valmistas Raivo Kalle Kuku raadios ette “Ilmaparandaja” saates eetris olnud loengu rubriiki “Taimetaip”.

1.–10. veebruarini osales osakonna töös Valgevene teadlane Yanina Hrynevich, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

1.–28. veebruarini osales osakonna töös Valgevene teadlane Taćciana Valodzina, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

6. veebruaril pidas Reet Hiimäe Narva kolledžis tutvustusloengu kirjandusmuuseumi töö ja rahvapärимuse uurimise kohta.

17. veebruaril korraldasid Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool, Eesti Kirjandusmuuseum, Emakeele Selts ja Eesti-uuringute Tippkeskus Tallinna Ülikoolis konverentsi “Keel on teekond: Diakroonilise ja sünkroonilise keelekäsitluse piirimail”. Kirjandusmuuseumis oli konverentsi põhikorraaldaja folkloristika osakonna teadur Piret Voolaid (konverentsi koduleht <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2017/keel/>).

Varalähkunud keeleteadlase Katre Õimu (25. VIII 1970 – 20. VII 2016) mälestusele pühendatud konverentsi toetasid Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi (TÜHI) uuringufond.

Folkloristika osakonda esindasid ettekandega Mare Kõiva (Kuidas maailmad on struktureeritud. Fraseoloogia võimalusi) ja Piret Voolaid (Folkloori lühivormide andmebaasid – keeleteekondade peegeldajad).

18. veebruaril valmistas Raivo Kalle Kuku raadios ette “Ilmaparandaja” saates eetris olnud loengu rubriiki “Taimetaip”.

22. veebruaril oli kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse (CEES) migratsiooni- ja diasporaauuringute töörühma avalik seminar “Diasporaauuringute teooriad ja meetodikad”.

23. veebruaril andis Eesti Vabariigi President Kersti Kaljulaid Valgetähe IV klassi teenetemärgi Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadurile Mare

Kõivale, kes on kogunud, uurinud, publitseerinud ja populariseerinud eesti rahvaluulet üle 30 aasta. Tema huvikeskmes on olnud alati ühiskondlikult olulised teemad, nt rahvausund ja mütoloogia. Mare Kõiva on eesti folkloristika serveri www.folklore.ee rajaja, folklooriajakirjade *Mäetagused* ja *Folklore* asutaja ja peatoimetaja. Mare Kõiva on olnud paljude teadusprojektide eestvedaja, alates 2016. aastast on ta 15 uurimisrühmast moodustatud Eesti-uuringute Tippkeskuse (CEES) juht.

24. veebruaril pidas Tõnno Jonuks rahvusvahelisel taaskehastajate rollimängul Saula külas ettekande “Estonia and Eastern Baltic in Scandinavian sagas (and in Early Middle Age sources)”.

28. veebruaril pidas Tõnno Jonuks Eesti meremuuseumis ettekande “Viikingiaegne religioon Skandinaavias ja natuke ka Eestis”.

28. veebruaril pidas Reet Hiemäe Tamme gümnaasiumis tutvustusloengu kirjandusmuuseumi töö ja rahvapärимuse uurimise kohta.

1.–30. märtsini osales osakonna töös Valgevene teadlane Nikolai Antropov, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

2. ja 3. märtsil korraldasid kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Eesti-uuringute Tippkeskus ja Akadeemiline Rahvaluule Selts Jõgevamaal Voore puhkekeskuses eesti folkloristide 12. talvekonverentsi “Folkloor ja avalikkus” (kava ja ettekannete teesid <http://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2017/ftk>). Osakonda esindasid ettekannetega Eda Kalmre (Kellele kuuluvad meie ajalugu ja kohanimed? Võnnu näide. Folkloristina haldusreformi keskel), Mare Kõiva (*25 minutid tarkade majas*) ning Liisi Laineste ja Anneli Baran (ühisettekanne “Süljest ja südamest. Kujundkõne *Tujurikkuja* (2015) kommentaarides”).

Konverentsi toetasid Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus TK 145 ja institutsionaalne arendusprogramm teadus- ja arendusasutustele ja kõrgkoolidele (ASTRA) projekt EKMDHUM), Eesti Teadusagentuuri institutsionaalne uurimisprojekt IUT 22-5, Eesti Kultuurkapital, Hõimurahvaste Programm.

11. märtsil valmistas Raivo Kalle Kuku raadios ette “Ilmaparandaja” saates eetris olnud loengu rubriiki “Taimetaip”.

12. märtsil esines Mare Kõiva Tallinna Kultuurikatlas korraldatud üritusel “Harmoonia päevad” ettekandega “Loitsude värvimaailm Eesti pärimuskultuuris”.

15. märtsil Valga muuseumis kunstniku ja kunstiakadeemia doktorandi Fideelia-Signe Rootsi näitusel ja sümposiumil “Naine kui kangelane” esines Mare Kõiva ettekandega “Hiidnaised ja kangelased”.

17. märtsil pidas Reet Hiemäe Tallinnas Eesti Folkloorinõukogu pärimuskultuuri kogemuspõhisel koolitusel ettekande “Folkloor kui mentaalne enesekaitse”.

26.–30. märtsini toimus Saksamaal Göttingenis Rahvusvaheline Etnoloogia ja Folkloori Seltsi (Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore – SIEF) kongress, millest

võtsid ettekandega osa folkloristika osakonna teadlased Katre Kikas (A story-dwelling miller in the 19th-century Estonia: Märt Siipsen and the power of writing), Andres Kuperjanov (20 years with Open Access: folklore online), Mare Kõiva (Contemporary city birds and humans), Liisi Laineste ja Anneli Baran (Showing the door: phraseology in internet discussions about refugees in Estonia) ning Piret Voolaid (The new visual life of dialogue jokes in Internet memes).

27. märtsist 1. aprillini oli Renata Sõukand külalisprofessoriks Itaalias The University of Gastronomic Sciences magistriprogrammis.

1. aprillil esines Mare Kõiva Vikerraadios ajaloosarja “Eesti lugu” 500. saates “Valge laev”.

1.–30. aprillini osales osakonna töös Valgevene teadlane Alena Paulava, kes viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest.

3.-6. aprillini toimus Egiptuses Alexandrias Rahvusvahelise Kehalise Kasvatuse ja Spordi Ajaloo Ühingu (ISHPES) kongress, kus esines Piret Voolaid paneelis “Hero’s and Legends in Sports” ettekandega “Doping Debates around Olympic Champions: Contemporary Mythic Hero as a Tool for Constructing Nationality”.

Teisipäevaseminarid

24. jaanuaril esines Mait Sepp: “Eesti ilmavanasõnad ilmateadlase pilgu läbi”. Ettekandes arutleti pärliraju näitel nende võimaluste ja väljakutsete üle, mida ilmavanasõnad ilmauurijatele pakuvad.

27. jaanuaril esines seminaril Valgevenest pärit külalisuuriija Taćciana Marmyš: “Kohalik identiteet Valgevene külas 19. sajandi lõpust 21. sajandini”. Kõneleja analüüsis kohaliku identiteedi kujunemise ajaloolis-kultuurilist konteksti, kohaliku identiteedi tõlgendust valgevene kirjanduses ning reaktualiseerimise katseid vaimse kultuuri-pärandi abil tänapäeval.

14. veebruaril pidas Taćciana Valodzina ettekande “Haiguse aksioloogilisest staatusest valgevene traditsioonilises kultuuris”. Valgevene külalisuuriija viibis Eestis teadlasvahetuse projekti raames, mida rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest. Seminari toimumist toetas Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

21. veebruaril pidas Meelis Friedenthal Eesti-uuringute Tippkeskuse usundi ja müütide töörühma seminaril ettekande “Maagia varauusaja akadeemilistes tekstides”. Seminari toetas Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

21. märtsil kõneles seminaril valgevene traditsioonilise vaimse kultuuri tähenduslike elementide kaardistamisest Nikolai Antropov. Teadusvahetuse koostööprojekti rahastab Välisministeerium arengu- ja humanitaarabi vahenditest. Seminari toetas Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

4. aprillil seminar “Uskumusolenditest tänapäeva lastepärimuses”. Reet Hiimäe otsis vastust küsimusele, kuidas sellist pärimust tõhusalt koguda. Kui representatiivse valimi moodustavad koguja (ja tema sugulaste) jutukad lapsed informantidena, kuivõrd on niisugune materjal potentsiaalselt publitseeritav. Tähelepanu all oli ka uskumusolenditega seotud hirmude ja nendesse uskumise vahekord.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

2016. aasta sügisel salvestati UTTVs kümme folkloristika ja etnoloogia alast videoloengu, mille eesmärk on tutvustada meie erialasid gümnaasiumiõpilastele. Videoloengud on seotud Tartu Ülikooli Moodle'i kursusega “Argikultuuri muutumine”.

15. detsembril 2016 pidas Dr Maria Ines Palleiro (National Council for Scientific Research; Buenos Airese Ülikool, Argentiina) loengu “Rhetoric of threat in belief narratives: from personal experiences to political folkloore”.

15. detsembril 2016 tunnustati 2016. aasta üliõpilaste teadustööde riiklikul konkursi parimaid. Eesti ja võrdleva rahvaluule magister Lona Päll pälvis ühiskonnateaduste ja kultuuri valdkonnas II preemia oma magistritööga “Ökosemiootiline vaade keskkonna modelleerimisele eesti kohapärimuses Kakerdaja rabaga seotud pärimuse näitel”. Tööd juhendas dotsent Ergo-Hart Västrik.

11. jaanuaril palverännu temaatikale pühendatud ettekandepäev “Places and processes of pilgrimage, past and present”. Sümpoosioni korraldas Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond koostöös Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi ja Eestiuuringute Tippkeskuse usundi- ja müüdiuurimise töörühmaga.

19.–21. jaanuarini korraldasid TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, TÜ Aasia Keskus ja North Eastern Social Research Centre (NESRC, Guwahati, India) tööpaja “Changes and Continuities in the Religious Landscape of Northeast India”.

6.–14. veebruarini pidas külalisõppejõud dr Valentina Punzi (Napoli ülikool L'Orientale) inglisekeelse loengukursuse “Tiibeti sakraalne geograafia”.

24. märtsil näidati von Bocki maja auditooriumis 212 antropoloogilist filmi Indiale kuuluvate Nicobari saartest ja nende elanikest. Filmi kommenteerisid autorid Richa Hushing ja Rivu Laha.

Liilia Laaneman

Doktoritöö kaitsmine

Reet Hiimäe kaitses 4. jaanuaril 2017 doktoritööd “Folkloor kui mentaalse enesekaitse vahend: usundilise pärimuse pragmaatikast”, mis oli esitatud TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudi nõukogule doktorikraadi taotlemiseks folkloristika erialal. Juhendaja prof Ülo Valk, oponendid Piret Paal ja Merili Metsvahi.

NEWS IN BRIEF

In memoriam

Arvo Krikmann (July 21, 1939 – February 27, 2017)

Eulogy from colleagues.

In memoriam

Hilja Kokamägi (September 10, 1923 – March 9, 2017)

Eulogy from colleagues.

Autumn doctoral school “Dialogues with Subcultures” at Jäneda

Katre Kikas provides an overview of the international autumn school for post-graduate students of folkloristics and other humanities, which took place in Järva County on November 17 and 18, 2016.

Overview of the conference “Oral and written in culture: Connections and collisions”

Hegely Klaus writes about the annual conference of the Centre of Excellence in Estonian Studies and the 60th Kreutzwald Days at the Estonian Literary Museum on December 12 and 13, 2016.

Reet Hiimäe’s doctoral dissertation and some thoughts it provoked

On January 4, 2017, Reet Hiimäe defended her doctoral dissertation titled “Folklore as a tool of psychological self-defence: About the pragmatics of belief tradition” at the University of Tartu. Merili Metsvahi shares some of her thoughts provoked by the dissertation.

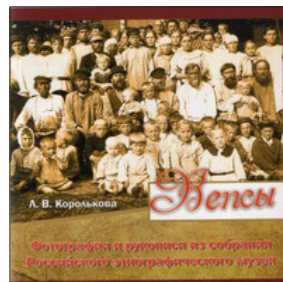
Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from December 2016 to March 2017.

Kaks raamatut vepsa rahvausust ja etnograafiast

Korol'kova, Liudmila Valentinovna. *Vepsy. Fotografii i rukopisi iz sobraniia Rossiiskogo etnograficheskogo muzeia.* Sankt-Peterburg: Kom. po mestnomu samoupr., mezhnats. i mezkhkonfessional'nym otnosheniiam Leningradskoi obl. 2015. 240 lk.

Vinokurova, Irina Iur'evna. *Mifologiiia vepsov. Entsiklopediia.* Petrozavodsk: Izdatel'stvo PetrGU. 2015. 524 lk.

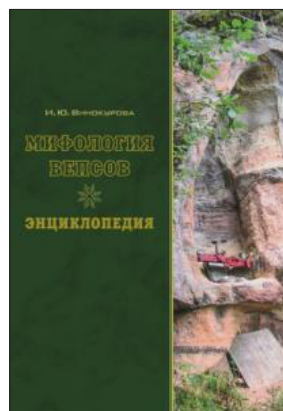

Vepsa folkloori ja etnograafia uurimisel on aastakümnete jooksul endises Nõukogude Liidus ja praegusel Venemaal tehtud head tööd. Venemaa läänemeresoome rahvaste pärimuse korrapärasem talletamine sai aga alguse 19. sajandi teise poole etnograafilistest teadetest, millele olulist lisa tõi süsteemsem ekspeditsioonitegevus 20. sajandil. Nii on tänaseks erinevates Venemaa uurimisasutustes (ennekõike Petroskois ja Peterburis) kogunenud olulised andmekogud, mis uurimistevõimeks vepsa traditsioonilise kultuuri alal materjali pakuvad.

On tõsiasi, et vanema pärimuse kogumise head ajad jäävad 20. sajandisse, toonasesse olustikku ja nende põlvkondade mällu, kes olid sündinud eelmise sajandi alguses või varem. Mõistetavatel põhjustel põlvkonnad kaovad ning tänapäeval võib arhailisema pärimuse kandjaid veel kohata, kuid üldpilt on hõrenemas. Eriti 1990. aastatest on muutunud ka Venemaa maaolustik. Kuigi nõukogude võim ruineeris märgatavalt traditsioonilist eluviisi, represseerides inimesi ja muutes paiguti asustuspilti, ei hävitanud ta sellele vaatamata elu maapiirkondades täiesti, ei hävitanud selle kollektiivset iseloomu. Ateismipropaganda kahjustas küll usuelu institutsioone, kuid ei jõudnud kuigivõrd rahvausu maailmapildi sügavustesse. Kõik muistne on otsustavalt murenemas alles nüüd koos külade hääbumise, elanikkonna vahetumise ja venekeelse massimeedia pealetungiga. Vepsakeelne küla näib elavat oma viimaseid hingetõmbeid. Selle ainulaadsus ongi jäämas arhiiviainesesse, mida on kogunud Vene, kuid silmatorkavalt ka Eesti ja Soome folkloristid ja etnograafid.

Käesolevaga on tutvustamisel kaks 2015. aastal Venemaal ilmunud vepsa-ainelist raamatut. Seoses Venemaa raamatuturu kohati killustunud iseloomu ning kontaktide lünklikkusega Ida ja Lääne vahel on küsitav nende teoste avalikum kättesaadavus meie raamatukogudes, seda eriti esimesena käsitletava puhul.

Vene etnograafiamuuseumi (edaspidi VEM) Loode-Venemaa ja Läänemere-osa osakonna juhtivteaduri Ljudmila Korolkova koostatud foto- ja tekstikogumik "Vepsalased. Fotod ja käsikirjad Vene etnograafiamuuseumi kogudest" on hea trükikvaliteediga väljaanne, mis rikastab nii vepsa-huviliste entusiastide kui professionaalsete uurijate töölauda. Kogumik on trükivalgust näinud riikliku programmi "Jätkusuutlik ühiskondlik areng Leningradi oblastis" toel oblasti kohaliku omavalitsuse, rahvuste-

ja konfessioonidevaheliste suhete komitee tellimusel. 1000 eksemplariline tiraaž on sellest tulenevalt mõeldud ennekõike jagamiseks Leningradi oblasti territooriumil elavale sihtrühmale ning võimalik et seejärel vähesemal määral kättesaadav ka muule huviliste ringile. Raamat ei ole projekti tingimustest tulenevalt mõeldud müümiseks ja kommertstulu saamiseks – mis aga muudab nullilähedaseks võimaluse, et välisring seda kuidagimoodi omandaks. Õnneks leidis internetiotsingu põhjal link raamatu tervikfailile (<http://forumnarodov47.ru/docs/-LSI.pdf>) – loomulikult pole selge selle lingi absoluutne legaalsus, samuti kindel see, et raamat sellelt igavesti kättesaadav on.

Raamat algab muuseumi Loode-Venemaa ja Läänemeremaade osakonna juhataja Olga Fišmani eessõnaga, millele järgneb koostaja lühem sissejuhatus. Mõlemad tutvustavad raamatu ülesehitust, selle olemuslikku esmakordsust ning esitatavaid materjale. Esimene peatükk annab ülevaate VEMi vepsa fotokollektsioonidest (aastatest 1902–1935), millel põhineb ka raamatu fotomaterjal. Vanim neist on muuseumi toonase vanemetrograafi E. A. Ljatski 1902. aasta suvel toonasesse Tihvini maakonda toimunud käigu põhine materjal. Sealt raamatusse valitud pildid on keskendunud ennekõike ehitistele ja dekooridele, samuti meeste ja laste rühmadele Enarve (venepäraselt Вонозеро), Pecoila (Пёлуши) ja Mägärve (Миницкая) külastutes. Järgmine kollektsioon pärineb 1908. aasta suvest, mil Peterburi ülikooli üliõpilane A. A. Batalin kogus materjali Aunuse kubermangu Lodeinoje Pole maakonna vepsa külastutest. Hoonete ja inimgruppide seas väärib tähelepanu Järvede (Озёра) külastu kirikute foto – mille omaaegsest ilust on nüüdseks järele jäänud vaid rusuv napp äratuntavus – kirikud muudeti nõukogude võimu tulekuga ladudeks, klubideks, lautadeks ning nende käekäigu eest on edaspidi hoolt kantud vaid hädapäraselt. Batalinilt on ka unikaalne foto õigeusu laulatuskroonidest, ilmselt samuti ühest Järvede kirikutest. Järvede kirikuid, samuti Karhila (Каргиничи) kirikut on pildistatud ka 1916. aastal. Need ja veel mõne foto tegi VEMi kaastööline N. I. Repnikov selle aasta talvel.

Enamiku raamatus avaldatud fotodest (neid on üldse kokku 140) on pildistanud VEMi kaastöölised N. S. Rozov ja Z. P. Malinovskaja. 1926., 1927. ja 1928. aastal toimusid ulatuslikud Loode-Venemaa välitööd tuntud vene etnograafi David Zolotarjovi juhtimisel. Nende sisse kuulusid ka ekspeditsioonid vepsa külastutesse. Rozov tegeles kahel esimesel mainitud aastal laialdaselt just Ojati-Vepsa piirkonnas, viibides ja pildistades paljudes sealsetes vepsa külastutes. Neis kantides töötas 1927. aastal ka Malinovskaja, 1928. aastal pildistas ta aga lõunavepsa külastutes – Arškaht'is (Радогощь), Maigaŕes (Боброзеро), Pölos (Пелуши). Nimetatud kaastööliste nende aastate fotod on rikkalik materjal vepsa traditsioonilise olustiku ja etnograafia kujutamisel. Rozovi ja Malinovskaja fotodel on meie ees inimrühmad ning antropoloogilised portreteeringud, hooned ja nende paiknemine maastikul, puitdekoori elemendid, siseinterjöörid, erinevates tegevustes olevad inimesed ja muu. Pildile on jäänud aletajad, marjulised, lapsed koonlalaudadel töötamas jne.

Malinovskaja on Järvedes fikseerinud arhailise tervitusviisi – vastastikku parema käe asetamise tervitatava õlale. Lõuna-Vepsast on ta teinud ohtralt pilte tikanditega rätidest ning traditsioonilisest rõivastusest. Rozov on 1927. aastal pildistanud ridamisi kultuskohti – nüüdseks juba kadunud kabeleid, samuti siinkirjutajale nüüdseks närustunud klubihoonetena tuttavaid kirikuid Nemžas ja Ladvas. Haruldased on ka tema tehtud ülesvõtted erinevatest puidust sakraalskulptuuridest Ladva, Pecoila ja Järvede kirikutes – praeguseks juba kadunud kunstiteostest. Mõlemad on pildistanud ka

kogukonna pühasid – Malinovskaja Pölo kiriku juures järves toimunud ühiskümblemist (võimalik, et makaveipäeval, mis on sealne suurim püha), Rozovi töotuspüha Sarjarves (Сарозеро), ristikäiku üle Ojati jõe kas Nemžas, Vidlas (Винницы) või kusagil mujal jm.

Veel on fotosid 1930. aastatest. Nende autor on VEMi kaastööline G. A. Nikitin, kes pildistas 1935. aastal Karjala vepsa külastutes – Kälēgis (Рыбрека), Šoutarves (Шелтозеро), Toišegis (Другая Река) ja mujal. Selleks ajaks oli läbi saanud 1920. aastate uus majanduspoliitika (NEP), mis tõi lootusi teovõimelisele elanikkonnale ise oma elu peremeheks saada, peagi oli ees ka *korenizatsija*-poliitika lõpp – seni riiklikult soodustatud omakeelse intelligentsi, haridus- ja kultuurielu porritallamine ja hävitamine. Ka Nikitini fotodelt vaatab vastu uue ajastu tellimus – kolhoosikorra kiitmine, iganenud sotsiaalsete vastuolude kujutamine. Võrdlvalt on pildistatud näiteks kulaku, keskmiku ja kehviku elamist.

Kogumikus on ka üks foto, mille autor on soome keeleteadlane Lauri Posti. See on pilt inim- ja loomafiguuridega kaunistatud katusristist lapse haual Pölo kalmistul. 1934. aastal toimus keeleekspeditsioon, mis hõlmas Ojati- ja Lõuna-Vepsa piirkondi ning millest võtsid osa Lauri Posti kõrval veel Lauri Kettunen ja Paavo Siro, kellega oli Peterburist kaasas toona Ermitaažis töötanud ajastuliselt traagilise saatusega punaestlane Marta Palvadre. VEMi kogudes on sellelt ekspeditsioonilt teisigi fotosid.

Raamatu fotoosale järgneb mitte vähem huvipakkuv peatükk, kus on avaldatud kolme VEMi kaastöölise – A. V. Leskova, A. A. Kisiljevi ja ning juba mainitud M. J. Palvadre vepsulasi puudutavad kirjalikud saadetised muuseumile. Neist kahe esimese omad on mahukamad ja detailirohked. Pecoíla kooliõpetaja Leskova on 1903. aastal saanud muuseumi varahoidja E. A. Ljatskile ligi 50-leheküljelise kaastöö “Tšuharitest” (“О чухарях”), mis puudutab tema kandi vepslaste elu-olu (lisaks on raamatu lisas avaldatud ka ta kirjad Ljatskile aastatest 1902–1903). Kaastöös on üsna asjatundlikult ning tõepäraselt kirjeldatud Pecoíla kandi vepslaste elatusalasid, tavasid, kirjaoskust ja muid oskusi, riietust, toite, sotsiaalseid, majanduslikke ja õigussuhteid, seadusi, noorte läbikäimist, üsna põhjalikult pulmakombeid jm. On näha, et tõenäoliselt venelasest õpetajanna on hästi osanud ka vepsa keelt, millest annavad tunnistust mõned kaastöös esitatud tekstiosad. Leskova stiil on empaatiline.

Umbes samas mahus on A. A. Kisiljevi, Korvoíla (Корвала) kooliõpetaja 1906. aastal saadetud kolmeosaline kaastöö, mis jaguneb ülevaateks elatusaladest (põllumajandus, kalapüük, jaht, tekstiil ja käsitöö, transport ning metsandus), ehitistest (asustus, erinevad hoonetüübid ja nende kasutus) ning rahvameditsiinist. Viimase all on ära toodud ridamisi haiguseid ning ravivõtteid alates ametlikust meditsiinist kuni posimiseni. Kisiljevi stiil on konkreetne ja asjalik. Enam kui Leskova annab ta vepslaste elujärjele madaldavaid hinnanguid, seda kohati ka võrreldes vene talupoegadega. Loomulikult polnud vepslaste elujärg eriti metropoliga võrreldes sel ajal hiilgav. Samas kõlab muidu asjalikust kirjutisest mõnevõrra koloniaalset nooti.

Marta Palvadre lühem kirjatöö on tema komandeeringuaruanne 15. juunist 1. septembrini 1934 toimunud välitöödest koos soome lingvistidega Leningradi oblasti erinevates vepsa külastutes. Ta toob välja lõunavepslaste erinevuse Ojati omadest ning enam põhjapoolsetest, sealhulgas ka keeleliselt. Samuti jätkub tal tähelepanu muistendi- ja kohapärimusele, ka leiavad mainimist paigad, mis mahuvad looduslike pühapaikade mõiste alla ja millest meil iseäranis tänapäevaks on järele jäänud küllaltki vähe teateid. Aruande lõpuosa on pühendatud saavutustele või vajakajäämistele sotsialistlikus

ülesehitustöös. Samuti rõhutab Palvadre vajadust koostada vepslaste ajalugu haarav teaduslik ülevaateteos, milleks tema sõnul kogutud keeleline ning etnograafiline materjal juba piisavalt ainet pakuvad. Kahjuks lõppes ta elutee 1936. aastal stalinliku terrori käe läbi.

Tõenäoliselt võiks Venemaal leiduda ka Palvadre enda tehtud ekspeditsioonimärkmed. Antud raamat on ju esimesi publikatsioone seni arhiivihämaruses seisnud välitöömaterjalidest, mille põhjal on senini uurimistööd võinud teha peamiselt vaid valitud Venemaa teadlased. Raamatu viimane peatükk annab eluloolise ülevaate fotode ning avaldatud etnograafiliste kaastööde autoritest. Eraldi on ära toodud ka neid kujutavad fotod. Raamatus leidub eksitavaid faktivigu. N. S. Rozovi surmaastaks on kord 1987, siis jälle 1984. Paavo Siro perekonnanimeks on kirjutatud ka Sirvo, Marta Palvadre isanimi Jurjevna muutub ühtäkki Juljevnaks, kardetavasti leiaks selliseid apse põhjalikumal otsimisel teisigi. Kuid on põhiline, et vepsa etnograafiat ja uurimislugu puudutavatest allikmaterjalidest on jälle osake jõudnud publitseerituna avalikkuse ette ning et neist võivad osa saada ka Leningradi oblasti vepslastest põliselanikud – rahvas, kelle ajalugu on viimastel sajanditel seisnenud taandumises, kahanemises ja mahavaikimises.

Õnneks on 20. sajandi teisel poolel, eriti aga 1990. aastatest alates järk-järgult teoks saanud Marta Palvadre nägemus vepsa rahva ajalugu ja vaimset pärandit kajastava kirjanduse osas. Erinevaid teaduslikke uurimusi, ka monograafilisi, on publitseerinud Petroskoi Riikliku Ülikooli ning Venemaa TA karjala keele kirjanduse ja ajaloo instituudi teadlased (Nikolai Bogdanov, Vladimir Pimenov, Maria Zaitseva, Maria Mullonen, Anna Kosmenko, Zinaida Strogalštšikova, Nina Zaitseva jpt), samuti Peterburi teadusasutuste ja ülikoolide uurijad (Sergei Möznikov, Sergei Jegorov, Viktor Lapin, Ljudmila Korolkova, Igor Brodski jpt). Silmapaistvamaid vepsa folkloori ja usundi uurijaid tänapäeval on kahtlemata karjala keele kirjanduse ja ajaloo instituudi etnoloogia sektori juhataja Irina Vinokurova, kelle sulest on viimastel aastakümnetel ilmunud neli monograafiat ja arvukalt muid kirjutisi vepsa rahvausust ja kombestikust.

Käesolev teos, Irina Vinokurova “Vepslaste mütoloogia. Entsüklopeedia” on oluline ja väljapaistev saavutus nii kitsamalt vepsa usundi ja folkloori kui ka rahvusvahelise võrdleva mütoloogia ja usundi vallas. Autor on aastakümnete jooksul tegelnud vepsa rahvausu uurimisega ning see on tehtu oluline kokkuvõte, millesarnast pole (veel) ette näidata kasvõi eestlastel. Antud entsüklopeedilise teose valmimine sai alguse 1994. aastal rahvusvahelise koostööprojekti raames, mille tulemusena on rahvusvaheliselt kättesaadavana (inglisekeelsena) seni ilmunud komi, handi, mansi ja sõlkupi mütoloogiate entsüklopeediad. Vepsa mütoloogia väljaanne järgib oma ülesehituselt sellesama rahvusvahelise “Encyclopaedia of Uralic Mythologies” formaati, kuuludes olemuslikult ka sellesse sarja (kuigi seda pole tiitlis välja toodud). Tuleb loota, et töö leiab tulevikus tõlkimist inglise keelde, sarnaselt selles sarjas juba ilmunud nelja köitega.

Monograafia põhiosa koosneb 369 märksõnaartiklist. Sellele eelnevad sissejuhatavad peatükid, mis annavad ülevaate vepslaste ajaloost, keelest ja kultuurist, vepsa usundi uurimisloost, vepsa mütoloogia põhikomponentidest. Tegemist on suhteliselt ammen-dava läbikirjutusega, millesarnast vepsa mütoloogia kohta seni pole olnud. Võiks ju ette heita mõningast uurimisviisi stamplikust (näiteks uskumusolendite jagunemine madalamateks ja kõrgemateks), kuid see ei vähenda töö väärtust. Vepsa mütoloogia põhikomponentide peatükis peatutakse vepsa usundi erinevatel (ajaloolistel) kihistustel, ennekoike kristianiseerimisel ja selle mõjudel. Kosmogoonia all on jutuks ka üldtuntud

läänemeresooome loomismüüt linnumunast, mille (runolaululine?!) vaste on A. Sovijärvi ja P. Peltola poolt 1943. aastal Äänis-vepsast ka üles kirjutatud ja peatükis esitatud. Teine kosmogooniakihistus vepsa mütoloogias on selgelt kristluse mõjuline ning avaldub dualistlikes rahvajuttudes, milles peategelasteks Jumal ja ta vastaline. Vaadeldava sisesejuhatava peatüki teistes osades on juttu veel vepsa kosmograafiast, hingekontseptsioonist ja teispoolisusest, ning panteonist, mille põhiosa on pühendatud vepsa usundis rikkalikult esindatud kohavaimudele, aga ka teadjatele. Peatükk lõpeb ülevaatega loomade ja taimede osast vepsa mütoloogilises maailmapildis. Teadaolevalt on autor mõne aja eest (2006) avaldanud mahuka monograafia loomadest vepsa rahvausus.

On päris selge, et mütoloogiast ülevaate andmine (või selle koostamine) peamiselt siiski natuke enam kui viimase saja aasta jooksul kogutud folkloorse ja etnograafilise ainese põhjal on tinglik. Mütoloogia nime all esitatav tervik on klassikalises mõttes “usutavam” ikkagi siis, kui see põhineb vähegi sidusamal (vanemate) müütide korpusel. Nende silmatorkavast olemasolust me nii hilise kogumisaja juures aga eriti rääkida ei saa. Vanematele usundikihtidele on küll viiteid, kuid need on fragmentaarsed ja pigem hilisemate kristlike kujutelmadega läbi põimunud või neis hägustunud. Iseloomulik on näiteks selline vepsa uskumusolend nagu *Sünd*. See esineb vepslastel nii kristliku looja-jumala kui Jeesuse tähistajana, samas tähistab põhjavepslastel ka surnud esivanemat, hõimu esiisa mütoloogilise personaazina. “Kõrgemast panteonist” saabki nimeliselt välja tuua “mitmekülgse” Jumala kõrval veel nimetatud *Sündi*, demoniseerunud *lemboi* ning tulega seotud *rahkoi*.

See ei ole muidugi vaid vepsa usundi (*resp.* mütoloogia) probleem. Sarnane olukord esineb suuresti ka teistel läänemeresooome rahvastel. Ehk vaid karjalastel on vanema usundikihiga “paremini läinud” tänu hilisema ajani säilinud mütoloogiliste runolaulude korpusele, mis on enam talletanud arhailisi süžeid ja personaaze. Väiksemate rahvaste, eriti isurite ja vadjalaste materjal on aga iseäranis fragmentaarne ja kogumisloliselt lakooniline, mis seab nende mütoloogiate kirjeldamise (ka selle suurprojekti raames) keerukate metodoloogiliste küsimuste ette. Tõstatub küsimus, milline oleks adekvaatne lähenemine läänemeresoomelisele maailmapildile ja ontoloogiale selle tõepäraseks kirjeldamiseks, sellisena nagu see meile kasutada olevast materjalist vastu vaatab? Kirjeldus, mis ei oleks täiuslikumaid eeskujusid pelgalt matkiv ja seetõttu teiseilmelist lähteainest paratamatult vaesustav?

Vepsa folkloorne ja etnograafiline aines on kokkuvõttes siiski sedavõrd küllane, et Irina Vinokurova pikaajalise väga tõhusa töö tulemusena on meie ees aukartustäratav köide, mille märksõnaartiklites on (julgen arvata) suhteliselt ammendavalt avatud kättesaadav materjal. Kitsamalt usundilisele lisaks on käiku läinud ka kalendaarne, leksikaalne, fraseoloogiline, looduskultuuriline, rahvameditsiiniline, materiaalne ja sotsiaalseid suhteid kajastav aines, küllap veel muudki. Märksõnad on venekeelses väljaandes esitatud vepsakeelsetena ja ladinapärasest kirjas – mis on ka loogiline. Märksõnaartikleid on siin-seal illustreeritud ka mustvalgete fotodega. Köite keskel on ka iseseisev värvifotode osa, kus on illustreeriva ja täiendava iseloomuga pildid püha-kohtadest, kalendaarsete ja elutsükliga seotud kommete tähistamisest, asjakohastest puitdekoori detailidest ja muust.

Teadusliku väljaande lõpus on veel sisuregister eraldi vepsa- ja venekeelsete märksõnadega, kasutatud kirjanduse ja arhiiviallikate loend, kasutatud lühendite seletus ning vepsa asustuspunktide venepärane loend. Teeb kurvaks, et venemaises venekeelses

TUTVUSTUS

teaduskirjanduses domineerib ühemõtteliselt omakeelsete vepsa kohanimedega ignoreerimine. Küllap poleks probleem toponüüme esitada paralleelselt kahes keeles, avaldades nii austust allikmaterjali tegelikule kultuurilisele päritolule. Entsüklopeedia tiraaž on 1000 eksemplari. Teos on omandatav paraku vaid otse väljaandja – Petroskoi Riikliku Ülikooli kirjastuse – ahtast müügivõrgust (vt. <http://press.petrso.ru/UNIPRESS/Magazin.html>).

Pole kahtlust, et “Vepslaste mütoloogia” on nii suur teaduslik kui ka märgiline tähtsus. Mütoloogia kirjapaneku (mistahes vormis) võib kindlasti lugeda iga rahva seisukohalt oluliseks tüvitekstiks, ühte ritta kuuluvaks rahvuseepose, pühakirja tõlke, rahvusliku ajalookäsitluse ja teiste sama kaliibri töödega. Irina Vinokurova saavutust on seni tunnustatud ka Eestis. Antud tööle omistati 2016. aasta hõimurahvaste programmi rahvusteaduste auhind uurali rahvaste rahvusteaduste alase teadustöö kategoorias. Auhind kuulutati välja 15. oktoobril 2016 hõimupäevade rahvusvahelisel konverentsil Tartus Eesti Rahva Muuseumis.

Madis Arukask

BOOK REVIEWS

Two books about Vepsian folk belief and ethnography

Korol'kova, Liudmila Valentinovna. *Vepsy: Fotografii i rukopisi iz sobraniia Rossiiskogo etnograficheskogo muzeia*. Sankt-Peterburg: Kom. po mestnomu samoupr., mezhnats. i mezkhkonnatsional'nym otnosheniiam Leningradskoi obl., 2015. 240 pp.

Vinokurova, Irina Iur'evna. *Mifologiya vepsov: Entsiklopediya*. Petrozavodsk: Izdatel'stvo PetrGU, 2015. 524 pp.

An overview by Madis Arukask.

Autoritest

Anu Korb – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur. Peamised uurimisteemad on Venemaa, eriti Siberi eestlaste pärimusaines, folkloristliku välitöö teooria ja Eesti rahvaluule kogumise lugu. On käsitlenud pärimusmaterjali ja eluloolise ainese põhjal Venemaal sündinud eestlaste kohanemist võõrsil, kogukonna pärimuskultuuris ja kombestikust toimunud muutusi, Siberi eestlaste laulutraditsiooni, rahvapäraseid raviviise ja -võtteid jm, aga ka pärimuse kogumisega seonduvat nii oma välitöökogemuse põhjal kui kogumislöö taustal.

korb@folklore.ee

Aivar Jürgenson – etnoloog, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituudi vanemteadur. Peamiseks uurimisteemaks on eestlaste väljaränne ja diasporaakogukondade identiteet.

aivarj@tlu.ee

Mall Hiimäe – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur. Uurimisvaldkonnad: rahvajuttude kujunemine ja jutustamine, rahvakalender, folkloristika ajalugu, inimese ja looduse suhe rahvausundis.

mall@folklore.ee

Mare Kalda – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. Tema uurimisvaldkonnad hõlmavad rahvajuttude teooriat, aardemuistendeid ja -uskumusi, kohalikku jututraditsiooni ning meediat kui folkloori levikukanalit. 2011. aastal kaitsnud doktoriväitekirja käsitleb peidetud varanduste teemat rahvaluules. Tänapäevaste kultuuri protsesside hulgast pöörab ta tähelepanu aardeotsimismängudele ning isikliku kogemuse juttudele internetifoorumeis.

kalda@folklore.ee

Ahto Kaasik – tegutseb Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuses pühapaikade uurija ja lektorina ning on Muinsuskaitseameti looduslike pühapaikade eksperdinõukogu liige. Peamised teemad: pühapaikade uurimismetoodika, kaardistamine, andmebaasi loomine, avalikkuse teavitamine.

ahto.kaasik@ut.ee

Piret Voolaid – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur, Eesti-uuringute Tippkeskuse tegevjuht. Peamised uurimisteemad on folkloori lühivormid (mõistatuste liigiline mitmekesisus ja sotsiokultuurilised kontekstid, vanasõnade kaasaegsed kasutuskontekstid), laste- ja noortefolkloor kui ühiskondlike muutuste ja hoiakute indikaator, meediafolkloor, sh interneti sotsiaalmeedia ilmingud, multimodaalsed ja visuaalsed folkloorivormid (nt paröömiline grafiti, piltmõistatused, arvutimängud) kui nüüdisühiskonna sünkreetlised kultuurinähtused, spordifolkloor kui kogukonna sidustraditsioon.

piret@folklore.ee

Anneli Baran – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur. Tema uurimisteemadeks on fraseoloogiateooria, eesti keele rahvapäraste fraseologismide struktuur ja semantika, kujundkõne mõistmine psühholingvistilisest aspektist eeskätt noorema keelekasutajaskonna seas, kujundlik keelekasutus veebimeedias, fraseoloogia roll reklaamikeeles, fraseoloogilise kujundlikkuse ja visualiseerimise vahekord tänapäevastes interneti-ilmingutes. Aastast 1998 on ta olnud tegev eesti kõnekäändude ja fraseologismide süstematiseerimise ja andmebaasi rajamisega seotud riiklikes uurimisprojektides.

anneli@folklore.ee

Virumaa kohajuttudes kajastuvad kohalikud loodusolud ning inimeste elutegevus selles ümbruses, samuti suhestumisviisid keskkonnaga. Mitmed asustusajaloo olulised objektid on säilinud ilmekate maa-märkidena.

Piltidel on Kunda Lammasmägi, Pada linnamägi ja Sõja-Maarja kabel, ning nendest lähemalt saad lugeda lk 77.

Tõnno Jonuks

Ahto Kaasik

Ajaloolise Virumaa pärimusest põhjalikult. Ebavere mäest ja teistest objektidest tondijuttude ja mõistatusteni. Loe kõike sellest numbrist!

• Ajaloolise Virumaa rahvakultuur uurimisobjektina (7) • Virumaa rahvaluule kogumine ja kogujad (9) • Virumaa kooliõpetajast koduloolane August Martin ja Kaukaasia eestlased (33) • Kujutelmad üleloomulikest olenditest Virumaa rahvausus (51) • Virumaa kohajutud (77) • Virumaa hiied (99) • Mõistatused ja mõistatamine Virumaal (115) • Virumaa vanasõnad ja kõnekäänud (139) •

ISSN 1406 - 992X

9 771406 992008

*Indexed by MLA Folklore Bibliography,
Ulrich's Periodicals Directory, etc.*